

27 July 1988

12/9/88

गौराष्ट्रीनी रसधार

(१९८८ ?)

२५९

१-५००

કચ્છ અને અમદાવાદ—
આમુલચાલક કલમતાલાલ શેઠ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી ઓપીરાઈટ સંગ્રહ
૧૯૭૭

આવૃત્તિ ૧લી
X1 ૮૦૦

સુદક્ષિણા—
સિદ્ધાન્ત સુદક્ષિણા
બી. ૪ ૨૬—૨૧૭૭૨૫

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૧૭૪૭ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ રા. ૧૧૭૪૭ ૨૫૫૧૨

વિષય ૧-૩

સૌરાષ્ટ્રની રસધાર

અનુક્રમણિકા

૧	એક તેતરને કારણે	૧
૨	એક અબળાને કારણે	૧૬
૩	ચાંચેણ પરમાર... ..	૨૬
૪	રતનજી પરમાર	૩૨
૫	જમદેવ પરમાર	૩૭
૬	વર્ણવા પરમાર	૪૪
	આશમભાઈ પરમાર	૫૦
	દીકરી... ..	૬૫
૭	સામત ખુમાણ... ..	૭૧
૧૦	કાળો મરમલ	૮૮
૧૧	કાળો ખાચર	૯૪
૧૨	ધણનું માન	૯૮
૧૩	મૂળ ખાચર	૧૦૧
૧૪	લાખો કરપટો	૧૦
૧૫	ફકીરી કરપટો	૧૧૩
૧૬	પીસામણ કરપટો	૧૧૬
૧૭	જેટો વડદર	૧૨૬
૧૮	ચોમલો ચાવડો... ..	૧૩૩
૧૯	ટેઠ કન્માની કુવા	૧૩૮
૨૦	મોત સાથે પ્રીતકી	૧૪૧
૨૧	ઝાલા ભાઈઓ... ..	૧૪૫
૨૨	કાંધણ મેર	૧૫૨
૨૩	કાણુજ મેર	૧૬૦
૨૪	લાખીઓ મેર	૧૬૫
૨૫	જમત કુદા કાંમડ	૧૭૧
૨૬	રીણી ભોવણી... ..	૧૭૫
૨૭	મૂળ મેર	૧૮૪
૨૮	લાણેજનું લોહી... ..	૧૮૪
૨૯	આઈ વચલ	૧૯૬
૩૦	કામળાનો કોલ... ..	૨૦૩
૩૧	પરજોતર	૨૦૩

अर्पण

—

जे आ रसधारनां उत्पत्ति-स्थान हे
ते

वीर-वीरांगनांमोने

लूनकाणनां अने अत्यारे रक्षां सद्दां होय तेभने.

આટલું સુધારજો

એક અબજાને કારણે. પા. ૨૨

હંસા અને આસાહિતા લોહી-મિશ્રણ પછી જત પરમાર વચ્ચે ભ્રમ-વ્યવહારની વાત કાઠીઆવાડ સર્વસંગ્રહ' પા. ૨૪૦ ને આધારે લખી. સમર્થનમાં આવું લક્ષ-અંબો પણ સાંભળ્યા. પરંતુ ત્યાર બાદ મૂળી મુકામે પરમારોની એવી માન્યતા હોવાહું જાણું કે અત્યારે જે લોકો જતોને દીકરી આપે છે તે તો પંસાને લોભે. આથી પરમારો એ લક્ષ પ્રતિ સારી દૃષ્ટિથી નથી જોતા.

સ્તનજી પરમાર પા. ૨૨

એમના જમકાલીન જમ રાવળ ન કે રોય. કોઈ અન્ય જમ હોવાનો સંભવ ખરેખર. રાવળ જમ બહુ દાનેશ્વરી હોવાથી એવું નામ મોલાતું હશે.

“દીકરો!” પા ૬૫

આ વાર્તામાં 'રાખવાળા' નામ તો સરલચુકથી વપરાઈ ગયું છે. સાચું નામ લાખાવાળા; લાખાપાદરનાં તોગ્ય બાંધનાર. પરંતુ તે ઉપરાંત આ વટના માહિતા સાચાં નામ હામ હપણાં જ મહ્યાં. તે નીચે મુજબ.

દીકરીનું નામ; હીરખાઈ. કાગળ કુંડલામાં નહીં, પણ ચલાળામાં ઓઘડવાળાને ઘેર.

લાખાપાદરની લૂંટ કરનાર ભોળે કામળીઓ નહીં, પણ, શુંદાળા ગામનો દેવાધત વાંકે.

લાખાવાળા ફરી વાર કુંડલે નહીં ગયેલા, પણ ચલાળે, ઓઘડવાળા અને એના ભવીજાની તકરાર પતાવવા.

લાખો કરપડો પા. ૧૦૭

લાખાની વહુ સેનબાઈ પોતાની મેળે બળ નથી મુવાં. પણ ગામ બહાર એક બપરી નીચે પોતાના ભાણેજ તથા દીકરાનાં માથાં ઢીંચણ (જુઓ પાનું ૬૬)

પ્રકાશકનું નિવેદન

‘રસધાર’નો આ ખીન્ને ભાગ ‘સૌરાષ્ટ્ર’ વાંચનારી આલમ સમક્ષ ધરતાં આનંદ થાય છે. એના પહેલા ભાગનો જેટલો પ્રીતિભર્યો સત્કાર થયો છે તેટલો જ આ ભાગનો થશે એમાં મને લેશમાત્ર શંકા નથી.

આ પુસ્તકના સંપાદનકાર્ય સંબંધમાં સહજ ઉલ્લેખ કરવો મને આવશ્યક જણાય છે. રસધારે જે લોકપ્રીતિ પ્રાપ્ત કરી છે તે માટે લગભગ બધો જ યશભાગ મને મળ્યો છે. મારે નિઃસંકાયપણે કહી દેવું ઘટે કે એ અધિકાર મારો નથી. મેં તેા સૌરાષ્ટ્ર આપેલી લાગવગ, ઓળખાણ, પિંચાન ઇત્યાદિનો ઉપયોગ કરી રસધાર માટે જુદા જુદા માણસો અને જુદું જુદું સાહિત્ય માત્ર ભેગું કર્યું. તે બધામાંથી યથોચિત દોહન કરી પોતાની અનુપમ વાણીમાં તેને ઉતારવાનું કાર્ય મારા ભાઈ ઝવેરગંદ મેઘાણીનું છે. એટલે ‘રસધાર’ને માટે મને અપાયેલો સર્વ યશ આજે આમ જાહેર રીતે તે ભાઈના શિરે હુ યકાતું છું અને એવા બંધુ મને મારા કાર્યમાં સહકારી તરીકે મળ્યા છે તે માટે મારો આનંદ જાહેર કરું છું.

‘રસધાર’ના ત્રીજા ભાગ માટેનું વસ્તુ લગભગ તૈયાર છે, અને ખીજ પણ કેટલીએક ખાણો હાથ લાગી છે. એટલે ‘રસધાર’ના પાંચ ભાગ બહાર પાડવાની અમારી મુરદ પાર પડશે. એ વાતમાં અમને હવે શ્રદ્ધા આવી છે. ‘સૌરાષ્ટ્ર’ના આહોકોને આમ સૌરાષ્ટ્રનું જ સાહિત્ય ધરવાના અમારા મનોરથ મહાપ્રજુ પાર પાડે છે, તે માટે તેનો ઉપકાર.

સૌરાષ્ટ્રનાં તમામ રજવાડાની અને ગીરાસીઆ-રજપુતો-કાઠીઓ વિગેરે શાખાઓના ઇતિહાસ બહાર પાડવાની પણ અમારી ઉમ્મેદ છે. એ પ્રકારનું સાહિત્ય જે જે ભાઈઓ પાસે હોય તે ભાઈઓ તે સંબંધમાં અમને સહાય કરે એટલી અમારી માગણી છે.

(પાના ૪થી ચાલુ)

પર લઈને ખેડેલાં, ત્યારે પોડારાઓએ જાપરીની આસપાસ કાંઠા સળગાવ્યા આગ લાગી, તેમાં બળી ગયાં. સોનઆઈના પ્રાણ છૂટ્યા ત્યાં સુધી એણે પોતાના લાણેજ અને દીકરાના શરીર ઉપરથી અંગાગ ખેંચાં હતા.

ધર્મીનું માન પા. ૯૮

જેની ભેંસો ચોરાઈ હતી તે કાકીઆણીએ જસદણથી પાછા આવીને એક દુહો કહ્યા છે:—

(મેં) જાણ્યું બીમડ જાગશે, નરપતના ઉતારવા નાહ;

(ત્યાં તે!) સૂતા તમે સવાદ, (તને) લાગ્યાં લાખશુરાઉત.

ઘેલાશા—રસધાર ભાગ ૧ પા. ૧૦૨

“ વેળાદાન રેકડીઆએ તલવારથી ઘાસ વાદ્યું ’ એ વાતનો કાકીઆઈએ ઇનકાર કરેલ છે. અમે એ આખી વાર્તા આપનાર એક રાવળ પાસેથી આ હકીકત સાંભળેલી. એના આધાર રૂપે ઉ’ટાવેલો દુહો પણ આપેલો. પણ એ વાતના સત્યાસત્યનું એક કે બીજું બાણુ કશું પ્રમાણુ ન હોવાથી કાકીઆઈએનો વિરોધ અમે માન્ય રાખીએ છીએ.

૨૧’ નવઘણુ—(રસધાર ભાગ ૧—પા. ૧૯૯)

મોટી મારડથી હીરાલાલ રામજી નામના એક મચ્છોયા આયર બંધુએ લખી જણાવ્યું છે કે—“૧૯૯ મે પાને ‘દેવાતનો જાઈ ખુટવાથી તેના વંશજને મછોયા આયરોની દીકરીને સોરડીઆ આયરો પરણતા નથી ” એમ તમે લખ્યું છે આ વાત ખોટી છે. એ આયર ‘મછોયા’ નહીં પણ પંચોળી !”—આ ખુલાસો અમે મંજુર રાખીએ છીએ અમારી માહિતીમાં ફેર હતો પણ એમાં કવિશ્રી પાંગણશીઆઈ દોષિત નથી. એ માહિતી તો અમને પરબારી મળેલી, તેથી દોષ અમારો છે.

આભાર

આ રસધારની પ્રાપ્તિ માટે નીચેના સજ્જનોનો આભાર માનવા રજા લઈએ છીએ.

૧. રાણપુરના તાલુકદાર શ્રી કુંવરસિંહજી આલમભાઈએ તથા એમના ભત્રીજા પૃથ્વીરાજજીએ પરમારોની માહિતી આપી.

૨. ડાકી વિભાગની હકીકતોમાં મોટી મદદ નાગડકાના દરબારશ્રી હમીરભાઈ ખાચરની મળી.

૩. ઝાલાભાઈઓનું વૃત્તાંત મૂળ નામદાર લીબડી દાંકર સાહેબ શ્રી દોલતસિંહજીએ સ્વચ્છું, અને હકીકતો બલાળાના ૯૦ વરસના ટુદ દરબારશ્રી રાખડમાઈએ પૂર્ગી પાડી.

૪. મેરોની કથાઓ અને 'પરજોતન' નો પ્રસંગ મેળવી આપનાર અમારા રનેહ-બંધુ શ્રી માહનલાલ વાલજી રૂપાણી. ખરડા તાપે અડવાણા મહાલના એ પ્રજાપ્રિય વહીવટદાર છે. ખરડામાં ગોલાવીને હોંશબેર એમણે અમને પ્રવાસ કરાવ્યાં. મેરોમાં પિયાન કગની, અને મોટવાડા વાળા શ્રી ગીગા બારોટનો સુચાગ કરાવી દીધો. શ્રી ગીગા-ભાઈએ ઘણી હકીકતો મમતાપૂર્વક પૂરી પાડી છે.

૫. પોરબંદરવાળા આત્મ-બંધુ શ્રી જગજીવન પાદકે મેર વિભાગ તપાસી દીધો. અને બાકી તો 'રસધાર' ભાગ ૧ ભો પ્રગટ થતાંજ પોતાનો બધો ખબરો 'રસધાર' ને અર્પણ કરવાનું એમણે આપો-આપ વચન આપ્યું. તેમની પ્રથમ પ્રસાદી 'આઈ બસલ'.

૬. કવિશ્રી ધીગળશી ભાઈએ ગયા વખતની માફક આ વખતે પણ હકીકતો તપાસવાની મમતા બતાવી. ગયો સંગ્રહ એમને બહુ જ ગમ્યો હતો. "ટેલ-કન્યાની દુવા" અને "જગદેવ પરમાર" એ બંને ભેટો એમની જ દીધેલી છે. બાંજે ક્યાંય કદાચ આ બે રત્નોનો પતો ન લાગત.

૭. કવિશ્રી શંકરદાન ભાઈએ પણ કવિતાનો વિભાગ બહુ જ કાળજીથી સરખો કર્યો. એ તો સદાય અર્ધે વેણે પણ સહાય કરવા તૈયાર.

૮. કવિશ્રી દારણુભાઈની મમતાનાં મિઠાં ફળો હજી લવિષ્યમાં અવશ્ય ચખાટી શકશું.

૯. મારવાડમાં અરધોઠ ગામના નિવાસી વારાહજી અવ્યક્તદાનજી સૌરાષ્ટ્રમાં અચ્છી રીતે જાણીતા છે. એમની વિદ્વતા પણ જાણીતી છે. એમણે આ સોરઠી સાહિત્યને સાંભળીને તેને મળતાં, મારવાડી ચારણી-સાહિત્યનાં કેટલાં રત્નો દીધાં છે. અમને શોચ થાય છે કે આ ખીજા ભાગમાં જગ્યા ન રહી. ત્રીજામાં તમે એ જોશો; જોઈને જરૂર રાચશો.

બાકી રહ્યા માનવંતા દરબારશ્રી વાજસૂરવાળા, અને માનવંતા કેપ્ટન સાહેબ શ્રી જોરાવરસિંહજી ગોહિલ. સારા સારા ચારણુ ભાઈઓનો મેળાપ જ એ બંનેની મારફત થઈ શક્યો છે. એમનું બંનેનું, પોતાનું જ સાહિત્ય-સેવન પણ અમને તો બહુ ખપમાં આવે છે. એ બંને તો અમારી કાયમની પેઠીઓ.

પ્રકાશક

સૌરાષ્ટ્રની રક્ષધાર

ભાગ ૨ જે

એક તેતરને કારણે

પરશુરામે આ પૃથ્વીને એકવીસ વાર નક્ષત્રી કરીને
પ્રાહ્મણોને ઠહેંચી દીધી હતી. પણ એ વિનામહેનતે મળી
ગએલી ધરતીનું રક્ષણ પ્રાહ્મણો ન કરી શક્યા. અસૂરો
ધરણી માતાની કાયાને ખુંદવા લાગ્યા. પછી દેવતાઓએ
લેળા ધડને આણુ પવત ઉપર એક અભિકુંડ પ્રગટાવ્યો.
એ અભિકુંડની આળમાં ચાર મોટા દેવતાઓએ જવના
દાણા છાંટયા, તે જ ઘડીએ એક પછી એક ચાર વીર પુરૂષો
પ્રગટ થયાં. સાળે કળાએ શોભતો તેજસ્વી નર નીકળ્યો,
તે સાળકી કહેવાયો. આરે ભુજામા હથીઆર ધારણ કરીને
હાજર થયો તે અચટુબાળ કહેવાયો. કુંડમાંથી નીક-
ળતાં નીકળતાં પગમાં પોતાનું ચીર ભરાવાથી જે પડી
થયો તેનું પટીઆર નામ પડ્યું. એ ત્રણે તો હાથ જોડીને

આજ્ઞા માગતા માગતા નીકળ્યા, એટલે દેવતાઓ નિરાશ
 થયા. આખરે અગ્નિના બડકામાંથી 'માર માર'ની ત્રાડ દેતો
 જે બહાર આવ્યો, આવીને 'પર' નામના રાક્ષસને જેણે
 ઘંટાર્યો, તે પરમાર નામે ઓળખાણો. આણુ, ઉજેણી અને
 ચિતોડ ઉપર એના વંશની આણુ વર્તી ગઈ. ચિતોડગઢનાં
 તોરણ બાંધનાર આ પરમાર વંશનો જ એક પુરૂષ હતો.

એ જ વંશનો એક વેલો સિંધના રણવગડામાં પણ
 હતરી આવ્યો. એ વેલો ચલાવનાર મૂળ પુરૂષ સોઢાણ.
 ધોઢા પરમારોના હાથનો ઉપરકોટ તાલુકો એક વખત
 એની પડતી દશામાં છુટી ગયો, ને નગર પારકરનો નાનો
 વાલુકો રહ્યો. ત્યાંતું બેસણું પણ ગયું, ને થરપારકર રહ્યું.
 થરપારકરતું રાજ એટલે તો રૈવીના રણતું રાજ: રાજ-
 વણીને રિદ્ધિ સિદ્ધિમાં ઢાર સિવાય બીજું કાંઈ ચે ન હોય.
 માલધારી રાજ પોતાનો માલ ચારીને ગુજારે કરતા, નેસ-
 ઢામાં રહીને રાજમહેલની મજા લેતા, રાટલો અને દૂધ
 આરોગીને અમૃતના ઓડકાર ખાતા, રૈયતની સાથેસાથ
 રહીને જીવ સાટે રક્ષા કરતા. તેથીજ

જાગ પોરસ, રસણે અમૃત, લુજ પરચો રજસાર;
 સોઢા વણુ સૂરે નહીં, હોય નવડઢાતાર.

(સોઢાએના અંગમાં દાન દેવાની જેવી હોંશ આવે,
 જીભમાં જેવું અગ્ની વરસે, અને લુજમાં જેવું પાણી હોય
 તેવું બીજામાં નથી હોતું.)

બાપુ રતનુજી તો કૈલાસમાં પધારી ગયેલ, પણ મ
જોમખાઈ હજી બેઠાં હતાં. મા જોમખાઈને ચાર દીકરા હતા
અખોજી, આસોજી, લખધીરજી ને મુંજોજી. મા અને દીકરા
ગોડી પારસનાથજીનાં પરમ ભક્ત હતાં.

સંવત ૧૪૭૪ની અંદર પારકરમાં કાળો દુકાળ પડ્યો. તા-
લામાં જોમ ધાણી કુટે, તેમ માલધારીઓનાં ઠોર ટપોટપ મરવ
માંડ્યાં. બે હજાર સોઠાઓ પોતાનાં ઠોર લઇને દુકાળ વર્તે
સૌરાષ્ટ્રમાં ચાલી નીકળવા જ્યારે તૈયાર થયા, ત્યારે ચાર
ભાઈઓને ચિંતા થઈ કે પારકા મુલકમાં આપણી રૈયતને
રક્ષા કેણુ કરશે ? માટે અખોજી બોલ્યા કે “ ભાઈ લખધી-
રજી ને મુંજો માણસોની સાથે જાઓ: હું ને આસો આંહ
રહેશું.” લખધીરજી ને મુંજોજી પોતપોતાની હાંસલી ઘોડ
ઉપર પલાણી તૈયાર હતા, ત્યારે મા જોમખાઈ બોલ્યાં કે
“ બાપ, આપણી રૈયતને પરદેશમાં મા કયાંથી મળશે ?
માટે હું ચ સાથે ચાલીશ.”

માતાજી રથમાં બેઠા, અને બે હજાર સોઠાઓ એના રથને
વીંટી લઇને પોતપોતાનાં ઠોર હાંકતા હાંકતા, રસ્તે ચારલા:
ચારતા, દર મઝલ મુકામ કરતા ચાલી નીકળ્યા.

પણ લખધીરજીને તો નીમ હતું કે રોજ પોતાના ઇંક
દેવ ગોડી પારસનાથનાં દર્શન કર્યા પછી જ અજ્ઞ પાણ
ખાયે. આ દેવતાની પ્રતિમા પીલુ ગામમાં હતી. રોજ રોજ
મળાતે, જ્યાં મુકામ પડ્યું હોય ત્યાંથી લખધીરજી હાંસલીને
માધી ફેંટીને પીલુ જઈ પહોંચે, ત્યાર પછી અનાજ આરોજે

એ રીતે તો જેમ જેમ લાંબો પહલો થતો ગયો, તેમ તેમ પીલુ પહોંચવામાં મોડું થવા મંડ્યું. એક પહોર, બે પહોર, ચાર પહોરના, ને પછી તો બપોળે દિવસના કડાકા થવા લાગ્યા. પછી એક રાતે લખધીરજીના સ્વપનામાં ઈષ્ટદેવ આવ્યા ને બોલ્યા: “બિટા, કાલ પ્રાગડના દોરા ફૂટતાં જ તને એક ગાયતું ઘણું મળશે. એમાંથી એક કુંવારી કાળી ગાય મોખરે ચાલતી હશે. એ ગાય પોતાનો મોયલો પગ ઉંચો કરીને તારી સામે જોઈ જમીન ખોતરશે. ખોતરેલી જમીનમાં ખોદજો, તો તને એક પ્રતિમા જડશે. એ પ્રતિમાનાં દર્શન કરી રોજ જમજં, રથમાં પધરાવીને સાથે લઈ જજો, ને જથ રથ લેવો રહી જાય, ચરકે નહીં, ત્યાં તારાં મુકામ કરી કાચમ રહેજો. તારી ફોલેક થશે.”

પંડિત દિવસ પ્રસૂતે સ્વપનાની વાત સાચી પડી. પાંચાળ. ભૂમિમાં માંડવ ડુંગરની ધાર ઉપર જ ગાય મળી, ને મૂનિ જડી. એ માંડવરાજની પ્રતિમાને માતા જોમખાંડ ખોળામાં લઈને ખેડાં, અને સાનાના થાળ સરખી પાંચાળ.—ભૂમિમાં મોતીના દાણા જેવાં ગામડાં જોતા જોતા અગ્નિપુત્ર પરમારો આગળ આવ્યા. કેવો છે એ પાંચાળ દેશ ?

કંકુવરાણી ભે.મકા, સરવો સાલેમાળ,
નર પટાધર નીપજો પડ જોવો પાંચાળ.

(રૂ: પાંચાળની જમીન રાતી છે. સુંદર સાલેમાર ડુંગર છે અને એ ભૂમિમાં શરવીર પુરૂષો નીપજો છે.)

ગૂઠે વસ્તરે ગેલરીયાં પગ પીંડીને તાલ
પનઘટ પર પરવરે પડ જોવો પાંચાળ.

(પાંચાળની સ્ત્રીઓમાં વિશેષે કરીને કાઠીઆણીઓ અને ચારણીઆણીઓ હોવાથી એનો પહેરવેશ કાળા રંગનો છે, અને દેહનો વર્ણુ ગોરો છે. એ રમણીઓ લવચકાતે પગે નદીને તીરે પાણી ભરે છે.)

આદરથી ઉરે સરસ, નાક નેણુનો તાલ,
ચાર હાથનો ચોટલો પડ જોવો પાંચાળ.

(એ ગોરીઓના પેટ જેવાં રૂપાળાં, તેથી વધુ રૂપાળી એની છાતી છે. તેથી એ વધુ રંગીઆમણાં એનાં નાક અને નેણુ છે. માથે લાંબા ચોટલા છે)

નર નારી બન્ને ભલાં, કદી ન આંગણુ કાળ,
આંવ તેને આદર કરે પડ જોવો પાંચાળ.

આછાં પાણી વીરડે, ધરતી લાંપડીયાળડે
સરસયાં સારસ લવે પડ જોવો પાંચાળ

નદી ખગડે નીરજણાં, મલપતા પીએ માલ
ગાળે કમુંબા ગોવાળીઆ, પડ જોવો પાંચાળ.

*કાંગો માંડણુ ઠીક છે, કદી નહીં ત્યાં કાળ;
ચારપગાં ચરતાં ફરે પડ જોવો પાંચાળ.

તાતા તોરીંગ મૃગફણા લીલા પીળા લાલ,
એવા વહેરા ઉછરે પડ જોવો પાંચાળ

(હરણુ જેવી કાળ ભરનારા પાણીદાર ઘોડા-રંગ રંગના,
-નીપજે છે.)

§કાંપડા ખડ વાળી. *કાંગો ને માંડણુ એ કુગર છે.

કુકડકંઠા મૃગકૃદ્વણા શતરૂને હૈયે સાલ
નવરંગ તોરીંગ નીપજે પડઃજેવો પાંચાળ.

કુકડાના જેવી ઉભી ગરદનવાળા, અને દુશ્મનોના
હૃદયમાં ખટકનારા ઘોડા નીપજે છે.)

કળ કોળી, કળ લીંગી, વનસપત્ની હરમાળ,
(પણ) નર પટાધર નીપજે ભોંય દેવકો પાંચાળ.

(કુળમાં જુઓ તો કૃત કોળીનાં જ કુળ વસે છે. કોળીની
વખ્યા બહુ મોટી છે.) કળમાં કૃત લીંગી બહુ થાય છે, અને
વનસપતિમાં હરમાળ વધુ નીપજે છે. એમ છતાં ત્યાં
વનુષ્યોમાં તો વીર પુરૂષો પાકે છે.)

• ચાલમાં ચાલતાં એક દિવસ એક રૂપાળા પ્રદેશની
જર એક નાની નદીની બરાબર વચમાં દેવનો રામ ઉભો
રહ્યો. ઘણા બળદ જોડીને ખેંચ્યો, પણ પૈડાં ચસકયાં
રહ્યાં. નાડાં બાંધી બાંધીને રથ તાણ્યો, પણ નાડાં તૂટી ગયાં.
શબ્દીરજીએ પોતાની પાઘડીનો છેડો ગળે વીંટી, પ્રતિમાની
સામે હાથ જોડી કહ્યું કે “હે દેવ ! તે દિવસ સ્વપનામાં
તમે કહેલું મને યાદ છે કે જ્યાં રથ થાંભે ત્યાં મારે ગામ
પાધી રહેવું. પણ પ્રભુ, આ નદીને અધગાળે કાંઈ ગામ
પધારે ? સામે કાંઈ પધારે તો ત્યાં જ આપની સ્થાપના
તરું”. એટલું બોલીને પોતે જરા પૈડાને હાથ દીધાં, ત્યાં તો
મારસપાણી ભોં હોય તેમ રથ રહવ. લાગ્યો. સામે કાંઈ
જઈ ઉચાળા છેડયા, નાનાં ઝુંપડાં ઉભાં કસી દીધાં, અને
ઘોષાસના નિર્જન મુલક ઉપર પરમારોની સિંધી ગાયો

લેસો, બકરાં, ઘેટાં ને ઉંટ, બધાં ચોતાને ગળે બાંધેલી ટોકરીનો શબ્દકાર ગજવતાં ગજવતાં લહેરથી ચરવા લાગ્યાં. એ નેરામાં રથ થાંભી ગયો હતો તે અત્યારે પણ 'નાડા તોંડીઉ' એ નામથી ઓળખાય છે.

પરંતુ પારકી ભુમિમાં ધણીની રાજા વિના કેમ રહેવાય ? પરમારનો દીકરો, અને વળી પ્રભુનો સંવક લખધીરજી તપાસ કરવા મંડ્યો. ખબર પડી કે વઢવાણના રાજા વીસળદેવ વાઘે લાનો એ મુલક છે. નાના ભ ઇમુંજીના હાથમાં આખી વસ્તીને જાળાવી લખધીરજી વઢવાણ આગ્યા. દરબારગઢની ડેલીએ બેઠા બેઠા વીસળદેવ ઓપાટ રમતા હતા. ત્યાં જઈને પરમારે ઘોડી ઉપરથી ઉતરી ઘોડીના પગમાં લોઠાની તાળાબંધ નેવળ નાખી, બગલમાં લગામ પરોવીને રાજાને જઈ રામ રામ કયાં. કઠાવર શરીર, પાણીદાર છતાં બખ્તિલાવણીની એ મોટી આંખો, અને હજુ તો ગઈ કાલે જ આણુના અગ્નિ-કુંડમાંથી 'માર માર' કરતો પ્રગટ થયો હોય એવો દેવતાઈ તેજસ્વી ચહેરો: જ્ઞેતાં તો એક જુગની જૂની ઓળખાણ હોય તેમ પરમાર--પુત્ર વીસળદેવજીના હૈયામાં વસી ગયો. મહેમાન કયાં રહે છે, કેમ આવેલ છે, નામ શું છે, એવું કાંઈ પૂછ્યા વિના પાધરો રાજાએ સવાલ કર્યો કે

“ ઓપાટે રમશો ? ”

“ જેત્રી મરજી. ”

“ ઘોડી બાંધી ઘો. ”

“ ના બાપુ, ઘોડી મારી હેવાઈ છે. બીજે નહીં બંધાય. એક તરણું પણ મહોમાં નહી લ્યે. હું બેસીશ ત્યાં સુધી ઉભી જ રહેશે. ”

હાંસલી પણ જાણે વાતચીત સમજી હોય તેમ એણે કાન સૂરી માંડીને હણહણાટી દીધી. વીસળદેવજીના હૈયામાં વધુ પ્રેમ પૂરાણો; અને ચોપાટ ખેલવામાં લખધીરજીનો સાથેલ હાથ જોઈને તેા વીસળદેવ પૂરો માંહ પામી ગયા.

સાંજ પડી એટલે વિસળદેવે આજખાણ પૂછી. લખધીરજીએ બધી વાત કહી સંભળાવી કે “ દુકાળ વર્તાવા વસ્તીને લઈને આવ્યો છું. રાજ આપો તાં માલ ચારીએ ”.

વીસળદેવ બોલ્યા “ એ ભાં તેા ઉજ્જડ પડી છે. તમે પચાવી પડયા હોત તેા પણ બની શકત. પણ તમે નીતિ ન તજી, તેથી હું એ આખી ધરતી તમને જ સંપુ છું. સુખેથી ગામ બાંધો. પણ ઉભા ગંડા. એક સરત છે. રોજ આંહી ચોપાટ રમવા આવવું પડશે. ”

લખધીરજી એ સરત કબૂલ કરી, હાંસલીના મોયલા પગમાંથી નેવળ છોડી, રાંગ વાળી, પોતાના પગવ તરફ ચડી ગયા. ડાયરો જોઈ રહ્યો કે “ વાહ રજપૂત ! ”

ડાયરાની આંખમાં એ વેણ ખોલતી વખતે લાલ લોહી ભર્યું હતું.

પ્રતિમાની કરતાં પુત્ર, દેવ હસ્યા દા વાર,
પરમારૂને પીડવા ભૂપ મુંબ સર ભાર.

એક દિવસ સાંજે લખધીરજી વઢવાણથી ચોપાટે રમી પાછા ફર્યા ત્યારે મુંજજીએ વાત કહી કે “ ભાઈ, આજ તો હું પૂજા કરતો હતો ત્યારે માંડવરાજ બે વાર મારી સામે જોઈને હસ્યા. ”

ચતુર લખધીરજીએ વાત રોળી ટોળી નાખી, પણ અંતરમાં એને ફાળ પડી ગઈ કે નક્કી મુંજજીને માથે ભાર છે. તે વગર પ્રતિમા હસે નહીં.

એ વાત તો વિસરાઈ ગઈ. રોજ સવારે હાંસલી પર પલાણીને લખધીરજી વઢવાણ જાય, ને સાંજે પાછા આવે. બધા પરમારો દિવસ રાત હીલોળા થે છે.

૩

“માડી, સાંભળ્યું કે !”

“શું છે છાટી ?”

“આ એલ્યો રજપૂત રોજ રોજ મારા આપુ પાસે ચોપાટે રમવા આવે છે એ ખબર છે ને ?”

“હા. એ રાયો આવે છે ત્યારથી દરમારે ચોરડે આવવાનું થયેલું કરી નાખ્યું છે. કોણ જાણે શું કામજુ કરી મેલ્યું છે. ”

“મા, તમે ખહુ ઢોળાં છો. સાચી વાત કહું ? એ રજપૂત આલ્યો છે સિંધમાંથી. એને એક જીવાન દીકરી છે. મારા આપુને પરણવું છે. એટલે આ રજપૂતને જમીન

ઠાઠી આપી છે, ને રાજ આંહી ચોપાટ રમવા ચોલાવે છે. પોતે પણ ત્યાં જાય છે.”

વીસળદેવનાં રાણી અને એની વડારણુ વચ્ચે એક દિવસ આવી વાત થઇ. લખધીરણુની લાગવગ વીસળદેવણુ ઉપર એટલી બધી જામી ગયેલી કે એના વિના ખાલુ' ન ભાવે. આ રાજપ્રીતિ વઢવાણુના દરબારી નોકરોથી નહોતી ખમાતી. લખધીરણુનો પગ કાઢવા માટે કામદારે આવી ખટપટ રાણીવાસમાં ઉભી કરી હતી.

રાણીને હાઠોહાડ આપી ગઇ કે નક્કી રાંડ શોકચ આવશે. એનાં રૂંવાડાં સડ સડ ઉભાં થઈ ગયાં. એનું પીયર સાચલે હતું. પીયરીઆં ચલાડ જાતના રજપૂત હતા. પોતાના ભાઈ ભત્રીજાને યોત્તાવીને કાળી નાગણુ જેવી રાણી પુકાડી ઉઠી કે “મારું ચલાણુ છે ત્યાં લગી તમે ઉલે ગળે વઢવાણુમાંથી ખાવા પામે છે. રાજા નવી લાવશે એટલે તમારો પગરવ પણ આંહીથી નીકળી જશે. માટે મારા ભાઈઓ હો તો જાઓ, એ કાળમુખા રજપૂતોના લખાચા બીજી નાખો. એને મારીને પારકરનો રસ્તો પકડવો.”

તે દિવસ સંવત ૧૪૭૪ની ફાગણ શુદ્ધ ત્રીજ હતી. પ્રતિમાજી હસ્યાં હતાં તેનું પરિણામ આવી પહોંચ્યું. ચલાડના થોડા સાચલેથી ચડી ચૂક્યા. પણ પરદેશીઓને મારવાનું કાંઈક નિમિત્ત તો પ્રથમ જોતવું જોઈએ. તેથી પરમારોનો પડાવ પડયો હતો તેટલામાં જ એક તેતરને ચલાડોએ તીર મારી વીધ્યો. ધાચલ થયેલો તેતર ચોતરફ શિકારીઓ વચ્ચે ઘેરાઈ જવાથી પરમારોના ઉચાળામાં પેસી ગયો, ને જોમખાઈ માતા પૂજા કરતાં હતાં તેની પ્રતિમાના બાજક હેઠળ ચીસો પાડતો, થરથરતો લપાઈ ગયો. માતાએ

એ લોહીતરખોળ પ'ખીને છાતીસરસુ' લઈને પ'પાળવા
પાંડયુ'.

ત્યાં તે ચલાડ આવી પહોંચ્યા ને બોલ્યા કે “ અમારો
શિકાર સાંપી ઘો. ” જવાબમાં માતાજીએ કહેવરાવ્યું કે

સરણુ ગયો સાંપે નહીં, રજપૂતારી રીત
મરે તોય મૂકે નહીં, (જો) ક્ષત્રી હોય ખચીત.

ચલાડોને તો એટલું જ જોતું હતું. એણે તલવારો ખેંચી
માતાએ કહેવરાવ્યું કે “ શા માટે ઠાલા ઝેર વાવો છો ?
તમે કહો તો મારાં ઘેટાં આપું. કહો તો તમારા સરદારને
માની દીકરી આપી વાંલાં સગાં કરું, પણ મારી એથી
આવેલું પ'ખી તો ન સાંપુ. ચલાડો ન માન્યા, ત્યાં પછી,

મુંબને માતા કહે, સૂણ સોઢાના સામ,
દળમાં બળ દાખો હવે કરો લલેરાં કામ.

માતાની આજ્ઞા મળતાં બે હજાર સોઢા ઉસા થઈ ગયા.

વાર સનીચર શુદ્ધ પખે ટાઢા પૂરણુ ત્રીજ,
રણુ બાંધે રતનેસરો ધારણુ મુંબે ધીજ.

રંગભૂમિમાં રણુ હુવો, રૂધિર ગયો રંગરેલ;
રમત રાજથી રમ ગયો ક્ષત્રી મુંબે ખેલ.

ઈંદ્રપુરીથી એ સમે પરીઆં અષર'પાર
સમળા થેં સર પર ફરે, પરણુવા મુંબ પજ્જાર

વેમાનોમાં વેગથી પરીઆં કરે પોકાર.
મુંબે મહીપત જો મરે, વરૂં તરત આવાર.

રીતે મુંજે રણુ રહ્યો પારકરો પરમાર
 વનમાં જોતી વાટડી ક્યારે આવ કુમાર.
 આ અવનિથી ઉઠ ગયો સોઠાનો સરદાર
 પાડ ચલાડાં પાંચસો પડ્યો મુંજ પરમાર.
 સંવત ચૌદ ચમોતરે સોઠે કર્યો સંશ્રામ
 રણુ બાંધે રતનેસરે નવખંડ રાખ્યું નામ.
 પડયા ચલાહડ પાંચસે, સોઠા વીસું સાત,
 એક તંતરરે કારણે અલક રાખી અખીઆન.
 ધ્રુવ ચણે, મેરૂ ડગે, ગમ મરડે ગિરનાર
 મરડે કેમ મૂળી ધણી પગ પાછા પરમાર ?

ચલાહો મર્યા. મુંજેજી મર્યા, પણ શરણે આવેલા તંતરને પરમારની જનેત્રએ ન સોંપ્યો.

લખધીરજી તો તે વખતે વીસળદેવની ડેલીમાં ચોપાટ
 રમવામાં તલ્લીન હતા. એને આ દગાની ખબર નહોતી.
 રાણીએ લખધીરજીને પણ તેજ દિવસ, ત્યાં ને ત્યાં ટુંકા
 કરવાનું કાવતરું રચેલું. સાંજ પડી એટલે વીસળદેવને રાણીએ
 અંદર બોલાવી લીધા; કહ્યું કે “હવે આંહી બેસો.”

“પણ મહેમાન એકલા બેઠા છે.”

“મહેમાનને એકલા નહીં રાખું. હમણાં એના બાઇડાની હારેજ સરગાપુરીનો સાથ પકડાવી દઈશ”

“રાણી, શું બોલો છો ?”

“ ઠીક બોલું છું. એ વાઘરાંની ઠીકરી હારે તમારે પરબુલું છે, કાં ? ”

“ તમે આ શું વાત કરો છો ? ”

“ હું બધું ચ બાલું છું. પણ આજ તો મારા ભાઈઓએ એ તમામને જમપુરીમાં પહોંચતા કર્યા હશે ! ”

વીસળદેવ બધો ભેદ સમજ્યા; દોડતો દોડતો ડેલીએ આવ્યા; લખધીરજીને કહે કે “ ભાઈ, જલ્દી ભાગ. હારે માથે આકૃત છે. ફરી આવીશ મા ! ”

જમ હઈને લખધીરજી થોડી ઉપર પલાણ્યો; પણ ગઢ વળાટવા જાય ત્યાં તો રાણીના કાવતરાખાને આડા કર્યા.

“ મને કેવું રીત જવા દે ? ”

“ આ, તારી હાંસલી દેતો જા.”

“ ખુશીથી, પણ દરવાજે. આંડી બજારમાં હું ગરામીઓ ઉઠાને ભાથે આવીશ તો મારી આબજ નહો.”

દરવાજે પહોંચીને હારાલીના ઉખામાં પગની એડી મારી ત્યાં હાંસલી હડીને એક નાડા વા જઈ ઉભી. લખધીરજી બોલ્યા કે “ આ, રામ રામ ! રજપૂતનાં થોડાં ને રજપૂતનાં ઠીકરા. એ ચ એક માથે જ દેવચ, એ હવેથી ભૂલશે નહીં. ”

હાંસલીને જાણે પાંખ. આવી ઘાતું ચે દોડવા જાય. પણ શું કરે ? પગમાંથી લોટ ની નેવણ. કાટનાં લખધીરજી ખૂટી ગયેલો હતો. પાછળ વઢવાણુની વાજ હતી એટલે

ઉતરીને નેવળ છાડાય તેમ નહોતું. પછી તો હાંસલીને જલંગો મારવાનું જ રહ્યું. હાંસલી ધરતી ઉપર ચાલે તે કરતાં ત્રણગણું તો હવામાં ઉડવા લાગી. એમ કરતાં રસ્તામાં એક ૧૮-૨૦ હાથનો વેંકળો આવ્યો. પાણી ભરપૂર હતું. જે ઘડીએ હાંસલી ટપીને ખીજે કાંઠે પહોંચી તે ઘડી નેવળ તૂટી ગઈ. ત્યારથી એ વેંકળાનું નામ લોહા-ટપ કહેવાય છે.

રસ્તામાં લખધીરજીને ફાળ પડી ગઈ હતી.

ધરતી ચોઠાં ઢાંડીયાં ચોગમ ચડ્યો ગોબાર.

શોએ લખધીર તે સમે, અપશુકન થાય અપાર.

મુકામ ઉપર આવીને જુએ તો મા મુંબજીના ચળવું માથું ખોલામાં સંધને ઊઠાં-ઢટાં. એક તેતરને કારણે મુંબે મરે, એ વાત સાંભળીને લખધીરજીની છાતી સવા વેંત ઉઠી ચડી. માને કહે કે “મા, આજ રોવાનું ન હોય. આજ તો ઘોળ મંગળ ગાળનો દિવસ છે. આજ તમારી કૂંખ દીપાવીને મુંબે સ્વર્ગે ગયો. જુઓ મા, જોયું મુંબજી મહોં ? હમણાં ઉઠીને જાણે તમને ઠપકો દેશે! આવું મોત તો તમારા ચારે દીકરાને માટે માગજો, માડી !”

“બાપ લખધીર, તારો બાપ સ્વર્ગે સીધાવ્યા તે ઠી આ મુંબે પેટમાં હતો. મારાથી એની સંગાથે જવાણું નહીં. આજ તારા બાપની ને મારી વચ્ચે વીશ વીસ વરસનું છેલ્લું પડી ગયું. હવે તો મુંબને સથવારે જ મને રાજી થઈને જાવું છે.”

એહ ખડકાવીને માતાજી દીકરાનું શમ લઇને સતી થયાં. આજ પણ એ જગ્યાએ જોમખાઈ માતાને! પાળીઓ છે. આજ પણ જે ખાઈને છાતીએ ધાવણુ ન આવતું હોય તે એ પાળીઆને પોતાનું કાપડું, અડાડી આવે તો ધાવણુની શેડા છૂટે છે.

મા અને સાઈને -સ્વર્ગ^૧ વળાવીને લખધીરજી શોકમા નહોતો પડી ગયો. એણે એ ઠેકાણે ગામ ખાંધ્યું. એક સખારણુ મીઠું દૂધ આપી જતી, તેને જાહેન કહેલી. એનું નામ મૂળી હતું મૂળીની માગણીથી પરમારે ગામનું નામ મૂળી રાખ્યું.* એ રીતે આજનું મૂળી સોઠા પરમારોની રાજધાની બન્યું. એ પછી તો પાંચસો પાંચસો ચોમાસા પાંચાણની રઠોઆળી કાચા ઉપર વરસી ગયાં છે.

એક અખળાને કારણે

મોટા લખધીરણથી થાથી પેઢીએ મૂળીની ગાત્રી ઉપર નાના લખધીરણ અને હાલોણ થયા.

સિંધમાં તે સમયે એક સૂમરે રાજા રાજ કરતો હતો. સૂમરાના હરખારમાં હેખતખાન નામના એક જતની મોકરી હતી. સૂમરાના કાનમાં કોઈએ મે. ધની રીડી કે હેખતખાનના ઘરમાં સૂમરી નામની એક પદ્મણી જેવી કન્યા છે. કામ દેવના ભુવા જેવા ગાંડાનુર સૂમર એ હેખતખાનની કન્યાનું માયું મોકલાવ્યું.

હેખતખાને ના પાડી; જવજ વાળ્યો કે “ રાજના હીરા મોતીના હારની બેડીએ પહેરવવા કરતાં તે મારી સૂમરીને હું કોઈ મારા જેવા ગરીબના ઘરની ઘરવાણી બનાવીશ.”

સૂમરાએ નકાન સાંભળીને હુકમ કર્યો કે “ નાસવા માંડ. જ મહીને જબરદસ્તીથી તારી છોકરી કુટવી લઈશ.”

હેખતખાન અરદાસ પોતાના કપીલાને લઈ પોતાના રસાલાની સાથે ભગવા મંડ્યો. જુજમાં આવીને એણે રાવનું શરત માગ્યું. રાવે તે પે. રસમાં આવી જઈ આશરો દીધો, પણ રાવના અમીર ઉમરાવોએ તે કામદારે સિંધ સામે આંગળી ધીંધીને બનાવ્યું કે “ સૂમરાનાં લાલં

રાવળાં જામ પછે છે કે “કેમ હસવું આવ્યું ?”

“ના, કાંઈ નહીં.”

“ના, કહો. કહેવું જ પડશે.”

“હસવું તો એમ આવ્યું કે રાવળ જામ જેવો નગરનો ખાદશાહ એક નમાલા લાખપસાવમાં તે આટલો બધો થું રોકાઈ ગયો હતો ? એમાં કયાં કરણની જેમ મોત વખતે હાઠ તોડીને સાતું દેવાનું હતું તે થાળી ડરી બચત્યાં મુઠ્ઠી રોકાઈ ગયા ?”

યાળીને ઠેણું મારીને રાજા ઉભા થઈ ગયા. અંની બ્રહ્મદા ખંચાઈને ભેળી થઈ ગઈ. આંખમાંથી દેવતા ઝરવા મંડ્યાં. જતાં જતાં રાણીને કહ્યું કે “જે દિવસ તારા પીયરવાળા કોઈ લાખપસાવ દેશે, તે દિવસ હું તારી મેડીએ પગ મકાશ.”

તે દિવસથી પરમાર રાણીને જીવતે રંડાંપો મળ્યો. અંથામાં સીંદુર, માથામાં તેલ, અને કપાળમાં કંકુ નાખવા અંગે બંધ કર્યો. વીનો ત્રીવો બાળીને દિવસ રાત દીવા સામે પ્રેઈ. પ્રેઈ એ આરદા કરવા લાગી કે “હા સૂરજ ધાણી ! હું પોતે દુહાગણુ બની તેને. તો કાંઈ અફસાસ નથી. પણ મારાં માતરનું ઉંચું એસણું હેઠું ન ઉતરે તેની સાંભાળ રાખજે !”

રાણી પારકરનાં દીકરી હતી. પારકરવાળાં પીયરીયાંનું તો લાખપસાવ દેવાનું ગળું નહોતું. એ બિચારા બહેનનું દુઃખ સાંભળીને એસી રહ્યા.

એમ કરતાં કરતાં એ વાત મૂળીમાં આવી પહોંચી. મૂળીમાં તે વખતે રતનજી પરમાર રાજ કરે. રતનજીના હૈયામાં ઘા પડયો. એણે કહ્યું કે “હાય ! હાય ! પરમારોની ઠીકરી પરમાર વંશની કીર્તિને માટે જીવતે રંડાયો લોગવે ? આણુનું મેસણું લાજે છે ! હું એ ખંડેનનો ભાઈ ખનીશ. હું પરમાર છું.”

એણે કામદારને બોલાવીને કહ્યું કે “મૂળી ભલે ક્રના ઘઈ જાય. -લાખપસાવ નહીં પણ કોડપસાવ દેવા છે. માટે રાજની તમામ સમૃદ્ધિ ભેગી કરો !”

પરમારે પોતાના દસોંદીને બોલાવીને કહ્યું કે “કવિરાજ, આવતી કાલે તમને કોડપસાવ દેવાના છે.”

ચારણે જવાબ દીધો કે “બાપુ, જો મને જ કોડપસાવ આપશે તો રોવળી જામ માનશે નહીં. માટે આ ગામમાં નગરનો જ દસોંદી પરબત મેસણુ આપ્યો છે તેને દઈએ, તો જ વાત સાચી કરે. ”

“રંગ છે ચારણ !” કહેતાં તો પરમારની છાતી કુલાણી.

નગરના ચારણને બોલાવીને કોડપસાવ સમઝ્યાં. શ્લેશી સામગ્રી હતી ?

સાંઠા નવસો સાત, સાતસો ધેન સરંગાં,
મેખી ત્રણસા સાડ, તવા સો દોઢ તરંગાં;
નાણું લખ પચાસ, હેમ બાજોઠ અમૂલખ;
હેમ દીયા દસ હાર સવાધા સાડ સમૂલખ;

હથ કટાર હોં હેમકી રતન જડિત દે આખ્યા
ગણુતર ટીંબા ગામ પર પરખત મેસણુ થાખ્યા,
લેગા દો ભરવાડ, હાથ હીચો ને હાજે,
સમખ્યો ઘોડો હીર તે સંગ ચાકર તાલે
કાંડપસા રત કરી, ચતૂરાઈથી ચોગણી,
જામનગરનું જોર તેં મરડ દીચો મૂળી ધણી.

(નવસો સાઠ સાંઢીઆ, સાતસો રંગઝેરંગી ગાયો, ત્રણસો
સાઠ લેંસો, દોઢસો ઘે હા, પચાસ લાખ રોકડ, સોનાના
ખાજેઠ, ફસ સોનાના હાર, શરીરના પૂરેપૂરા સાહ
પોષાક, વગેરે.)

કવિરાજને કચેરીમાં નવો પોષાક પહેરાવતી વખત
કાનખાપની સુરવાળમાં નાડી નાખવા માટે હીરની જક
પડી. રતનજીએ હુકમ કયો કે “હીર લાવો.”

નોકર દોડતો ગયો. મનમાં થયું કે બાપુ હીર નામને
ઘોડો પણ દાનમાં દઈ દેવાના પોરસમાં આવ્યા છે. એટલે
તેણે રતનજીના જીવથી ચે વધુ બહાલા હીર ઘોડાને છોડી,
માથે રેશમનો સાજ સજી, કચેરીમાં હાજર કયો. કહ્યું કે
“બાપુ, આ હીર.”

ચારણે ખૂમ પાડી કે “એલા અભાગીઆ ! એ નહી
એ નહીં, નાડીનું હીર લાવ્ય.”

રતનજી મહાં મલકાવીને બોલ્યા કે “હવે ખસ ! હવે

પર: ઘોડા પાછા મારી ઘોડારમાં બંધાય નહીં. મારા વાકરે
એવી જૂલ કરીને તો મને સવાયો ઉજળો કરી દેખાડયો.”

* * * *

નવાનગરના દરબારમાં જઈને રાવળ બમના દસોંદીએ
પરમારને રંગ દર્ષ કરાવ્યા પીધા. રાવળ બમ મોઢામાં
આંગળી ઘાલીને જોઈ રહ્યા. પરમાર રાણી સાથે અબોલડા
છોડવા પડ્યા.

રાણી, રતનજી અને મૂળીનો ચારણ; ત્રણમાં કેળ
ચોટું ! પરમાર વંશની કીર્તિનાં આ ત્રણ કેવાં અલોકિક
કિરણો ! *

* કોંડપસાવ આપવાથી મળી ગાલુના એટલે, અથો ગરીબ બની
ગયો & આશાદ તરફથી અમીનખાન તો નું સૈન્ય ખંડગી ઉવરાયવા
આવ્યું, તેને ખૂણી ભરી ન શકાઈ. તેથી અમીનખાને ગરની ઉપ
બમા કાથ તાખ્યો. રતનજીએ યુદ્ધ કર્યું તમા તે નરાયો. આ ઉચ્ચ-
પામલમાં જ પરમારોની ચાર ચોરીસી ચેરીલા, થાન, આખારી તે
દરબારની શક્તિએને કાથ ગઈ.

જગદેવ પરમાર (ખીલ અને ત્રીલ)

ધારાનગરીના જગદેવ પરમારે સિદ્ધરાજ સોલંકીના માથાને સાટે પોતાનું માથું વાઢી આખ્યાની વાત મશહૂર છે. નગરપારકરના સોઠા વંશમાં પણ એક પરમારનું નામ જગદેવ પડેલું. દુશ્મનની છાતી ફાટી જાય, અને જગત ખધાની માત-ઓની છાતીએથી ધાવણની શેઠા વધ્ટે, એવો નવજોખનવંતો એ જગદેવ એના સાસરાને ઘેર ગયો હતો. સાસરાનો હરખ ક્યાંય સમાતો નહોતો, અને ઓરડાના કમાડની ચીરાડમાંથી કાળી કાળી બે આંખ તાણીને એની રાણી કંથને નિગ્રખ્યા કરતી હતી.

ત્યાં તો કાંઈક ખોલી ઉઠ્યું કે “ બુઓને ! આજ-કાલની કુઠ્યું પણ કેવી ગાલાવેલી ખની છે ! ”

ખીલએ પૂછ્યું “ કેમ ભાઈ ? ”

“ નહીં તો આમ હોય ? જેને માથું તો શું પણ માથાનો એક મોવાળો વાઢી હેતાં ચ વસમું લાગે, એવાનાં “ જગદેવ ” નામ પાડે ? ”

પાસે બેઠેલ જગદેવજી બોલ્યા, “ ભાઈ, માથાં આપનાર તો છે, પણ લેનાર ક્યાં ? ”

“ આ રહ્યો હું લેનારો; લાવો ! ” પાસે બેઠેલ એક આરણ્યથી બોલતાં બોલાઈ મરું.

“ આ લે ત્યારે ! ” એટલું બોલીને જગદેવે તલવાર ખેંચી ગળું મોળી નાખ્યું, અને ખીજે હાથે લાંબા લાંબા રક્ષમી કેશ વાળું માથું ઝાલીને હાથ ચારણ તરફ લાંબો કર્યો.

“ ઓય માડી ! ” કાળી રાડ પાડીને ચારણ ભાગ્યો. પાછળ જગદેવનું ધડ ભાગ્યું. એક હાથમાં લોહીથી તરબોળ તરવાર: ખીજા હાથમાં લૂટકર્તું પ્રતાપી મસ્તક: આંખોમાં સત જળહળે છે: અને એ દોડતા ધડને માથે લોહીનો ધધકતો કુવારો ઉડી રહ્યો છે. કપાએલા મળામાંથી “ આ લે, આ લે ” એવા અસ્પષ્ટ અવાજો નીકળી રહ્યા છે. આખી મેદની આ દેખાવ એકને ધ્રુણ રહી છે. કોઈ પગે લાગે છે. કોઈ શ્રીફળ વધેરે છે. કોઈ લોહીનું તિલક કરે છે. અને મોઢા આનળ દોડયો જાય છે ચારણ !

આખરે કોઈએ ગળીનો ત્રાગડો નાખ્યો ત્યારે ધડ પડ્યું. * * *

મૂળીની ગાદી ઉપર પણ ફરીવાર એજ પ્રતાપી નામ પડ્યું. એ જગદેવણ પણ ભરજોખનમાં હતા. નેણાંમાંથી અમૃત નીતરે એવી એને એક રાણી હતી.

એક દિવસ ડેલીની બેઠકમાં જગદેવણએ ચોપાટ માંડેલી. હામા એના બે સાળા બેઠેલા; અને પોતાનો ભેડ એક ચારણ બેઠેલો. રમતાં રમતાં રાજ્ય ત્રણે રમત હતી ગયા. ચોથી માંડી ચારણને હાકલો કર્યો કે “ હાં ભેડ, આ વખતે ચોથું પડ આખીનેજ ઉભા થવું છે હો ! ”

પાસા ફેંકવા માંડયા. જગદેવજીની સોગડી એક ૫ એક પાકવા લાગી. છેલ્લી એક સોગડી રહી.

જગદેવે હાકલ કરી કે “ હાં ભેડ ! ખરાખર અઠાન દાણીઆ આવે હો કે ! હમણું એની પાકીને મારી ધરમાં પહોંચીએ ! ખરાખર અઠાર ! ”

“ જે માતા ” કહીને ચારણે પાસા ફેંકયા. ધરતી ઉપર સોળ દાણા દેખાણા, બીજે એક પાસો હતુ રડતો હતો. ત્યાં તો અનુમાન બાંધીને ‘ શાહબાશ ’ શબ્દ બોલવાની સાથે જ શત્રુની સોગડી ઉપર જગદેવજીએ ધા કર્યો. આઠી લાકડાની સોગડીના ચૂરા થયા ત્યાં તો બીજી બાજુ પાસો પણ બે દાણે થંભી ગયો !

“ વાહ ભેડ, વાહ ભેડ ! માગ માગ ! જે માગ તે આપું. ”

સાળાએનાં મોઢાં લેવાઈ ગયાં ! વાઢે તો લોહીનું ટીપું થે ન નીકળે ! ચારણની પડખે ચડીને સાળાએ કાનમાં કહ્યું કે “ માગને માથું ! સત્યવાદી છે ! જોઈએ તો ખરા !

“બાપુ, માથું તો તમારું માથું ! ” ચારણે જીભ કચરી.

“ માથું ? લે હમણું વાઢી લાવું ! ” એટલું બોલતો પરમાર ખડો થયો. રાણીવાસને પગથીએ ધબ ધબ ધબ

લે ચડવા લાગ્યો. સ્ત્રીઓના ઘેરામાં થઇને સડેડાટ રાણીને ઓરડે પહોંચ્યો. ત્યાં તે સ્ત્રીઓના બૃથમાંથી નોખાં પડીને રાણી રાજની પાસે ચાલ્યાં આવ્યાં.

“રાણીજી !” જગદેવ શાંત અવાજે બોલ્યા. “માથું આપી આવ્યો છું. એ તો હું કમણાં પલકમાં વાઢી આપીશ. પણ તમારે તમારી સાત પેઢી તારવી છે ?”

રાણી બોલ્યાં “હા.”

“પરમારની કીર્તિ ઉપર કળશ ચડાવવો છે ?”

“હા.”

“બોલ્યે ભવ પાછા મળવું છે ?”

“હા.”

“તો જ્યો આ તરવાર, અને એવો ઘા કરો કે એક ઘાયે માથું થાળીમાં જઈ પડે. પછી સ્વહસ્તે જ ચારણને દાન કરો. મને સદ્ગતિ મળશે. છે હીંમત ?”

ઉભી હતી ત્યાંથી ઢોટ કાઢીને રાણી કંથને લેટી પડી, પલવારમાં છુટી પડી, ઓઢણાની લેટ બાંધી, હાથમાં નાગી તલવાર લીધી.

અને સ્વામીએ નમાવેલ ગરદન ઉપર ‘જે અમ્મે’ ઉચ્ચારી તલવાર ઝીંકી-સોનાના થાળમાં માથું ઝીલાઈ ગયું. ‘રંગ છે રજપુતાણી’ એવો ઉદ્ગાર કાઢવા તલપતી એ કપાયેલા મસ્તકની કેવી સોહામણી સુખસુદા !

બે ઘડી ઉભી રહીને રાણી ટગર ટગર જોઈ રહી.
પછી દુહો કહ્યો:

મેં તો પેલો પરખીઓ તોરણુ દેતાં પગ્ગ,
મરશે, ભડશે, મારશે, ખળસર વાશે ખગ્ગ.

(હિ ક્ષત્રી ! તોરણુ તું પરણવા આવેલો તે વખતે જ
મેં તો પારખી કાઢેલું કે તું મારીશ, લડીશ, રણુસંગ્રામમાં
ખડગ ચલાવીશ, અને મરીશ.)

પછી તો હાથમાં માથાવાળો થાળ લીધો, અને
“જે અમ્મે” “જે અમ્મે” અવાજ કરતી રજપૂતાણી મેડી-
ઓથી ઉતરવા માંડી. આખો દરબારગઢ એની સામે હોંકારા
દેવા લાગ્યો. માણસા નાસવા મંડયાં. ચંડિકા ડેલીની બેઠક
પાસે પહોંચીને સાદ કરવા લાગી કે “કયાં ગયો ચારણુ ?
આ લે આપ ! આ લે આ માથું.”

ચારણુ ખડાર નીકળીને આ જગદગ્ધાનું રૂપ જોયું.
જેતાં જ એ ચીસ નાખીને લાગ્યો; અને એની પાછળ
“લેતો જ, બાપ, લેતો જ” બોલતી સતી થાળ સાંતી દોડી.

ચારણુ પોતાને ઘેર પહોંચ્યો. ઘરમાં બાર વરસની
ચારણી શેટલા ઘડતી હતી. ચારણુ ખૂમ પાડી,

“ચારણ્ય ! મને સંતાડ !”

“શું થયું !”

“બાપુનું માથું માગ્યું....મા માથું કાપીને દેવા
આવ.....મને સંતા....સંતા.”

“ ધિકાર છે ચારણ ! માથું, અને માઝ્યા પછી લેતો નથી ? ”

ચારણ કોઠીમાં સંતાઇ ગયો. ત્યાં તો રાણીનો સ્વર સંભળાણો કે

“ લેતો જા આપ ! લે તો જા માથું. ” સતી આવી પહોંચ્યાં.

ચારણી હાથ ધોઇને ગહાર નીકળી. ખોળો પાથરીને ખોલી કે “ શાખાસ સતી ! શાખાસ જગદમ્યા ! આવો માડી ! હાલ્યાં આંવો ! ચારણ માગતા આવ્યા છે, ને ક્ષત્રી હેતા આવ્યા છે. એમાં શું ? લાવો વધાવી લઉં. ” ચારણીએ પાલવમાં માથું ઝીલ્યું.

‘ જે અમ્યા ! જે મા ! ’ કરતી રાણી પાછી વળી. “ જે અમ્યા ! જે માતા ” સ્વર ઝીલતી ચારણી પણ માથું લઇને રાણીની પાછળ ચાલી નીકળી. દરબારગઢની મેડીએ જઇને ચારણીએ ધડ પડેલું જોયું. એણે હાકલ કરી કે “ ગંગાજળ લાવો. ”

એની હાકલમાં કેઇ નવખંડના ધણીની આજ્ઞા ગાજી ઉઠી. માણસો દોડયાં, અને ઘટો ભરીને ગંગાજળ કેઇને ઘેરથી લઇ આવ્યાં. ચારણીએ ધડ અને માથું બે ચ ધોયાં. માથું ધડ ઉપર ઘોડયું, અને પછી સૂરજની સામે હાથ જોડીને ખોલી.

“ હે દેવતા ! જે આ રાજાએ શુદ્ધ હૃદયથી દાન દીધું હોય, જે આ રાણીએ સાચા ઉમંગથી માથું વાઢ્યું હોય,

अने जे हुं साची चारुष्य होउं, तो मारी लाज राभजे
भाप ! ”

चारुणीजे राजना शजने गणे हाथ करव्यो. अने राज
आणस भरडीने जेठो थयो.

* * * *

त्यारथी परमार वंशमां 'जगदेव' नाम नथी पडतुं.

વર્ણવા પરમાર

સારાબદને ઉત્તર કિનારે ટીકર નામનું એક છસો વરસનું જૂનું ગામ છે. એ ગામની ચે ઉત્તરે મરડક નામની એક ધાર, બનાબર બેઠેલા ઉંટનો આકાર ધરીને પડેલી છે. એ ધારથી ત્રણ ગાઉ આઘે ઉત્તરમાં, ગ્રાળ નામનાં પાંચ ગાડના જુંડની વચ્ચે એક મીઠા પાણીનો વીરડો છે, એક પુરૂષનો પાળીઓ છે, ને એક સતીના પંજની ખાંભી છે. આસપાસ ધગધગતી રેતીનું રણ પર્યું છે. ચૌદ ચૌદ ગાઉ સુધી મીઠા પાણીનું એકેય ટીપું નથી મળતું, કે નથી કોઈ વિસામો લેવાની તરૂ-છાંચડી. દિવસને વખતે કોઈ મુસાફર એ રણમાં ચાલતો નથી. ચાલે તો ચોકાં વાળાઓ એની પાસે પૂરું પાણી છે કે નહીં તેની ખાત્રી કર્યા પછી જ જવા આવે છે. રાતે ચલેલો વટેમાર્ગુ સવારને પહોરે રણને સામે કાઠે એક ધર્મશાળાએ પહોંચી વિસામો લ્યે છે. એને 'વર્ણવા પીરની જગ્યા' કહેવામાં આવે છે.

આ વર્ણવો પરમાર કોણ હતો ? પચીસ વરસનો એક ક્ષત્રી જીવાનઃ હતુ તો *સૈયા નહાતો હતો. અંગ-ઉપરથી અટલસના પોશાક હતુ ઉતર્યા નહોતા. હાથમાં હતુ મીઠળ હીંચકતો હતો. પ્રેમીની આંખના પાંચ

*સૂત્રગોમાં એવી રીત છે કે પરણ્યા પછી દસ દિવસ સુધી રાજ સવારે નહાય, ને પાછે એનો એ પોશાક પહેરી લ્યે.

પલકારા જેવી પાંચ જ રાત હલ્લુ તો માણી હતી. આખા દિવસ અને ઘેરીને ક્ષત્રી-ડાયરો એના સંયમની ચોટી કરતો; અને ત્યાર પછી તો એ કંકુની ટસર જેવા રાતા ઢાલીઆમાં, સવામણુ ઝની એ તળાઈમાં, સમદરપ્રીણુ સરખા એ ઘોળા ઓછાડમાં, ગોરી રજપુતાણીનું હાંફતી છાતી ઉપર પડયાં પડયાં રાત્રીના ત્રણ પહોર તો કોણુ બંધે કેટલા વેગથી વીતી જતા; રાત્રીથી બંધે એ ક્ષત્રી—બેલડીનાં સુખ નહોતાં સહેવાતાં, નહોતાં જોવાતાં.

આજ છટ્ટા દિવસનું સવાર હતું. રાત આડા કેટલા પળ રહ્યા છે તે ગણ્યા કરતી રજપુતાણી એના માઠ ઉપરથી કમાડની તરડ સાંસરવી ચોરે બેઠેલા બંદીવાન સ્વામીને જોયા કરતી; પણ વર્ણવાનું તાંતુ તો એ ખીંડલી બારી સામે શી રીતે ઉંચુ થઈ શકે? ક્યાડી સમશેરો સરખી કેટલી એ આખો એના ઉપર પહોરો ભરતી હતી. એ તો ક્ષત્રીનાં પરજોતર !

ત્યા તો ગામમાં ચીંચા પડી, ઘરે ઘર વાછરૂ શેવા પાગ્યાં, ભુંગીઓ ઢાલ ગાજ્યો, અને ચારણે ચોરે આવીને ઝાકલ કરી કે

ક્ષત્રી લાંબા ખાટ ગઢથી જતાં ગાવડી,

દોખી ત્રણવા દોડ, મત લબ્ધવ્યે માવડી.

ગામનું ઘણું લેખીને મીચાણા લાગતા હતા. ભાલો લઈને વર્ણવો ચોરેથી જ બોડે પલાણ્યો. મીચાણાની ગાળીઓનો મે વરસતો હતો, તેમાં થઈને વર્ણવો પહોંચ્યો. ખીબ

રજપૂતોને પાછળ મેલીને ઢોડયા આવતા આ મીઠળખંધા વર-
શબ્દને જોતાં તે મીયાણાને પણ મનમાં થયું કે “વાહ રજ-
પૂત !” એ અસૂરોને પણ એની સ્ત્રીઓની મીઠી સોડ સાંભરી
આવી. યુદ્ધ કર્યા વિના જ આખું ધણુ વર્ણુવાને પાછું સોંપ્યું;
ને કહ્યું કે “જા આપ, ઘેર તારી પરણેતર વાટ જોતી હશે.”

સહુને પોતપોતાનાં પશુ પહોંચી ગયાં. પણ એક સૂતારની
બાચડી પોતાનાં રોતાં છોકરાંને કેડે વળગાડીને કકળતી
કકળતી આવી કે “ એ આપ ! બધાયનાં ઢાર લાવ્યો, ને
મારી બોડી જ રહી ગઈ ? મારાં ગભૂડાં જ શું છાશું વિના
ટળવળશે ? ”

વર્ણુવા વળી પાછો ચડ્યો. “બહેન. તારી બોડી
વિના પાછો નહીં આવું” કહેતો ઉડ્યો. પણ બોડી ક્યાંથી
મળે ? મીયાણાઓ ખાવાને માટે કાપી નાખી હતી. ગોમાતાનું
રૂઢિર ભાળીને વર્ણુવા મરણીયો બન્યો. આખા રણમાં
રમખાણુ જામ્યું. ઠેઠ સામા કાંઠા સુધી શત્રુઓને તગડયા
પછી ત્યાં એનું મસ્તક પડ્યું. ત્યાર પછી ઘડ લડ્યું.
મીયાણા નાસ્તી છુટયા. ઘડ પાછું વળ્યું. હાથમાં તરવાર, ને
માથે ઉછળતી રૂઢિરની ધાર ! મરકડની ધારથી ત્રણ ગાઉ
ઉપર ઘડ પડ્યું.

રણમાં ગએલો પતિ જો જીવતો હોય તે એની તરસ
ટાળવા, ને મર્યો હોય તે મ્હોંમાં જળ મેલવા, પેલી માટે
એસીને વાટ જોતી રજપુતાણી પણ પહેર્યે પાનેતર, માથે

મ'ગાજળનો ઘડો મૂકીને રણમાં આવી. સ્વામીનું શબ જોયું,
પણ માથું ન મળે !

એણે ત્યાં ને ત્યાં ઘડો પછાડ્યો. ઘડની સાથે જ
બળી મરી.

છરપય

હાંકી ઘેન હબર, મુળી આયુદ્ધ સબયો,
કર ગ્રહીયો કખ્ખાન^૧ અહુચળ ખાગર ઉઠાયો.
વરણુવ^૩ સરવર ઝાળ, રણ મહી જુદ્ધ રચાયો,
પણ પડતે પરમાર પાટ ઇંદ્રાપર પાયો.
જળપાત્ર લે જમના તાણું, મૂકી પાણુ^૪ હુંદા મથે,
એ દિન નીર અમૃત લયું^૫, હીંદવાણુ નાર પાતા હથે.^૫

જે ઠેકાણું સતીએ ઘડો પછાડ્યો તે ઠેકાણે શિલાની
અંદર આજે અખૂટ મીઠા જળતો વીરહો બની ગયો છે.
લાખો તરસ્યાં જીવોએ એનાં જળ પીધેલાં હશે, અને
કરોડો હજુ પીશે. આસપાસ ત્રણે દિશે ચૌદ ચૌદ ગાઉમાં
બીજે ક્યાંય પાણી નથી. ગામ પણ નથી.

૨

વસીએ વનમાં વર્ણવો, દીનો મરતાં દેન
પાણુ થઈ પરમારનું ધાવે મસ્તક ઘેન.

૧ શબ્દો. ૨ તરવાર. ૩ પાણીમાં બગતી જવાળા: વડવાનક:
સમુદ્રમાં જે વડવાનક બને છે, તેની આગ અત્યંત આકી હાય છે.
વરણુવાની ક્ષત્રીવાટને આંહી એ ઉપમા આપી છે. ૪ પન્થર. ૫ આ
છપ્પય એક ટાઈનો રંગનો છે. કારણુ કે ગાંધુલા જાનું કાચ કરતા નથી.

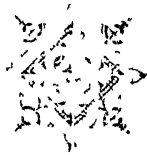
(વર્ણવો રણમાં મર્યો. એના શરીરને ખાળી નાખવામાં આવ્યું. પણ એનું માથું તો પથરનું બનીને ગાયનું રૂઢ ધાવતું હતું.)

રણને સામે ઠાંઠે આડેસર ગામ અને ધાંગધાની વચ્ચે વર્ણવાનું માથું પડ્યું હતું. પણ એ ક્યાં પડ્યું તે કોણ જાણે ? આડેસરની એક ગાય રોજ સાંજે જ્યારે ઘેર જાય ત્યારે એનાં આંચળમાં રૂઢ ન મળે ! ગાયનો ઘણી ગોવાળને રોજ ડબકે આપે કે “કોઈક મારી ગાયને દોહી લ્યે છે.”

એક દિવસ સાંજ પડી. આખું ઘણું ગામ ભણી ચાલવા મંડ્યું. રસ્તામાં એક ડેક જો આખા ઘણુમાથી એજ ગાય નોખી તરી ગઈ, ને પીછા કિશામાં ચાલતી થઈ ભરવાડને કૌતુક થયું. ઘણુને રંહું મૂકીને એ ગાયની પાછળ ચાલ્યો. આપે એક ઝાડા નીચે ગાય થંભી ગઈ. ચારે પગ પહોળા કરીને ઉભી રહી. એના ચારે આંચળમાંથી ખગળ ખગળ રૂઢની ધાર ચાલી, અને જમીનમાં પાંદડાના ગંજ નીચેથી ઘટાક ! ઘટાક ! ઘટાક ! કરતું કોઈ એ રૂઢ પીતું હોય એવો અવાજ આવ્યો. આખું આઉ ખાલી કરીને ગાય ગામ તરફ ચાલી ગઈ. ભરવાડ પાંદડાં ઉખેળીને જુએ ત્યાં તો પથરનું એક રૂઢ મસ્તક ! અને રૂઢે ભયું એનું મોં !

તે દિવસથી એ મસ્તકને ડેકાણે વર્ણવા પીરની જ આ બધાચેલી છે.

આજ કોઈ કોઈ વાર કોઈ ગાફલ પ્રવાગી એ રણમાં
 જૂલો પડે છે, પાણી વિના એને ગળે શોષ પડે છે, જીવ-
 વાની આશા છોડીને વર્ણવાનું નામ સ્મરે છે, ત્યારે કોણ
 જાણે કયાંથી કોઈ તેજસ્વી ઘેડેસ્વાર એક હાથમાં લાતુ
 ને બીજા હાથમાં મીઠા પાણીની મસક લઈને. મારતે ઘોડે
 હાજર થાય છે, અને એગુદ્ધ બની ગયેલા મુસાફરને મડોંચે
 પાણી ઝીંચે છે. એવી વાતો ઘણાને મેઢથી સંભળવા દે

આલમભાઈ પરમાર

રાણપુરની ગાદી ઉપર આજથી આશરે બસો વરસ પૂર્વે સાહેબજી નામે દરબાર થઈ ગયા સાહેબજી ખુદાના બંદા હતા. આ દુનિયાની મારામારીનો એને મોહ નહોતો. તેથીજ એના પિત્રાઈ રહીમજી સાહેબજીના ઉભા મેલમાં પેતાનાં ઘોડાં ચરાવી દેવા લગ્યા અને ધીરે ધીરે તે એણે સાહેબજીનાં ગામડાં પણ દબાવવાનું શરૂ કર્યું. સાહેબજી પરમાર કંટાળીને પંચાળમાં રત્ના લગતની મોલડી નામે ગામમાં પેતાના સંભંધી ગાદી દરબારોને ઘેર જઈ રહ્યા.

એક દિવસ એ બંધા સાહેબજીને વાવડ ગળ્યા કે રહીમજી દરબાર ગમને પાદર થઈને નીકળવાના છે. એના દિલમાં થયું કે ‘મારો બંધ નીકળે છે!’ હૃદયના કેસરીઆ કઠા લઈને, આકર અને બદામ લઈને, રહીમજીની બંદસ્ત કરવા સાહેબજી પેતાના કાઠી મિત્રોનો હાથરો ભંગો કરી પાદર જઈ કલા.

રાત્રી આંખવાળા રહીમજી ઘોડા ઉપર બેઠી પેતાના ઘોડેસ્વારોની સાથે નીકળ્યો. સાહેબજી અને આંખા કાઠી હાથરો આડ કર્યા. સાહેબજી ભાઈનાં ઘોડાની લગામ ખાલી વિનવવા લાગ્યા કે “ભાઈ! ઉતરો, સાથે બેસીને આજે રોટલા ખાઈએ.”

“એકા તું હજી મરી નથી ગયો ?” એમ બોલીને રહીમજીએ પેતાના હાથમાંથી ભરેલી પંદુક સાહેબજીની

છાતીમાં ચાંપી લીધી. વીંધાઈને સાહેબજી લોંચ પર પડ્ય
એ પણ પહેલાની પ્રીતિભરી ચાલજી એના ભક્તિમય,
લોખા મોંઠાં ઉપર એમ ને એમ છવાયેલી રહી ગઈ. લાગણી
બદલવાનો એને વખતજ કયાં હતો ?

“ દગો, દગો, દગો, ” કરતા કાઠીઓ એ ખુની ઉપર
હાથ ઉગામવા તૈયાર થયા ત્યાં તો હસને મુખે મરતા
મરતા સાહેબજીએ તરફની જીભે સમજાવ્યું કે “ ના,
મારી છેલ્લી ઘડી બનાડ્યો મા ” મારતે થોડે રહીમજી
રાણપૂર પહોંચી ગયો.

સાહેબજીના મુદ્દાને દફનાવવા માટે એનાં રાણી ગાડાં
જોડાવીને રાતોરાત રાણપૂર આવ્યાં. પણ રહીમજી કહે
કે એની ઉપર અમામ રાજવંશી કબ્રસ્તાનમાં ન
હોય. આખરે એમને નાખી જગ્યાએ દફનાવવામાં આવ્યા.
રહીમજીના ઝેરની સાક્ષી પૂરની એ આરામગાડ હજુ પણ
જૂદી પડેલી મેળુદ છે.

સાહેબજીના કુલ ગરબા પર રહીમજીની આજી વર્તી
ગઈ. સાહેબજીના એકના એક ખેટા આલમભાઈનો
જીવ પણ જોખમમાં છે, એવો જોડેમ એની નિરાધાર વિધવા
માતાને પડ્યો હતો. આલમભાઈને કયાંય બહાર કાઢવાનાં
આવતો નહીં.

મારું પુત્રને પૂછ્યું, “ ખેટા, આપણી જંદાન માણેકમા-
ઈને ઘેર તીજમગામ જઈશ ? ”

ખહેનને ઘેર જવાની હોંશમાં ને હોંશમાં આલમભાઈ
 ભૂલી ગયો કે પોતાની ઉમ્મર હલ્લુ અગીઆર જ વરસની
 છે એ ધ્યાલ્યો. “ માડી, ખુશીઘી ઘોડો અપો, હું જઈશ. ”

અગીઆર વરસના એકના એક નીકરને અંધારી રાતે
 માએ મીઠાં લઈને પરદેશે વળાવ્યો. સાથે માણસ મોકલે
 તે કાત્રંબા એળખી જાય. એટલે આલમભાઈ રાત દિવસ
 એકલો જ પંથ કાપવા લાગ્યો, અને ખહેનને ગામ પહોંચ્યો
 ત્યાં તે રાજકુમારની એકેય એઘાણી એના મંડા ઉપર નહી.

ખનેની માલેભાઈ વીરમગામના અમીર હતા. ડેલીએ
 આરખોની ખડી ચેડી હતી. અંદર પાંખી પણ ન પેમી શકે.
 અંધરેલાલ આલમભાઈને ઉપંગા એટા ઉપર ઠેકા. અંદર
 જે જાય એની સાથે કહેવરાવે કે “ ખહેનને મળવા હું
 એના લઈ રાણપુરથી આવ્યે છું ” સાંભળીને લેંડા
 હસતાં જાય.

પણ ખહેનની સાથે રાણપુરથી એ વટારણુ ગઈ હતી.
 એણે આલમભાઈને ઓળખ્યો. સોનાની હીંડાળાખાટે
 દીવ્યકતી ખહેનને ખબર આપ્યા કે “મા, ભાઈ આવ્યા છે,
 પણ બહુ ખુબે હાલે ઘેઠા છે.”

ખીજાં ગોલાં હસીને ઘાલી ઉડ્યાં કે “ ઓલ્યો રાંકો
 ડેલીએ ઘેઠો છે એ યેગમ સાહેબને ભાઈ ? ”

ખહેનને લાગ્યું કે મારા ભાઈએ મારી કાંસી કરાવી.
 ભાઈને મળવાની ના કહી. ખાવા માટે સફારામાં કહી,

અને જીવારનો રોટલો દીધો. આલમલાઈએ આંખના પ
લુછાને રોટલાને પગે લાગી કહ્યું કે “હે અન્નદેવ ! તમને
નહીં તજો છું.” ખટકું રોટલો ખાધો, ખાકીનો ત્યાંજ
દાટયો, અને થોડે ચડી ચાલી નીકળ્યો.

પાછળથી બનેલી ગામ રેથી અવ્યા એવું પોતાન
સાળને જકારો મળ્યાની વાત સાબળી સાંને ધિરકા
દીધો આલમલાઈની પછડા જવારો ફોટાવ્ય પછુ આઠ
મલાઈ પાછો ફર્યો નહીં

રાણપુર થહોનને માતા લેયા ઉપર માથુ રાખીને
દીકરો ખૂબ રોયો

* * * *

“મનેમા, રામ વીત રીત દાને ખુબે ...
કાલે = કુ ? માજ ને આરે જવા કે કુલ જે -
ખરું. મરી ન ખરે તે કુ કારે વન

રો રાત પેતાની નાને મ. રાન વ ... આમલકા
આળે એને લાય મા આલ્યો. બ. વા રંગે ...
પર-... આ મહાનમ ઈને યરે ખેરને ...
અભુલાઈ કુરેનાના ખુલ્લુ આભુમ ઈન ...
પેઠાથી આલમલાઈના કુલ. હોનો ને ...
રાખીને અકરી કરતું. આજ રાણપુર તા. કે. ...
હાથમા ખયો છે, અંટલે આભુમ ઈએ ...
હારી સ્વીકારી નથી. એવું બેસલું પણ નોખું છે. એકા

તાં બેસીને અભુભાઈ પાણીડાં પાડે છે કે “શું કંઈ ? મારી પાસે માણસો નથી ! બુઢાપાએ માફે ણધું કૌવલ હરી લીધું છે ! નહીં તો મારા ધણી આમ રખો ? ”

“આવ, બાપ આલમભાઈ, આવ, મારા ધણી” એમ કહીને બુઢા અભુભાઈએ આલમભાઈને ખોળામાં બેસાડી લીધા. એને માથે ને મોઢે પોતાનો ધ્રજતો હાથ ફેરવ્યો.

રહીમભાઈ બોલ્યા, ‘ ત્યાજે તો તમારા ધણીને રાણપૂરની માલીએ જ બેસાડોને ? ’

“તમારા મોંમાં સાકર, રહીમભાઈ ! એલા કેાઈ છે કે ? બાએ એરડેથી એક ચાકળો લઈ આવો.”

ચાકળો આવ્યો. આલમભાઈનું કાંડું ઝાલીને અભુભાઈએ એને ચાકળે બેસાડયા, પોતાની તલવાર એના સામે ધરીને સલામ કરી કે “બાપુ સલામ.”

રહીમભાઈએ પણ મશકરીમાં ઉઠીને કહ્યું કે “બાપુ ! ણ....લલા...મ !”

“બાપુ ! રહીમભાઈની સલામ લ્યો.” બલુ બોલ્યો. આલમભાઈએ સલામ લીધી. તે દિવસે અભુભાઈને ઘેર લાખત્રીના રંગાડા ચડયા, ગામને અભુભાઈએ જ માડયું. આલમભાઈ રજા થયા !

તે વખતે સૌરાષ્ટ્ર ઉપર હામાજીરાવ ગાયકવાડની આણુ ફરતી. ૬૨ વરસે હામાજીરાવ જમાખંધી ઉઘરાવવા આંહી

આવતા. તેમને ઘોળકાથી લઈ હરીણા નીનામા ગામ સુધી પહોંચાડવાની ફરજ રાણપૂરના રાજા ઉપર હતી. અભુલાઈ કુરેશી પોતાના બાળરાજાને સાથે લઈને ઘોળકે ગયા. જઈને દામાજીના ખોળામાં આલમલાઈને બેસાડીને બધી કથની કહી. દામાજી રાણપૂર આવ્યા. એમની આજ્ઞાથી મરાઠાઓ રહીમલાઈને ગામમાંથી વગે રસ્તી બાંધી ઢસડી કિલ્લામાં લાવ્યા. દામાજીએ પીડ ફેરવી હુકમ દીધો કે “મારે એતું મહોં નથી જોવું. જાઓ એને કાંધ મારો.”

“ન બને, એ બને” કરતો જીવાન આલમલાઈ આઠો પડ્યો. દામાજીએ કહ્યું કે “બચ્યા એણે તો તારા બાપને કાપી નાખ્યો છે. એના ઉપર દયા હોય ?”

“મહારાજ, મરેલો બાપ હવે જીવતો નહીં થાય. પણ મારા કાકાના મોતથી તો જમારી સો પેઠી લગી જેર જીવું થશે. જમે તેવો તો ચે એ મારો ક કો.”

રહીમલાઈને કેટલી બનાવી લઈ જવામાં આવ્યા. રાણપૂર ચે.વી.સી પછી આલમલાઈને ઘેર આવી. મહારાજે આલમલાઈના રક્ષણ બદલ રાણપૂર ઉપર થાણું મૂક્યું. એના અર્થ બદલ આલમલાઈએ સરકારને રાણપૂર આપ્યું.

આંહી આલમલાઈનો દિવસ ચડ્યો, ને વીરમગામમાં બહેનનો દિવસ આચર્યો. સોનાની હીંટાળાખાટના મધુર સ્વરો બંધ પડ્યા. લાજને બહેન બનેવીએ રાણપૂરનો આશરો લીધો. પોતાને મળેલા કાકારતું એક પણ વેણ

સંભાર્યા વિના આલમભાઈએ ખડેતને 'ગદીઉ' નામનું ગામ આપ્યું, જે હજુ એના વંશજો ખાય છે.

* * * *

(૨)

છૂટો થયેલ રહીમભાઈ કિલ્લો લેવાની જ તજવીજ કરતો હતો. એના હાથમાં વઢવાણનો ઝાલો રાજ સખળસિંહ આવી પડ્યો. સખળસિંહને એણે સમજાવ્યું કે એક પહોરમાં રાણપર છૂટાવું. સખળસિંહની સ્વારી ચડી.

બીજી વારે ખમ થૈ રાણપર પડી રાડ,
અગરો ઝાલો આવીયો ઘોડો આની ધાડ.

આલમભાઈ કિલ્લો છોડીને ગામમાં આવ્યા, પ્રબને કહ્યું કે "તમારી પ્રિય વસ્તુ વોય તે લઇને કિલ્લામાં પેસી જાઓ." પ્રબ કિલ્લામાં જવા લાગી. આલમભાઈ ગામના ચોકમાં અભય ખર્ચીને ઉભા રહ્યા. સખળસિંહની સેનાનો ઠગ્ગર ચડ્યો તોય આલમભાઈ ન ખસ્યા. ઘોડાના ડાબલા ગાજ્યા તોય આલમભાઈ કેઈ મુનિ જેવી યાંતિથી ઉભા જ રહ્યા એ કેાની વાટ જોતા હતા? એક ડાશીની! ડાશી જોતાના ઘરમાં પોંઈ કુરલીમાં પૈસા મકેલા તે જોતતી હતી, તે કહેતી હતી કે "એ ખાપુ! જરા ઉભા રહેજો! જરા ખમજો!" આખરે સેના ગામમાં આવી પહોંચી ત્યારે જ ડાશી ગામમાંથી ખમી!

આલમભાઈને અરે સેનાને ભેટભેટા થઇ. સૈન્યને આખરે અગરસીંગ નામનો સરદાર ચાલતો હતો. તેને

જોઈને આલમલાઈએ પોતાના મછા નામના ચોદાને કહ્યું,

અલમ તબ એસો કીયો, ગઠ ઘેયો મુજ ગામ,
મારે ખરછી બબ મછા કબ આવેગી કામ ?

“હે મછા ! તારી ખરછી ફરી ક્યારે દામ આવશે ?
માર અગરસીંગને.”

મરી ખરછી તબ મહે મહમ્મ ગીઓ મરેસ,
એક ઘાવ એસો કીયો ઉડા દીઓ અગરેસ.

પોતાના ઘણીની છેલ્લી આજ્ઞા પાળીને મછો રાણપૂરની
બબરમાંજ માતની રાજ.ચોળ પથારી કરી સૂતો. આલમ-
લાઈ અને એના સથીઓએ કિલ્લાનું શરણ લીધું. ધબો-
ધબ હવાબાબ બંધ થયા.

સખળમિહે રાણપુર ગમમાંજ માટીનેા કિલ્લો ફી
મારયા બંધ્ય. આલમલાઈના કિલ્લાને તોડવાનું એનું
ગણું નહોતું. એક દિવસ આલમલાઈ નાઠાખારીએ થઈને
ધોળકે પહોંચ્યા. હામાણ ગાયકવાડને વાત સંભળાવી.
‘હામાણનું’ સન્ન્ય ચરયું. એ સંભળીને સખળમિંડ રાણપૂરથી
એ ગાઉ દૂર પોતાના નાગનેશ ગામના કિલ્લામાં જઈને
ભરાયો. હામાણરાવે નાગનેશને ઘેરો ઘાલ્યો અને ગઠ તોડવા
માટે મહાવાદથી મહાકાળીને મહાલક્ષ્મી નામની છે તોપો
મગાવી. બળદનાં સો સો તરેલાં જોડય ત્યારે જ તાણી
શકાય એવી એ છે તોપો નાગનેશની નદીમાં આવીને અટકી
ગઈ. પછી હામાણરાવે બન્નેની પૂજા કરી. સીંદૂર અને

કુલ ચઠાવ્યાં, તેણે સરેરાશ સામે કાંઠે ચડી, કેવી હતી
એ તેણે ?

(ભુજંગી)

અઠે મ.ત આતંગ સણુગાર સાતંગ
મહાદેવી મ તંગ લેડભૂર લાળા,
ત્રિસે લક્ષ્મી ડાકાળી રૂપ લઈ રાક્ષણી
ભૂપતાં ભક્ષણી છુટે હે છંછાળી.
પહાડાં પછાડે, અરીયાં ઉડાડે,
ગઢાં ઘાત ગાડે વડા જોર વાળી.
ધરા પર ધડાકા ભડોભડ ભડાકા
કટોકટ કડાકા કરે તોપ કાળી.

તેણે વહોડવાનું મૂરત જોવવાનું. બરાબર પહો કાટ-
વાનો સમય મૂરતમાં નક્કી થયો. દામાજીરાવે હુકમ કર્યો.
કે “ ઘોળી ધજા લઈને ગામના ગઢ પર ચડી ખખર
આપો કે સવારે તેણે ચાલશે. ખખર આપો કે ગર્ભવતી
સ્ત્રીઓના ગર્ભ ન વણ્ટી જાય માટે કાનમાં સૂંઠનાં
પુલડાં કરીને ઘાલે. ખખર આપો બાળકોને, બિમારોને,
બુઢાઓને, કે થડકે નહીં.”

ખીજી બાજુ સખળસિંહને એક વધુ ખખર પડી.
ગઢના ચારે કોઠાની અંદર ઘાળીઓમાં મગ મૂકાવ્યા
હતા તે મગના ઢાણા એક દિવસ થરહરવા મંડ્યા.
સખળસિંહ સમજ્યો કે દરબારગઢની નીચે સુરંગ ખોદાવ્યું.

છે. ઉપરથી ગાંઠો પાડી, પાણી રેડી, સુરંગને નકામી કરી નાખવા તૈયારી થઈ; પણ ગામની વસ્તીએ આણી કરી કરી બર ભરી હતી તે ટળી જાય, માટે લોકોએ ના પાડી.

ભળકડું થયું. બધા કહે કે “મહારાજ, હવે તો પો વઠોડો.”

મહારાજ કહે “ના, હજી ઝાડ ઉપર પાંખી નીંદર કરે છે. એને ફડકો નહોં પડાવું. સૂર્ય ઉગવા દો.”

સૂર્ય ઉગ્યો ને તો પો ગડડી, ધુખ્યાંગ ! ધુખ્યાંગ ! ધુખ્યાંગ ! અને નામનેશનાં ગઢ લાંગીને ભુકકો થઈ ગયો. સખળસિંહ પકઠાયો. એ રજપૂતોએ પડખે ચડીને એને ઠહી દીધું કે “તમે તમારે જાગ્યો. અમે હાથાં વણીઆને વેશે આવીને દામાજીને અને આલમલાઇને રેંસી નાંખશું.”

સ્નાન કરતાં કરતાં દામાજીએ હુકમ દીધો કે સખળ-સિંહને ઝાડ નીચે લઈ જાઓ ને ઝાટકે મારો.”

આલમલાઇએ ચીસ નાખી કે “મહારાજ, ન બને, એમ ન બને.”

“કેમ ?”

“શતરંજની રમતમાં જે લાકડાનો રાજા હોય છે, એને પણ મારવાની મના છે, તો પછી આ જીવતા જાજતા મનુષ્યાવતારીને-આ લાજોના પાળનારને કેમ મરાય, મહારાજ ?”

બંદીવાન સખળસિંહ જલો પ્રભુની દયાનું અમૃત પીતો હોય તેમ આલમલાઇના મ્હોની સામે જોઇ રહ્યો. હામાજીરાવનું દિલ નરમ થયું.

ત્યાં તો વાણીઆ એક બીજાને ગાળો દેતા, માર પીટ કરતા, ખૂમ બરાડા પાડતા વાલ્યા આવે છે. મહારાજે જાણ્યું કે શેઠીઆ ફરીઆદે આવે છે. લગોલગ આવી પહોંચ્યા ત્યારે કૃતચી સખળસિંહે રાડ પાડી કે “મહારાજ ! દગો છે, મારા રાજપૂતો-વાણીઆને વેશે તમને મારવા આવે છે.”

હામાજીરાવ નહાતા હતા. શરીરે પૂરા પોશાક પણ નહોતો. આલમલાઇ પાસે પણ એક છરી ચે નહોતી. રાજપૂતો પોતાને જાંજમાં છુપાવેલી કટાણી કાઢી મહારાજની સામે દોડ્યા. ત્યાં તો આલમલાઇએ હોટ કાઠી ખેંચી વરતન અકરેક હાથમાં ગાળી, ખેંચનાં માથાં સામ-આમાં પટકીને ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા.

મહારાજ બોલ્યા કે “રંજ છે આલમલાઇ. અત્યાર સુધી હું માનતો કે તમે ફક્ત ભક્ત છો. પણ ના, તમે શરીર પણ સાધી જાણ્યું છે.”

આલમલાઇએ આસમાનની સામે જોઇને માથું નમાવ્યું.

“આલમલાઇ, મારો જીવ બચાવ્યો તેની જુગોજુમ આજગીરી રહે, માટે તમારા આલમપુત્રની જાતબંધી માફ કરું છું.”

“મહારાજ, એમ થશે તો ભવિષ્યમાં કોઈક દિવસ આપના વારસદારો મારા વારસદારોને કહેશે કે એ તો ધર્મોદ્ધાનું ગામ ખાય છે. માટે જમાખંધી કાઢી નાખવા તો નહીં દઉં.”

આખરે આલમપૂરની જમાખંધીના એક આંકડે રૂ. ચારસો ખાંધી આપ્યા તે હજી સુધી આગાદ છે.

આલમભાઈને ખેળ નામનો એક હજમ હતો. આલમભાઈની સાથે જ એ હજમે તડકા છાંયા વેઠતા. એવા રાજસકતનુ નામ ભૂતાય તે તો કેમ સહેવાય ? આલમભાઈએ આલમપર ખાંધ્યું તેની સામેજ ખીજું એક ગામ વસાવી ખેળપર નાન આપ્યું. હજી એજ નામ ચાલે છે.

* * * *

રાણપરના કિલ્લા ઉપર ગાયકવાડન. લશ્કર સાથે એક સૂબો રહેતો. સુબાની બદલી થઈ. અમલદારોને એના અધિકાર હસ્ત્યાન ઉભે ગળે ખવરાવનાર વાણીઆ વેપારીનો સ્વભાવ છે કે એજ અમલદારની બદલી થતી વખતે જમના ફૂતની માફક આવીને ઉભા રહે, પાંચ દસ રૂપીઆની રકમને માટે પણ અમલદારને કોડીની કીંમતનો કરી નાખે. તો પછી આ હજારો રૂપીઆના કરજદાર સુબાનું તો શું પૂછવું ? વાણીઓ ઉધરાણીએ આવ્યો. સૂબાએ ખાલી ખીસાં બતાવ્યાં. વાણીઓ કહે “આ રહ્યો ખોટાદનો એક શેઠીઓ; લૂંટી લ્યો ને ! લાખો મળશે.”

મરાઠા સુખાએ ઘોટાદમાંથી વેપારીને હાથ કર્યો. કિલ્લામાં પૂરીને મારપીટ શરૂ કરી. પણ વાણીઓ માન્ય નહીં. પછી ઘોલાવ્યાં એનાં આયડી છોકરાંને. આયડી અને બન્યાં ચોધાર પાણીડાં પારતાં ઉભાં રહ્યાં. સુખાએ તેો ધમકી બતાવી કે “તારાં છોકરાંને કિલ્લા ઉપરથી નદીમાં ફેગાવી દઈશ.”

ગામમાં વાત કુટી નીકળી કે કેઇક નિરપરાધીઓને કિલ્લામાં પૂરીને સુખા મારે છે. આલમલાઈ ઉભા થયા. પાછળ ચારે દીકરા પણ ચાલ્યા. નદીને કાંઠે આવીને આલમલાઈએ પાછા વળી કહ્યું “દીકરાઓ, મારો આખો વંશ ચાલ્યો જવા નહીં દઉં. માટે એ જણા પાછા વળો.”

લાખાળ અને ડોસુળ કચવાતા કચવાતા પાછા ગયા. તેોગાળ અને બાપુળ રાથે ગયા. સુખાને કાનળ વાણી-આએ વાત પહોંચાડી દીધી કે આલમલાઈ આવે છે. સુખાએ અંદરનો ગઠ વાસી દેવરાવ્યો, અને આલમલાઈ પોતાના પુત્રો સાથે દોઢીમાં દાખલ થયા કે તરતજ દોઢીના દરવાજાને બંધ કરી, અંદરથી ખંભાવી તાળું મારી, ગઠની હૈયારખી ઉપર થઈને દરવાજા અંદર ચાલ્યો ગયો. દોઢીમાં કેદ થયેલા ત્રણે પરમારોની ઉપર કિલ્લાના મોરચામાંથી બંદુકોનો મારો ચાલવાથી ત્રણે જણા *ધાવાખાનામાં પેસી ગયા.

બંદુકોના ધુમાડા સાંભળતાં તેો ગામમાં એકઃસ્વામી આવેલા તે પોતાના સાઠ ચેલાને લઈ આલમલાઈની બહાર

*દોઢીના ચાકીદાર આરખેને કાવો ડા વાની ચોરડીઓ.

કરવા બહાર નીકળ્યા. એ ભગવાં વસ્ત્રાની પાછળ આખા વસ્તી નીકળી. કિલ્લાની બહારથી હાકલા પડકારા થવા માંડ્યા કે “આપુ! મુંઝશો મા. હમણું ખારણું તૌડીએ છીએ.”

પણ એ તોર્તીંગ ખારણું! કેમ કરી તૂટે!

ઉપર ગોળીઓનો વરસાદ ઝીંકે છે, તેમાં થઇને દરવાજામાં જવું શ્રી રીતે? અલમભાઈ મુંઝાય છે. તે વખતે તોગોળ બોલ્યો “આપુ, હું નાનપણમાં મસ્તી કરતો ત્યારે તમે કહેતા કે ખેટા, વખત આવે ત્યારે જોર ખતાવજો. આજ એ વખત આવી પહોંચ્યો છે. આપને મહોંએથી “ફતેહ” ઉચ્ચારો, ને પછી જુઓ, હું તાણુ તોડું છું કે નહીં!”

“જા ખેટા, ફતેહ કર.”

ગેંડાના ચામડાની ઢાલ માથા ઉપર ઢાંકી, હાથમાં તરવાર લઇ તે ગોળ દરવાજામાં આવ્યો. ગોળીઓ ઢાલમાં ભડો ભડ લાગી. તોગોળને ઇજા ન થઇ. પોતાના એ પગ ભરાવી ખંભાતી તાળાને એ બુજીથી એવું મરડયું કે આંકડીઓ નીકળી પડ્યો, ધબકાઈને તાણું નીચે પડયું, સાંકળ ખોલી નાખી, ને આખી મેદની દેકારો કરતી અંદર દોડી.

‘રંગ તોગુલા રંગ તોગુલા’ કરતા જ્યાં બધા તોગોળ સામે જુએ ત્યાં તે તોગોળની આંખોનાં ઐય રતન બહાર લખડતાં હતાં, ને એને ફવાડે ફવાડે લોહી નીતરતું હતું.’

‘ રોમ રોમ રૂઢીર ચલ્યો ઝોમ સીંદુર પડ્યો અંગ,
‘ તોગો સંકળ તોડતાં બન્યો રૂપ *બજરંગ.’

“ ભોધને ઘેર લઈ જાઓ. ” એવા પોકારો સાંભળીને તોગાણ બોલ્યો કે “ અંદર જે નિર્દોષ પુરાણાં છે એને છોડવ્યા વિના નહીં ખસું. મનીશ. ”

અંદર શું થઈ રહ્યું છે ? એક આરબ સરદાર પોતાના સો સવારો સથિ વિલ્લામાં મહેમાન આવ્યો છે. એની સો સાંઢયો બહાર દેઢીમાં બાંધી છે. આરબોને ખડીક લાગી કે ગામલોકો સાંઢયો હાંકી જશે. સૂબાને જોણે કહ્યું કે “ મારી સાંઢયોને અંદર લેવા દે, નહીં તો બંદુકો હાજર છે, ધીંમણ કરીશ. મારી જીવ આટેની મોઢી સાંઢયોને નહીં ચુમાવું. ”

સૂબો ડર્યો. દરવાજા આડાં તલવારો, બંદુકો ને ભાલાં ગોઠવ્યાં. પછી અધું કમાઠ લિધાડયું. જ્યાં ઉંટ અંદર દાખલ થયું ત્યાં આલમલાઇએ વંટને એથે રહીને પોતાના માણસો સાથે ધસારો કર્યો. ઉંટ ભાલાંમાં વીંધાઈ ગયો. માણસો ખચ્યાં. સૂબો ભાગ્યો. આલમલાઇએ સૂબાને પકડી, પછાડી, છાતી પર ચડી, તલવાર કાઢી કહ્યું કે “ જો, આટલી વાર લાગે. પણ જા કમજત ! તારે ખલે જનોઈ ભાળીને ભોંઠા પડે છું ! ”

નિર્દોષ વાણીઆને છોડાવી પરમાર ઘેર ગયા. તોગાણ ઝીંઢગીભર અંધ રહ્યા. એ અંધાપો હતો ? કે ઇશ્વરના દરબારનો સુવર્ણ-ચંદ્રક ?

*હનુમાન.

દીકરો !

ચલાળા ગામઠી ચાર ગાઉ ઉપર, બરાબર ગરને કાંઠે શેલ નામની એક નદી ચાલી જાય છે. કાળા પથરોની એની લેંકાર ઉંચી લેખટા વચ્ચે ધીરાં પીરાં ગરજતાં એના પાણી વહ્યાં જાય છે-જાણે કોઈ જૂતાવળનાં ઊકરાં માને ધાવતાં ધાવતાં હોંકારા કરી રહ્યા છે.

એ વિકરાળ નદીને કાંઠે પંખીના માળા જેવડું નાનું, લાખાપાદર નામનું ગામડું છે. લાખાપાદરની ચોપાસ નદીઓજ ચાલી જાય છે. ચોમાસામાં તો જાણે પાતાળ લોકની નાગ-કન્યાઓ પૃથ્વી ઉપર નાચ કરવા નીકળી હોય, તેમ અનેક ઝરણાં કુટી નીકળે છે. સતજુગના ઋષિ જેવા એક જૂના વડલાની છાંયડી નીચે, પથરની લેખડમાંથી પાણીનો મોટો ઘોધ પડે છે, એ ઘોધની આસપાસ લોકો-એ ગૌમુખ બાધીને ગૌમુખી ગંગા સ્થાપ્યાં છે. પડખેજ શંકર બેઠા છે. કુદરતે એકસામટી ગુલાબી કરેણુ ઉગાડી છે. આંબાની ઘટા જામી છે. નીચે એ ગૌમુખીને ઝીલનારો, કુદરત માતાએ જાણે માપી માપીને કંડારેલા નિર્મળ કુંડ આવેલો છે. નીચાણમાં ઉંડા ઘરો છે. વડલા ઉપર મોરલા ટોકે છે, ગૌમુખીનાં નીર ખળખળે છે, કુંડમાં નાની માછલીઓ તગમગે છે, ને ધુનામાં મગર શેલે છે. કુદરતના રૂપમાં કોમળ અને વિકરાળ, એય રેખા કેવી ભુક્તિથી આંકેલી છે ! એવે સ્થળે જન્મનારાં માનવી પણ એક

વખત એવાં જ ઠોમળ અને વિકરાળ હતાં । શુરવીર ને પ્રેમી હતાં.

એ ગામડામાં રામવાળા નામે એક કાઠી દરબાર થઈ ગયા. રામવાળા જેવા પરાક્રમી હતા, તેવાજ પ્રભુભક્ત હતા.

એક દિવસ રામવાળા દરબાર કુંડલા ગામે કોઈકને કારજે ગયેલા. આસપાસના ખીબ્બ ઘણા કાઠી ગલદેરા પણ આવેલા. કામળીઆવાડને લોબ્બે કામળીઓ પણ આવેલી. લોબ્બે કામળીઓ ભવાનક લુંટારે હતો. મુલકની ગાયો લોસો ચોરાઈને આવે એને લોબ્બે કામળીઓ સંઘરતો. એવું નામ દેતાં તે છોકરાં છાનાં રહી જતાં.

કુંડલામાં લેજો થયેલ કાઠી ડાયરો લોબ્બ કામળીઆની લોંકકાઈનાં વખાણુ કરવા મંડ્યો. એકેએક કાઠી લોબ્બને સાડે લગાડવા મંડ્યો. “બા, લોબ્બે ક્યાંય થાય ?” “લોબ્બભાઈની તો ફે ફાટે,” “લોબ્બે તો મોટા ગઢપતિને પ્રભુ-યા” ! એવી એવી તારીફ વચ્ચે એકો એકો લોબ્બે ફરે મઢલા હોકાની ધીરી ધીરી ઘુંટ તાણી રહ્યો છે. બધા કાઠી એની પાસે મકરાં જેવા લાગે છે.

લોબ્બનાં બહુ વખાણુ થવા મંડ્યાં ત્યારે રામવાળાથી ન રહેવાયું. એણે ધીરે રહીને વચન કાઢ્યું કે “હા, બા હા, લોબ્બે મલકનો બાદશાહ, ને કાઠી એના ફૂતરા ! લોબ્બે સાંઠ, ને કાઠી એના સાંઠ !”

ડાયરો થંભી ગયો. ધગવેલા ત્રાંબા જેવી લાલધુમ્

આંખો ઠરડીને લોજે એના પાઠાના જેવા ઠાંવનાંથી અવાજ
અડ્યો કે “એ કાણ ?”

“લોજ, એ તો હું રામવાળો.”

“હીક રામવાળા ! લાખાપાદર આડો હવે ગઠ
અણાવજે. માટી થાજે.”

“માટી તો મા જણે ત્યારે થઈને જ સા આવે છે;
ત્યાર પછી માટી થવાય નહીં; અને લાખાપાદરને તો જીવતાં
શરીરોનો જ ગઠ શોભે. માટે લોજ, તું આવજે. તું વખાણીશ
એવી મહેમાનગતી કરશું.”

સહુ પોતપોતાને ઘેર ગયા. રામવાળાને તે દિવસથી
સણકારા વાગી ગયા કે નફી લોજે લાખાપાદર ઉપર પડે
તે દિવસથી રામવાળો ગૈરગામ જઈને રાત નથી રોકાતા
જ્યાં જાય ત્યાંથી ઝાલર ટાણે તો ઝાંપામાં આવી જ પહોંચે.

એ વાતને તો જ આઠ મહિના થઈ ગયા. રામવાળાને
લાગ્યું કે લોજે કાં તો બૂલી ગયો, ને કાં તો થડકી ગયો.
એ રીતે મનમ થી કુંડકો ઓછો થયો.

એક દિવસ રામવાળો કુંડવે ગયા. કુંડલાના ગલદર
કહે કે “લાખ વાને પણ આજની રાત નહીં જાવા દઈએ.”

રામવાળો જોડ્યા કે “બા, રાતે ગામ રેહું મૂકાય
નહીં. લોજને નોતરાં દીધાં છે.”

“હવે હીક. લોજે ક્યાં તમારી વાંસે લામતો ફરે છે ?”

કચવાતે મને દરખાર રોકાણા. રાતે ઠાલીઆમાં એને
જીંધ ન આવી.

આંહી લાખાપાદરમાં શું થયું ? સાંજ પડી અને વાવડ મળ્યા કે “લોભે કટક લઈને આવે છે.” ગામનો આંખો જાહે કરી, આડાં ગાડાં ગોઠવી, લોકો હથીઆર લઈ ઉભા રહ્યા. પણ દરબાર વિના લોકોની છાતી લાંગી ગઈ.

લોભતું કટક પડ્યું. આંખો ઉપાં લાખાપાદરના કૈંક બુવાન કામ આવ્યા. આંખો તૂટ્યો. કટક ગામમાં પેસીને વસ્તીને ધમરોળવા મંડ્યું. નક્કી કર્યું હતું કે લૂંટ કરી કરીને સહુએ પરબારા ગામને સીમાડે કોઈ જાડ નીચે મળવું. તે પ્રમાણે સહુ ચાલવા મંડયા.

ગામમાં કબરસ્તાન જેવી શાંતિ છવાઈ ગઈ. લોભે કામળીએ સમજતો હતો કે રામવાળો ઘરમાં મંતા રહ્યા છે. એ રામવાળાના કુળીમાં જઈને હાકલા કરવા મંડ્યો કે “કાઠી ! બારો નીકળ, બારો નીકળ.”

ઓરડામાં ઉભી ઉભી રામવાળાની સ્ત્રી ધરધરતી હતી. એણે જવાબ દીધો કે “લોભ, કાઠી ઘરે હોત તો તે શેલને સામે કાંઠે તને લેવા આવત, સંતાત નહીં.”

ઉંચી ઉંચી ઓસરીની એક યાંકલીને ટેકો લઈને રામવાળાની એક દીકરી ઉભી હતી. પંદર વરસની ઉંમર થઈ હતી. લોભના પડકારા, લોહી-તરબોળ ભાણું, કે લાલધુમ આંખો એ છોકરીને મન જાણે કાંઈક બેધ જેવું લાગતું હતું—બહીવા જેવું નહીં. એ શાંત ઉભી હતી. અધારી રાતે જોગમાયા જેવી લાગતી હતી. મોતની લીલા તો જાણે ખૂબ નિરખી હોય તેવી ઠરેલી એની મુખમુદ્રા ! પેલા વડલાની

છાંચડીએ રમેલી, અને ધરામાં ન્હાઈ ન્હાઈને વજ્ર જેવી બનેલી એની કાયા હતી.

લોજે જોયું તો કૃષ્ણીમાં એ ખાઈ ઉભી હતી તે થાંભલી પાસે જ એક વછેરો બાંધેલો. ખાપ સગા દીકરાને ચડવા ન આપે એવો એ વછેરો ! રામવાળાનો આત્મારામ એ વછેરો ! લોજે વિચાર્યું કે “આ વછેરો લઈ જઈને જગતને ખતાવીશ; રામવાળો જીવશે ત્યાં લગી નીચું જોઈને હાલશે !”

પોતાના હાથમાં લાલું હતું તે ઓસરીની કોરે ઠેકવીને વછેરાના પગની પછાડી છોડવા લોજે નીચે બેઠો. મધ્યું નીચું રાખીને પછાડી છોડવા મૂક્યો. ખરડો ખરાખર રામ વાળાની દીકરીના સામે રહ્યો.

ઓરડામાંથી મૂકી કહે છે કે “બેટા આંહી આવતી રહે.”

પણ કાડીની દીકરી શું જોઈ રહી છે ? તૈયાર લાલું તૈયાર ખરડો, અને નિર્જન કૃષ્ણીયું ! વિચાર કરવાનો એને વખત નહોતો. એણે લાલું ઉપાડ્યું; ત્યાં ઉભાં ઉભાંજ બે હાથે ગાલીને એ જોગમાયાએ લોભના પહોળા ખરડામાં લાલાનો ઘા મૂક્યો. લચ દેતું લાલું સોંસરવું અયું, લોભને ધરતી સાથે જડી દીધો.

નીચે ઉતરી, લોભની જ તરવાર કાઢી, દીકરીએ એને ગાટકા મૂક્યા. શરીરના કટકા કર્યા. પછી માને બોલાવી કે “માડી, પછેડી લાભ્ય. ગાંસડી બાંધીએ.”

ગાંસડી બાંધીને ઓરડામાં મૂકી દીધી. કોઈને ખબર ન પડવા દીધી.

મામમાંથી આખી દેજ નીકળી ગઈ હતી. સહુને મન
એમ હતું કે લોભે મોટા આગળ નીકળી ગયો હશે.

દીકરીએ તેજ ટાલે ગઈને જોવા વ્યા. દીકરી કહે કે 'જદવા,
કુંડલે જાઓ, ને જાપુને કહે કે પરખારા કયાંય ન જાય.
આંહી આવીને એક વાર મારે ગોઠે થઈને પછી ભલે લોભની
વસી જાય. પણ પરખારા જાય તો મને મરતી દેજે."

મદવી કુંડલે પહોંચ્યા. દરખારે વાત સાંભળી કે લોભે
જામ લાગ્યું. રામવાળાને માથે જાણે સાતે આકાશ તુટી પડયાં !

"હવે હું શું મોહું લઈ લાખાપાદર આવું ? પરખારે
કહીને કાઢે મરીક "

પણ એકની એક દીકરીના જમ ! ઠાહી દીકરી શું કામ
જાણવતી હશે ! મારા જતાંને મારું મોહું કાળું કરવાની
કૃમતિ કદી ન સૂઝે. કંઈક કારણ હશે ! જાઉં !

દરખારે જોર પહોંચ્યા ત્યાં ધીરેક રહીને દીકરીએ કહ્યું,
"જાપુ તમારે જાવું હોય, તો જાવે, પણ કટક કોઈ નથી મળ્યું.
એક જણને તો આંહી રાખ્યો છે."

એમ કહીને એરડામાં લઈ જઈને મંચડી છાડી
જતાવી. રામવાળાએ મોહું એજાળ્યું. એ તો લોભે મારે !

દરખારનું હૈયું દરખાથી અને જર્વાથી કાઠવા લાગ્યું. એણે
દીકરીને માથે હાથ મૂક્યો. એ જાણ્યો કે "જાણે કહેવું
કે મારે દીકરી છે. પણ ના, આજ જાણ્યું કે મારે તે
કહે છે !"

સામત ખુમાણુ

ભાવનગર રાજ્યમાં કુંડલાની આસપાસની ભૂમિ માણુ વાઢીને વાવીએ તો ચ ઉગી નીકળે એવી કુળુપ છે. આજથી ખસો વરસ પૂર્વે એ જમીન પર કાઠીએની હાક થોલતી. કુંડલાનાં ળીજી વાર તોરણુ ખાંધનાર કાઠી સામત ખુમાણુ થઈ ગયા. વજેસિંહજી મહારાજના મશહૂર બહારવટીઆ જોગીદાસ ખુમાણુના એ દાદા થાય.

એ સામત ખુમાણુના ખાપ ગાંગા ખુમાણુની પાસે ચૌદ ગામ હતાં. થોખા ગામના ઘણી *વીસામણુ ખુમાણુ એનાં ચૌદ ગામ છોડવી લીધાં.

ગાંગો ખુમાણુ મરી ગયા પછી સામત ખુમાણુ ભડલીમાં પોતાના માશીઆઈ ભાઈ લોજ ખાચરનો આશરો લીધો. હજુ ભડલીમાં 'સામત ખુમાણુનો વડો' કહેવાય છે.

ભડલીમાંથી એનું મન ઉઠયું. એણે નક્કી કર્યું કે પ રકાંને આશરે રહ્યા કરતાં તો ખાપની જમીન હતી તેમાં જઈને એકાદ ટીંબો ખાંધીએ. ભલે પછી વીસામણુ ખુમાણુને હાથે હણાઈ જવું પડે. સદ્મતિ તો થાશે !

કુંડલાથી ચાર ગાઉ આઘે અલખેલી શેત્રુજી વહે છે. આચઈના કુંવરમાંથી ચાલી આવતી એ અમૃતઝરણીને

*કોઈ કહે છે કે એનું નામ ગેસો ખુમાણુ હતું, ને એની માદી ખુંલવડે હતી.

કાંકચ ગામની સીમમાં એક ગાગડીઓ નામનો વેંકળો મળે છે, ત્યાંથી કોઇ કુડા માનવીના સંગમાં જેમ પવિત્ર નારી બ્રહ્મ ધાય તેમ અમૃતઝરણી શેત્રુજી પણ ખારી અને છે. મનુષ્ય કે પશુ એના પાણીનો એક કોગળો પણ પેટમાં નથી નાખી શકતું. ઠેઠ ખંભાતના અખાત સુધી હજારો મુસાફરોને લલચાવતી લલચાવતી, તરસે ટળવળાવતી એ બ્રહ્મ.શેતલ ભટકતી જાય છે.

એ શેત્રુજીના કાંઠા ઉપર એ ગાઉ આવે સામત ખુમાણે વંડા ગામનો ટીંબો બાંધ્યો. પોતાનાં ઢોર લઇને ત્યાં ચારતા, અને વાડા કરતા. પણ વીસામણ ખુમાણ એને ઝંપવા દેતો નથી. ઘોખાનો માલ વંડાના વાડા લેળી જાય છે, અને વંડાનાં ઢોર જો ઘોખાની સીમમાં પગ મૂકે તો ડુબી પુરાય છે.

ઘોખાવાળા જ્યારે વધુ ખડતા સંતાપવા લાગ્યા, ત્યારે પછી એક દિવસ સામત ખુમાણ ઘોડે ચડીને ઘોષે અરજ કરવા ચાલ્યા. રાત્રે વાળુ કરીને ચડયા, એટલે અરધી રાત લાગ્યા પછી ઘોષે પહોંચ્યા. વીસામણ ખુમાણને ગોવાળ માલો કરીને એક અમીર હતો. તેના કૃષીમા પોતે ઘોડીને હાંકી ગયા. કોઇને જગાડ્યાં નહીં. ઘોડી બાંધી દઇને, કૃષીમાં ગાડું પડ્યું હતું તેની ઉપર ઉંઘી ગયા.

બગબગું થયું ત્યાં તે ગોવાળ માલો ઉઠ્યો, અને હાકલ કરી કે “એલા, ગાડા ઉપર કોણ સૂતું છે ?”

“એ તો હું છું, મામા.” કહીને સામંત ખુમાણે મ્હોં બતાવ્યું.

“ઝોહોહો ! ખાપ સામત ખુમાણ ! તમે ચાંહી કયાંથી ? ક્યારે આવ્યા ? મને ઉઠાડ્યો કેમ નહીં ?”

“મામા, આવ્યો તો બહુ મોટો. તમારે સહુને પેલા પહોરની ઉંઘ હોય, એમ સમજીને ન જગાડયા. વળી તમે નસીબદાર માણસ ! અને હું તો એક રખડેલ કહેવાઉં !”

ગોવાળ માલાને લાગી આવ્યું. મનમાં દયા વશ્ટી. એણે પૂછ્યું કે “કેમ આવવું પડ્યું !”

“મામા, રોજ ને રોજ ઘોખાનો માલ વાડા લેળી અય છે. અને અમારી લેંસુ રોજ રોજ ડખ્ખે પુરાય છે. બહુ બહુ વાર માણસ મોકલીને રાવ કરી, પણ વીસામણુ ભાઈ કાંઈ બંદોબસ્ત કરતા નથી. એટલે હવે તો તમારી હાજરીમાં બે વેણુ કહેવા આવ્યો છું, તો તમારા મ્હોંની શરમ પહોંચે તો !”

સવારે સામત ખુમાણને તેડીને ગોવાળ માલો ડાયરા-માં ગયા. સામત ખુમાણ એક ખુણે જઈને બેસી ગયા. થોડી વારે ગોવાળ માલો સાદ કર્યો કે “સામત ખુમાણ, ઘોરા આવો. તમારે શું કહેવું છે ?”

સામત ખુમાણે બધી વાત કરીને કહ્યું કે “ભાઈ ! મારા ખાતાં ચૌદ ગામમાંથી એક ટીંબો કરીને લખાયા

મકવા જટલું તો ઠેકાણું રહેવા દો ! તારે કયાં રાજના ધણી થાવું છે ? ”

વીસામણ ખુમાણે જવાબ દીધો કે “ ટીંગો કીબો કાંઈ નહીં ! ઉચાળા ભરીને ભાગી જા. નીકર ધરાર વીખશું. ”

જોવાળ માલ્યો બોલ્યો, “ ખાપ વીસામણ ખુમાણ, માણસ કહે છે કે દુશ્મન ભાગ્યો હોય અને ઠેક ચુકા સુધી તો ન તગડવો. તમે મોટા છો. આ ખાપડા શેત્રુજનો કાંઠો ચારી ખાપ એમાં શું વાંધા છે ? ”

વીસામણ ખુમાણે બોલ્યો કે “ નહીં બને. ”

સામંત ખુમાણે કહ્યું, “ તો પત્રી ભઈ, આતું પરિણામ સારું આવશે ? ”

વીસામણ ખુમાણને પડખે સોનાની મુઠ વાળી તરવાર પડી હતી. પીંછીઅંથી ઝલીને એ તલવાર એણે સામંત ખુમાણ તરફ લાંબી કરી, કહ્યું કે “ આ હે, અટાણ સુધી એક ખાંધતો, તે હવે બે ખાંધને, ને દોબા ઉખેડી નાખને. ”

જોવાળ માલાથી ન રહેવાયું. એણે પડકારો કર્યો કે “ સામંત ખુમાણ, ઉપાડી લે, ઉપાડી લે ખાપ ! અને રહે છે પીછી, ને તારે આવે છે મૂઠ. ઉપાડી લે સૂરજનું નામ સમરની; તારી ફેતેલ ધશે ”

મર્યાની ચીર જેવી આંખ ફાડીને વીસામણ ખુમાણે બોલ્યો, “ એમ છે ખા ! તમે ય એની ભેરે થઈ જયક છે કે ? ”

ગોવાળ માલો બાલ્યો, “ એની લેરે તો હબર હાથ વાળો ભગવાન છે !”

૫ “ એ મામા, ત્યારે તમેય ઉઠો ! આજથી સામતની તરવાર ખાંધજો, ને ઘોઘાને ઉખેડી નાખજો. ”

“ ઉઠ માપ સામત ! ” કહીને ગોવાળ માલો સામત ખુમાણની સાથે ડાયરામાંથી ઉઠયો. ઘેર જઈને એજ વખત ઉચાળા ભર્યાં. પોતાના એકસો સ્વાર લઈને ગોવાળ માલો વંડે આવીને રહ્યાં.

વીસામણ ખુમાણ વંડા ઉપર પડવાની વાટ જ ભેટા હતા. પણ ગોવાળ માલો વંડામાં હોય ત્યાં સુધી વંડામાં પગ મૂકવો એ સાવઝની બખોલમાં પેસવા બરેબર ગણાય. એના બસૂસો ફર્યા કરતા હતા. એક દિવસ એક કોળી તપાસ કરવા આવ્યો. ભેયું તો ગામમાં એકલા સામત ખુમાણ ! ગોવાળ માલો પોતાના ઘોડેસ્વારને લઈને *ફેરો કરવા ગયેલા. એ કોળી અગાઉ સામત ખુમાણનો નોકર હતો. એને અનુકર્યા આવી. સામત ખુમાણને કહી દીધું કે “ આજ રાત્રે વીસામણ ખુમાણની ફેજ પડશે. ”

સામત ખુમાણે તો જીવવાની આશા છોડી. પણ એક ઈશ્વરી બહાર આવી પહોંચી. ભાખર નામનો કોઈ સીંધી જમાદાર પોતાના એક સો બરકંદાજ ઘોડેસ્વારને લઈને

*ક ફીઓ લૂંટ કરવા જતા, તેને “ ફેરો કરવા ગયા ” એમ કહેવાયું.

કોઈ મોટા રાજ્યમાંથી છુટીને ભાવનગર રાજ્યમાં નોકરીએ રહેવા જતો હતો. જૂના સાવરથી ભમોદરાની વચ્ચે સાત ગાઉના ગાળામાં એ ટુકડી ખરેખરોરે ચાલતી હતી. એ સાત ગાઉમાં શેત્રુજનો ખારો પાટ પશ્ચર.ઈ ગમે છે. તે વખતે ત્યાં મીઠા પાણીનું ટીપું પણ મળે એવું નવાણુ નહોતું. તરસે ભાખરના સ્વારોનો પ્રાણુ જાતો હતો. ઘોડાના મહોંમાંથી ફીણુ ઉડતા હતા. આખી ટુકડી મારતે ઘોડે વંડામાં આવી ગળાં તો સૂકાઈ ગયેલાં એટલે બોલાતું નહોતું. ડેલીએ સામત ખુમાણુ બેઠેલાં તેની સામે, મહોંએ હાથ ધરીને સમજાવ્યું કે “ તરસે જીવ જાય છે. ”

એકદમ સામત ખુમાણુ પોતાનાં માણુસો પાસે ટાઠા પાણીના શિયાળુ ગોળા મગાવ્યા. સહુને પાણી પાયું. સહુને માથે પાણી છાંટ્યું. ઘોડાંને પણ ઘેર્યાં. પછી ગામમાં રોટલાની વરધી ફીધી. દરેક ઘરમાંથી અકકેક જાડો રોટલો ઉઘરાવ્યો અને દહીંનાં પેડાં મગાવ્યાં, એક સો સંધીએને ધરવ્યા. ત્યાં તો ઢાલીયા તૈયાર હતા. એક સો સંધી મીઠી નીંદરમાં પડયા.

આટલી આટલી ચાકરી કરતાં કરતાં, ચતુર સામત ખુમાણુની નજર ક્યાં ચોંટી હતી ? એ એક સો સંધીની એક સો *અંઝાળ ઉપર ! તે દિવસ રાતે એને એ અંઝાળોનાં અપ હતો !

સાંઠ પડી. સંધીઓ જાગ્યા. કાઠીએ ચતુરાઈ આદરી. એ હાથ જોડીને સામત ખુમાણ કહેવા લાગ્યા કે “લાઈ ! હવે તમે બધા તમારે રસ્તે પડો !”

લાખરને અચરજ થયું. એ બોલ્યો, “હરબાર, ઘેરે આવેલા પરોણાને કોઈએ સામેથી જાકારો કર્યાનું આજ સુધી નહોતું સાંભળ્યું. એમાંય તમારા જેવો જીવતદાન દેનારો જ્યારે અમને આમ કહે, ત્યારે નક્કી કાંઈક ભેદ હોવો જોઈએ. બોલો, શું છે ?”

“ના લાઈ, કાંઈ નથી.”

“ઇષ્ટદેવના કસમ, બોલો.”

“શું બોલું ? આજ રાતે તો અમારા શત્રુઓ આ વંડીને ટીંચી હરણાં બિસાડશે. અમે મરી પૂટશું. એ કતલમાં, તમારો શું ગુન્હો તે તમને રોકીએ ?”

“વાહ કાઠી ! સંધીની કીંમત તો ભારે કરી હો ! પણ સાંભળ ! અમારા કંઠામાં હજી તારો રોટલો પડ્યો છે. એક સોમાંથી એક પણ સંધી ગરબો જો આંહીથી પોતાનો જાન કાઢ્યા વિના જાય, તો જાણજે કે સંધીની જનેતામાં કાંઈક ફેર પડ્યો હતો !”

સામત ખુમાણની હીકમત ફળી.

ઘોખા અને વંઠાની વચ્ચે ‘રણથરતું નેર’ છે. તેની વચ્ચે થઈને ઘોખાનો મારગ આવતો હતો. એ નેરામાં,

મારગની બેય બાજુએ પાનના કુંડમાં એક સો સઘી તે રાત્રીએ ખંડુકા માંડીને બેઠા. ધરળી ધરળીને ઠાડુ બયો હતો, પાથેર પથેરની અકકેક જોળી ઠાંસી હતી, અને હાથમાં સળગતી જ્વલંબી જુલતી હતી.

ત્યાં તો આઘેથી વીસામણ ખુમાણના લશ્કરની મશાલો દેખાણી. ફેજ પાસે ને પાસે આવતી ગઈ. ગોવાળ માલા વિનાતું વંડા તોડવું એ તો રમત વાત છે એમ સમજીને સૈન્યની મોખરે વ સામણ ખુમાણ ડોલતા ડોલતા ચાલતા હતા.

હ મ મ મ મ ! હ મ મ મ મ ! એક સો ઝંઝાળ છુટી. નેરામાં વીસામણની ફેજનાં મુડદાંનો ગંજ જ્વલ્યો. ખરે ઉન્હાળે નેરામાં રાતું પૂર આવ્યું. વીસામણ ખુમાણ કામ આવ્યા. એ વખતે સામત ખુણાણે ઘોખા ઉપર પડીને મોટી જીત કરી. ઘોખાનાં ગામ પણ કબજે કર્યાં.

નાવલી નદી

કુંડલા ગામને પાદર નાવલી નામની એક નાબૂક નદી ચાલી જાય છે. બાજથી પાંચસો વરસ પહેલાં એ નદી ચે નહોતી, અને આવડું મોટું, આવું ગંદું ગામ પણ નહોતું. એક જુવું ખળલળી ગયેલું શિવાલય જ અત્યારે તો કેઈ ઘરડા ડોસા જેવું, પાંચસો વરસ પહેલાના એ રૂપાળા ગામડાની મુંગી વાત કહેનારૂં, ને સાક્ષી દેનારૂં રહ્યું છે.

પાંચસો વરસ પહેલાં, કુંડલા નામના એનાના ગામડાનાં તોરણ સુમેસર કેટીલા નામના બાખરીઆ સાખના રાજાએ બાંધ્યાં હતાં. ગામને ચારે પડખે ચારણોનાં ઘણાં નેસડાં

હતાં. નેસડાંને અને ગામને પાણી પીવા માટે તો માત્ર એકજ કુવો હતો. એમાંથી સહુ વારા પ્રમાણે પાણી લેતા.

એક વખત ચારણોને ઘેરે એકમાત્રી ઘણી ઘણી જાનો આવી પડી. પાણી વિના માણસો ને પશુઓ તરસે મરવા લાગ્યાં. સત્યવાદી રાજ સુમેસરની પાસે ચારણો ધા નાખતા આવ્યા.

રાજ કહે છે કે “હું શું કરું ? ધરતીમાં જ પાણી નથી. કુવા ગળાવ્યા તે એળે ગયા.”

પ્રજા કહે કે “બાપ ! તું ગમે તેમ કર. તું રાજ થયો છે. મા ખોડીચાર જેવી તો તારે સાથે મોઢામોઢ વાતું કરે છે. અટ પાણી દે બાપ ! તારાં છોડ મરે છે.”

સુમેસરના હેયામાં શબ્દો ગાળ્યા કે “હાય ! હાય ! હું રાજ ! ને મારાં છોકરાં પાણી વિના મરે ! મા ખોડીચાર ! મારું નાક કપાય છે !”

દોઢ ગાઉ ઉપર ખોડીચાર માતાનું થાનક છે. ત્યાં રાજ અધરાતે આવ્યો. માતાને ઘણા લોગ દીધા. ઘણા મત્રો દીધા. ઘણી બાધા નાખી. પણ માએ પાણી ન મોકલ્યું.

ત્યારે સુમેસરે કટાર કાઢીને પડકારો કર્યો કે “જવાબ દેવો છે કે નહીં, માડી ?”

માડીએ જવાબ ન દીધો. સુમેસરે પેટમાં કટાર હુલાવવા ઉપાડી, ત્યારે માએ હસતાં હસતાં આવીને હાથ ગાલ્યો. વચન

દીધું કે “હઠ આપ ! ઘોડે ચડીને હાલવા મંડ. વાંસે પાણી વહ્યાં આવે છે. પાછું વાળી જોઈશ ત્યાં પાણી થ'લી જાશે.”

સુમેસરે ઘોડો ચલાવ્યો. પણ પાછળ પાણીના ખળ-ખળાટ કાં નથી સંભળાતા ? માતાએ ફેસલાવ્યો તો નથી ને ? દોઢેક ગાઉ આવતાં તો રાજની શ્રદ્ધા ખૂટી. પાછું વાળી જુએ ત્યાં તો કોઈ શરમાળ કન્યા જેવી, છાને પગલે ચાલી આવતી નાની નદી, જાણે પોતાના ભવિષ્યના ભરથારથી ભોંડી પડીને ધરતીમાં ઉતરી ગઈ.

પ્રજાને અપૂટ પાણી મળ્યું. રાજને અપૂટ રાજત્વ મળ્યું. શ્રદ્ધા નહીં હોત તો આજ સો સો ગાઉમાં નાવલી રેલતી હોત ! ઓ શ્રદ્ધા !

આજ જોડીઆરનાં થાનકથી ભટ્ટની વાડી સુધી એ કુમારિકા નદી દોઢ ગાઉ સુધી વહેતી જાય છે; અને એ વાડીની પાસેની સમથળ જમીનમાં આપોઆપ સમાઈ જાય છે. ડગલું પણ આગળ દેતી નથી. ત્યાં નથી કાંઈ ખાડો, કે નથી કોઈ ખીજું નેરું. બસ, સપાટ જમીનમાં ખંડું જળ ચૂસાઈ જાય છે. કોરા દુકાળમાં પણ એનું નહાનકડું નહેન કદી તૂટ્યું નથી. એનું અમૃત જેવું જળ કદી ખગ-યું થે નથી. જોડીઆર મા રાસડા રમવા નીસરે એવા પાળા તો એ નાવલી નદીના આરા છે. બેચ કાંઈ સામ-પ્રમાં બે મોટાં ગામ ખાંધીને મનુષ્યો રહે છે, અને સુમેસર ઠાંલાનું નામ લઈ પાવન બને છે. દેવતાઓ પણ ન્હાવા મન-રે એવાં નાવલીનાં નીર પાંચસે પાંચસે ઉનાળા તો

હસતાં હસતાં પાર કરી ગયાં. ને હજુ કેટલા પાર કરશે તે તો એ પાણી પીનારા માનવીના પુણ્ય પાપ નક્કી કરશે. મા નાવલી ! અખંડ બ્રહ્મચારિણી ! તું તો રહી, ને સુમેસર ગયો ! બીજો સુમેસર હજુ નથી જનમ્યો. એટલે જ ધરતીનાં અમી પાતાળમાં ઉતરી ગયાં છે.

એ કુંડલા સામંત ખુમાણના વખતમાં મીતીઆબાના કાળી રાજા *વીજા ખસીઆના હાથમાં હતું. તે વખતે તો સાવ નાનું નેસડું જ હતું. સંધીની એક સો બંદુકોથી અને ગોવાળ માલાના એક સો ભાલાંની મદદથી જોરાવર બનેલા સામંત ખુમાણે કુંડલાને ફરી પોતાના નામના તોરણ ખાંધી અક્ષપાસ ગઠ કરવા માંડ્યો.

સામંત ખુમાણને ખબર પડી કે વીજો ખસીઆ ફોજની તૈયારી કરે છે. ગામના માણસોને એણે આજ્ઞા કરી કે “સડુએ પોતપોતાના ઘર પાસે આડી કાંટાની વાડ કરી લેવી. અધાએ વાડ કરી, પણ શેલો સૂણસર નામનો એક કાઠી હતો તેણે વાડ કરવાની ના પાડી.

*વીજા ખસીઆએ ચોરાશી પાદર કબજા કરેલાં. એના નામની હાક ગોલતી. કાઠીએ એનાથી કાંપી લેતા. કેવો જોરાવર હતો એ કાળી ?

કંથડા લગતું ગોલ, રખે જાને સાંભલે,

ખસીઆ પાડે ખેલ માથાંથી પાગાં લગે.

(કવિ કલ્પના કરે છે કે કાંઈ ઘણી ઘણીઆણી ઘરમાં ખેડા છે. એમાં વીજાની વાત થાય છે. ત્યારે ઘણીઆણી કહે છે કે “તું” ધીમે જોલ વીજો સાંભળતો હશે તો જીવતાં ચામડી ઉતારશે.)

સામત ખુમાણે કહ્યું કે “બા, આખા ગામ ફરતી વાડમાં ફક્ત તમારા ઘર આગળ જ છીંડું રહેશે ?”

લૂણસરે કહેવરાવ્યું, “સામત ખુમાણને કહેજો કે મારા ઘર પાસે કાંટાની વાડ ન હોય, મારા અને મારાં છોકરાંનાં શરીરની વાડ હોય. મારા ઘર પાસેથી ખસીઆની ફેજ ગામમાં આવે તે પહેલાં તો મારું આખું કુટુંબ છીંડામાં ધરખાઇ મરશે.”

વીજની ફેજની મસાલો એક દિવસ સાંજે અખૂંકવા મંડી. શેલો લૂણસર વિચારવા લાગ્યો કે “કાંટાં કહેવાઇ તો ગયું; પણ હવે દુશ્મનો આંહીથી ગળશે તો ? મારે ચાલ, સાંમા જઇને મરું.”

ઘાટે ચીને લૂણસર આમે ગયો. એક નેરામાં સંતાઇ રહ્યો. સેના પાસે આવી. લૂણસર જુએ તો સહુના હાથમાં લીંબડાની અકેકેક ડાળખી, અને સહુ ‘શેવડીવદર’ ‘શેવડીવદર’ શબ્દ શ્રાવતા આવે.

લૂણસર સમજ્યો કે “હાં, ખસીઆના સનિકની એંધાણી—એક લીંબડાની ડાળખી, ને ખીજે ‘શેવડીવદર’ શબ્દ. અને એંધાણી ધારણ કરીને એ વીજની ફેજમાં પેસી ગયો. પેસીને ધીરે ધીરે વીજના ઘોડાની લગોલગ આવ્યો. મશાલચી પણ ત્યાં જ ચાલતો હતો.

સહુ “ શેવડીવદર ” ‘શેવડીવદર’ ની પુનમાં હતા. ત્યાં તો લૂણસરે તલવાર કાઢીને પ્રથમ મશાલચીના કાંડા

ઉપર ઝાટકો મકચો, ને ખીજે ઘાએ વીજની જાંઘ વાઢી. અંધારૂં ઘોર થઈ ગયું. તેમાંથી સડસડાટ પોતાનો ઘોડો બહાર કાઢી કુંડલે પહોંચી ગયો. સામત ખુમાણે એનું શોર્થ જાણ્યા પછી એને જમીન દીધી. હજુ પણ કુંડલામાં “લુણસરની તળી” પ્રખ્યાત છે. આ તરફ વીજે જખમાયાથી એની ફેજ પાછી વળી. વીજે પડે પડ્યો.

x x x x

વીજ ખસીઆને શવો વાળો કરીને એક કાટેલો જમાઇ હતો. ખસીઆની બે દીકરીનો એ ધણી હતો. શવો વાળરની રાડ કાટતી. એક અપલક્ષણુ એનામાં એવું હતું કે, મીતી-આળાને પાદરથી જે કોઈ કાઢીઆણી નીકળે તેને રાકી કાં તો બાજરો વઢાવે, ને કાં ગઢમાં ગાર કરાવે.

એક દિવસ બગસરાના કાઢી દરબારનાં બહુતું વેલડું નીકળ્યું. એ વૃદ્ધ બાઈને રોડીને શવે વાળે બાજરો વઢાવ્યો. કાઢીઆણી મીતીઆળાના કાંગરા ઉપર શાપ ઉચ્ચારતી ઉચ્ચારતી ચાલી ગઈ.

થોડે દિવસે એ બાઈનો દીકરો બગસરામાં ગુજરી ગયો. એના કારણ ઉપર ત્રણે પરજના કાઢી લેળા થયા. સહુએ ભેયું કે મરનારની મા મોહું ઢાંકતાં નથી !

કાઢીઆણીએ બધી વાત કહી સંભળાવી.. એણે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે “શવોવાળાનું ને મારા દીકરાનું મોહું એક હારેજ ઢાંકીશ.” ત્રણે પરજના ગલદેરાઓને એણે ફિટકાર દીધો.

કે “કાઠીઆવાડમાં કાઠીબચો કોઈ ન રહ્યો ત્યારે કોબી
હસીને કાઠીઆણીયું પાસે બાબરો વઢાવે અને ગાર કરાવેને !”

સામત ખુમણે નીચે માથે જવાબ દીધો કે “આઈ,
કાઠીબચ્યા તો હોય, પણ ફોજ લાવવા નાણાં કયાંથી
કાઢવાં ?”

“આપ, નાણાં બેતાં હોય તો બગસરાનો ખજનો
મુલતો છે.”

સામત ખુમણે ખસીઆને તોડવાની માળા ઉપાડી.
બાબાનાવની ફોજ લાવ્યા. મીતીઆળાના પદ ઉપર મરેહાતું
ને કાઠીનું કટક ચડ્યું.

કુંડલાથી દક્ષિણે સાત ગાઉ આઘે એ વીજ ખસીઆના
મીતીઆળા ગઢનાં ખંડેર છે. ચારે તરફ આડપાન વિનાના
કોરા કુંગરા ધગધગી રહ્યા છે, અને એ કુંગરાઓના કુદ-
રતી કોટની અંદર જે પથરનો કોટ ચણેત્રો હતો, તે
આજ આવ ભાંગી ગયેલ છે. માત્ર પાયા જ દેખાય છે.
એ કોટની અંદર મીતીઆળા ગામ હતું, વસ્તીનાં એતર
વાઢી પણ કોટની અંદર જ હતાં. અત્યારે ત્યાં નાતું
આમકું છે. ગામડાને વીંધીને નીકળીએ ત્યારે એ મેદાનમાં
એક ળીએ કુંગર, શંકરના થાળમાં શિવજીના લીંગ સમો
હલો છે. તેના ઉપર કિલ્લાનાં ખંડેર છે. કિલ્લાને ત્રણ
ત્રણ તો ઢોઢી છે. પાછળ વસમા કુંગરા કોઈ રાક્ષસી

ચોકીદારો જેવા ખડા છે. આજ પછુ એ રાક્ષસો ચોકી કચી કરે છે. શેની ? નિર્જન કિલ્લાની ? કે દારાના સુંદર પ્રેતની ?

ત્યાં એક જૂની વાવ છે. પત્થર જૂના, પણ પાણી તે હજી ગઈ કાલે જ વાવ ગળાવી હોય તેવું તાજું ! એ વાવની પાસે લોઢાના કાટોડાનો ગંજ પડ્યો છે, એ ગંજ શા માટે ? કાઈ કહે કે ત્યાં ખસીએ સીસાના ગોળા બનાવતો, ને કાઈ કહે કે દારાશા ત્યાં લોહું ગાળીને પારસમણિ અડાડી સોતું કરતો.

કહેવાય છે કે એ કિલ્લો ને એ કોટ શાહજહાનના પાટવી શાહમદદા દારાશાહે બંધાવેલો. એંશી ઘોડેસ્વારોને લઈને દારા ભટકતો હતો. મોત એને શોધતું હતું, અને એ આશ્રયસ્થાન શોધતો હતો. એના હાથના ખાજુ બંધમાં એક પારસ મણિ હતો.

ધ્રાંગધ્રા તાબાના સીતાપુર ગામમાં એ આવેલો. જગ્યાના મહંતનો મહેમાન બનેલો. જતાં જતાં મહંતની પાસે થોડું લોહું લેળું કરાવી પારસમણિ અડાડી એતું સોતું કરી ગયેલો.

કહે છે કે એની પાછળ ધ્રાંગધ્રાની બહાર ચડી. દારાશાના પાંચ યોદ્ધાઓ મારગ રોકી ઉભા રહ્યા અને રાજ સાહેબના સૈન્યને હાકલ કરી કે “હાથીને હોદે ચડેલા તમારા રાજની પાધ સંભાળજો, ને પછી મન થાય તો હાલ્યા આવજો.” એમ કહી કામઠામાં ગઢોલી ચડાવીને નિશાન

સાંધ્યુ', તોપના ગોળા જેવા પથ્થર રાજસાહેબનો શિરપેચ લઇને ધ મ મ મ કરતો આવ્યો ગયો. રાજાએ માન્યું કે મારી ખોપરી ફાટી. પાંચ પળ પછી એને સાન આવ્યું કે ખોપરી તો સહીસલામત છે !

લશ્કર ભોંટું પડીને પાછું વળ્યું.

કહે છે કે દારા મીતીઆળે આવ્યો. ત્યાં તેણે લોઢાં લેળાં કરી, સોનું બનાવી, ગઢ ચણાવ્યો. આખરે એનું મોત એને આગ્રા ઉપાડી ગયું, ત્યાં જન્મનાજીના ઉંડા ધરામાં એણે પારસમણિ પધરાવ્યો.

ક્યાં દારાશા ! ને ક્યાં વીજો કેળી ! વિધાતાએ કેના કપાળમાંથી ભૂંસીને એ કિલ્લો કેને આવ્યો !

૫

સામત ખુમાણનું કટક આવ્યું ત્યારે વીજો પથારીવશ હતો. વીજાએ પોતાના જમાઈને કહી રાખેલું કે, “શવા, જે વખતે શત્રુઓ કિલ્લો તોડે તે વખતે મને ઠાર કરીને તું રણમાં ઉતરજે.”

મીતીઆળાના કેાટને દરવાજે, ખુમાણના કટક સામે ગામના ઢેઢાએ પણ ટક્કર કીલી. આખરે જ્યારે કેાટ તૂટ્યો ત્યારે શવાએ રણસાજ સજ્યાં. પોતાની બેય જોબનવંતી બાયડીઓનાં માથાં કાપીને, બેય માથાંના ચોટલા સામસામા ગુંથ્યા. ગુંથીને બેય માથાં પોતાના

ગળામાં પહેર્યો. તલવાર લઇને તરને ઠાર કરવા
 ચાલ્યો. દીકરીઓનાં એ રૂપાળાં મ અને તેના ઉપર
 અદૃહાસ કરતું પોતાના જમાઈનું વિકારાળ મોઢું લોહીલોહાણુ
 કાચા ! જોતાં જ વીળને અબાજ રૂ પગે. પુછ્યું કે

“શવા, આ કાળો કામો ? ”

“મામા, મરતી વખતે એમાં મરકનો જીવ રહી જાય !
 ખબર છે ને ! બોલ, તૈયાર છો ? ”

“એ બાપ ! એ શના ! લાણુજ થઇને તું મામાની
 હત્યા કરીશ ? ”

“ ફટ કોળી ! ” કહીને સવો ગયો રણુ ખેલવા. ગયો
 ત્યાં જ રહ્યા.

* * * *

મીતીઆળા કબજે થયું. કુંડલાનો કિલ્લો પણ અંધાઈ
 ગયો. શાંતિ વ્યાપી ગઈ. પછી જોણે કણબી વસાવવાની
 મહેનત આદરી. કણબીએ કહે કે “ના બાપા ! કાઠીને
 વિશ્વાસ નહીં. કાઠી અમારાં માથાં વાઢીને ઝઘીંહલાં કરે.”

સામત ખુમાણે સાથી પ્રથમ ઘીંહલું ન કરવાની
 પ્રતિજ્ઞા લીધી. બીજી આઠ પ્રતિજ્ઞાએ લીધી. કુંટારાનાં
 લક્ષણ છોડી રાજનાં લક્ષણ ધારણ કર્યાં. ખેડુતો વસાવ્યા.
 કાઠીએને રાજલક્ષણ શીખવ્યાં.

સા ખુમાણનાં ગીરહ

૧. કણખીનાં િ કરવા નહીં.
૨. માઈ માણમન અંગ ઉપરથી ઘરેણું ઉતારવું નહીં
૩. ચારણ , ફકીર ને સૈયદ-એટલાનું ગામ ન હુટવું
૪. ગાયોનું ધણુ ન વાગવું.
૫. પરન્નારી પર દુષ્ટિ ન કરવી. વગેરે.

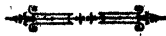
આવાં કઠોર વ્રત એણે ધારણુ કર્યાં, અને કરાવ્યાં. ખસો વરસ પહેલાંના એ પવિત્ર કાઠીની ખાંણી આજ પછુ ઘોઘને પીવાથી સ્ત્રીઓનાં આડાં ભાંગે છે.

૪સાંપને જ્યારે ગામમાંથી સીમમાં, ને સીમમાંથી ગામમાં લઈ જાય, ત્યારે લાકડાના એ કટકાં જોડીને ખનાવેલું એક ઓળર સાંતીમાં ભરાવે. પછી જળદ આલે ત્યારે સાંતી ઉચું રહે, ને એ લાકડાના કંડીકાનું એ ઓળર, એ છૂટે છેડે ઘસડાવું આવે. એને ધોંહલું કહેવાય. ઘણી વખતે એને પૈડાં હોય છે.

કાઠી લોકા કણખીનાં માર્યાં કાપી, મનુખના ઘડનો જે ધોંહલા જેવો આકાર અને છે, તેને સાંતીમાં ગોડવી સાંતી ગામમાં લઈ જતા. એ રીતે સાંતી આલે ત્યારે એ પખ ઢસડાના જાય.

કાળો મરમલ

સોરઠમાં ગરના નાકા ઉપર પીપરીઆ નામે એક ગામડું છે. ત્યાં એક ગરીબ કાઠી રહેતો હતો. એને એક નાનો દીકરો હતો. દીકરાને નાનો મકીને બાપ એક દિવસ મરી ગયો. મરતાં મરતાં કહેતો ગયો કે “મારો કાળીઓ બાપા ગાંગાને લખે છે !” ત્યાર પછી પડખેના સરસીઆ ગામના ગલદેરા ગાંગવાળાને આશરે કાળો ઉછર્યો. પણ એક દિવસ ગાંગવાળાએ એને ભકારો દીધો. એ નિરાધાર નાનો બાળક પોતાના ગામના ચરણુ રામ બુઢાચને શરણે ગયો. રામ ગઢવીએ એને પેટના દીકરાની માફક રાખ્યો.

એમ કરતાં કાળો બુવાન થયો. રામ ગઢવીને મુખેથી એણે શુરોવીરોનાં ધીંગાણાંની ઘણી વાતો સાંભળી. ગામને પાદર એણે ક્રેટલ ચે પાળીઆ લેયા. પછી તો રાત્રે રાત્રે ઉંઘમાં એને યુદ્ધનાં સ્વપનાં આવતાં. “ મરી તજ્વાર ! મારો મલીઓ ! ” એવા એવા હકલા કરીને એ ભર-નીંદરમાંથી ઝમકી ઉઠતો.

રામ ગઢવી ઉઠીને એને ટાઢો પાડતા ને એને શરીરે હાંથ ફેરવતા. સાંજે કાળાને ઘેર આવતાં અસૂર થઈ જાય તો બુઢા રામ ગઢવી એને ગોતવા નીકળતા. એને મન તો કાળીઓ એના અંધાપાની લાકડી જેવો હતો.

એક દિવસ રામ ગઢવી પાસેથી અપ્રીણ ખુટી ગયું. અરા-અર ઉતાર આવ્યો તે ટાણે જ ડાબલી ખાલી નીકળી,

પોતાના મલીઆ વહેરા ઉપર ચડીને કાળો અફીણ લેવા સરસીએ ગયો.

વેપારીની દુકાને ઉભો ઉભો કાળો અફીણ જોખાવે છે, ત્યાં તો ગામમાં હોકારા પડકારા સંભળાયા. કાળો પુછે છે, “ શેઠ, આ શું છે ? ”

શેઠ કહે “ ભાઈ, આપણે એની શી પચાંત ! દરબાર ગાંગાવાળાના બે ભત્રીજા એને મારીને ગરાસ લેવા આવ્યા છે. તે વઢ છે. એમાં આપણે શું ? ડાહ્યા થઈને દુકાને બેઠા બેઠા સંભળીએ ને જોઈએ ! ”

ત્યાં તો તલવારોના ખણખણાટ અને અંદુકાના ધડાકા સંભળાવા મંડયા. કાળાનું શરીર કાંપવા લાગ્યું. એને હાથ તરવારની મડ ઉપર ગયો.

વાણીએ કહે કે “એલા, તને એમ. શેતુ’ શરાતન ચૂટે છે? તને તો ઉલ્ટો ગાંગાવાળાએ ભકારો દીધા હતો !”

“ વાણીઆ ! તું શું સમજ ? મારા હાંતમાં હજી આપા ગાંગાવાળાનું અન્ન ચોંટયું છે ! હું મરીશ.”

• “મર ત્યારે સુરખા !”

ત્યાં તો ધીંગાણું બજારમાં આવી પહોંચ્યું. વાણીઆએ દુકાનનાં કમાડ અંદરથી વાસી દીધાં. કાળાએ જોયું કે ગાંગાવાળો મરાણો. એટલે તલવાર કાઢીને એણે ઢાટ દીધા. બિમાંથી એક ભત્રીજાને માર્યો. ત્યાં તો એતું માથું પણ પડ્યું. ગામના ઝાંપા બહાર જે શવણો છે,

ત્યાં સુધી લકીને એનું ઘડ પડ્યું. અત્યારે ત્યાં એની ખાંભી છે.

અશ્રીલુની વાટ જોઈને એહોશ બની શેઠલા રામ ગઢવીએ સાંજે ખખર સાંભળ્યા કે કાળો તો કામ અ.વ્યો. અશ્રીલુ લીધા વિનાજ ગઢવીએ મરશીઆ ઉપાડયા.

*વરસ દસ વીસે મરમલ વાંછીતો મરણ,
પૂગ્યો પચવીસે કયાંથી આવે કાળીઓ ?

(કાળો મરમલ તો દસ વીસ વરસની ઉમરે જ મરણ માગતો હતો. આ તો પચીસ વરસે મરણનો મેળાપ થયો. પાંચ વરસનું મોડું થઈ ગયું. હવે એ પાછો કયાંથી આવે ?)

પછેડા પાંચે મરમલ વાંછીતો મરણ,
જેવણ અંગ જલતે કી કરી આવે કાળીઓ ?

(અરે ભાઈ! દસ વીસ વરસે નહીં! એને તો એના જન્મ પછી ટુંવર પછેડા ઓઢયાં પહેલાંજ મરણ હતું. પણ એ ઝંખનામાં ને ઝંખનામાં એને જીવાની આવી ગઈ. મોતનો આટલો મોંઠો મેળાપ થયા પછી કાંઈ એ પાછો આવે ?)

ભૂખાળુ બાલા તણો કળકળતો કટકે

લોજન ખગ લેટયે (હવે) કયાંથી આવે કાળીઓ ?

(ભાલાંની એને એવી ભૂખ લાગેલી કે ધીંગાણાને માટે એ કળકળી રહ્યો હતો. એવો ભૂખ્યો મણસ તલવાર રૂપી ભોજન તૈયાર દેખ્યા પછી, જમ્યા વિના શી રીતે આવે ?)

કુંતાંરી હોળી કરી (ઉપર) ઘરહર રંમાં ઘેર,
(એમાં નાખ્ય વણ નાળેર, ક્યાંથી આવે કાળીઓ ?)

(ધરતી ઉપર ભાલાં રૂપી ભડકાની હોળી મગટી હતી, અને એ હોળીની ઉપર ઘેરા વળીને રંભાઓ ઉભી હતી. ધીંગાણા રૂપી એવી સુંદર હોળીમાં પોતાના મસ્તક નાળીએર નાખ્યા વીના કાંઈ કાળો પાછો આવે ?)

આવે ગાતી અપસરા, સુરા સામૈયે,
પાછો વણ પરણ્યે, ક્યાંથી આવે કાળીઓ ?

(એ યુદ્ધ નહોતું, પણ કાળાતું લગ્ન હતું. સ્વર્ગરૂપી સાસરામાંથી, અપસરાઓ ગીત ગાતી ગાતી આવતી હતી, અને શંકર આદિ સુર લોકો સામૈયું લઈને આવતા હતા. એવા ભભકેદાર વિવાહમાં પરણ્યા વિના કાંઈ કાળો પાછો આવે ?)

લેળ્યું ખેત્ર ભડે, રોરવ રાંક વારે,
નમ્નીઅર નીંધલતે ક્યાંથી આવે કાળીઓ ?

(એ યુદ્ધ નહોતું, પણ દુકાળની અંદર શૂરવીરો રૂપી રાંકાંઓએ ખેતર લેળ્યું હતું. એ ખેતરની અંદર કાળા એવો એકાદ નીંધલલ (પાકો ગયેલ) છોડ બેઠો ગયા પછી શૂરવીરો રૂપી રાંકાંઓ અને છોડે નહોં !)

કાળાનું સર કાચ કાલીને કુંભ વારે,
વણકુટથે *વસળોય કયાંથી આવે કાળીઓ ?

(કાલી બાયડીને માથે પાણીનો ઘડો હોય, (ગાંડીને માથે ઘેડું હોય) તેવું, કાળાના શરીર ઉપર એનું માથું હતું. ગાંડીના માથા ઉપરનો ઘડો જેમ હેમજેમ ઘેર ન પહોંચે, તેમ કાળાનું માથું પણ હેમજેમ ઘેર ન આવે.)

પરચર, ખગ, વ્રેમંડપતિ, (ઉપર) અપસર ઝુળ અસે,
એનાને અવઠોર્યે, કી કરી આવે કાળીઓ ?

(યુદ્ધેત્રની ઉપર કાળાની વાટ જોઈને માંસલક્ષી પંખી
જેઠાં હતાં આકાશના પતિ ઇન્દ્ર; જેઠાં હતાં, ગીધ પંખીઓ
જેઠાં હતાં, અરે, અપસર એનું વૃંદ કલું હતું. એ
બધાને તરંગાડીને કાળો કેવી રીતે ઘેર આવે ?)

આ વાત પીંજી રીતે એમ કહેવાય છે કે: કાળો સર-
સીએ ગાંગાવાળાને ત્યાંજ રહેતો. નામ ગઢની ગાંગાવાળાને
ત્યાં મહામાન થયેલા. ત્યાં કાળો ગઢનીનો હોકો ભરી
આપે, થાળી પીરસે, વગેરે ઘણી સેવા કરે. એક દિવસ કાળાને
ખખર પડી કે પોતાના જ ગામ પીપરીએ ઉપર ધાડ આવી
છે. પીપરીઆમાં મરમલ જાતના કાઠીનાં ઘણાં ઘર હતાં.
મરમલનો વાસ “મરમલનો અંધો” એ નામે ઓળખાતો.
કાળાના મનમાં થયું કે હું જીવતાં ‘મરમલનો અંધો’ લેવા
હઉં ? એ પીપરીએ ગયો, અને ‘મરમલના અંધો’નું રક્ષણ
કરતાં કરતાં મર્યો.

કાળો ખાચર

પંચાળમાં સુદામડા પાસે કાળાસર નામનું ગામ છે. એ ગામ બાંધનાર ઋણા ખાચર નામના કાઠી દરબાર હતા. દરબાર શંકરના ભકત હતા. કાળાસરથી એ ખેતરવા દૂર એ નદીઓના સંગમ ઉપર ઠાંગેશ્વર મહાદેવનું મંદિર છે. એ મહાદેવની જ રબથી દરબારે કાળાસરનાં તોરણ બાંધ્યાં.

૧૭૪૭ નો કોપકારી દુકાળ પડ્યો. કાળાસર ગામમાં અનાજ ન રહ્યું, રૈયતનાં માણુઓ વારાફરતી અનાજના પોટીઓ ઘોળેરા બંદરથી મગાવે અને આખા ગામને વહેંચી દે. એમ કરતાં કરતાં રૈયત પાંચ પૈસો ન રહ્યાં, એટલે પછી દરબારે રૈયતને માટે પોતાના ધન ભંડાર ખુલ્લા મૂક્યા. એ પણ ખૂટ્યા. કાળાસરની વસ્તીને આવતી કાલે સવારે લાંઘણુ આહરીને મરવાનો વખત આવી પહોંચ્યો.

છાનામાના દરબાર સાંભળે છે. લોડો અરસ્પરસ વાતો કરે છે કે “ આપણો રાજા તો મહા સતવાહી છે. શંકરની સાથે મોઠામોઠ વાતું કરે છે. એ કાંઈ આપણને મરવા દેશે?”

દરબાર બેઠા બેઠા વિમાસી રહ્યા ! મનમાં થયું કે “ અહો ! મારા ઉપર છેલ્લો વિશ્વાસ રાખાને વસ્તી બેઠી છે ! કાલ બપોરે હું જીવતો હોઈશ, તો માથે વિશ્વાસ-ઘાતનું અને કેટલી હત્યાનું પાપ ચડશે ? ”

મધરાતને ખહોર જામ્યો. દરબાર તલવાર લઈને ડાંગેશ્વર લાણી ચાલ્યા. પાછળ વસ્તી વાતો કરતી હતી કે “ જુઓ, ખાપુ શંકર દાદા પાસેથી દાણા લેવા અચ છે ! ”

દેવાલયની અંદર ઘોર અંધારે એક પગે ઉભા રહીને કાળા ખાચરે સ્તુતિ ગાવા માંડી. શંકરની જળાધારીમાંથી જેમ પાણી ટપકે તેમ એની આંખોમાંથી દડ દડ આંસુ દડવા માંડ્યાં. કેમ જાણે શંકર એના ભકતની મશકરી કરતા હોય, જેમ દેવળના ધુમ્મટમાંથી સામા પડછંદા પડવા લાગ્યા.

“ હે દેવ ! આવતી કાલે તમે ને હું ઐય વિન્વાસ-વાતી કરશું. હું તો એ કલંકને હમણાં મારા લોહીથી ઘેઈ નાખીશ, પણ તમારે તો હજુ જગત પર કળાજુગનો ભાર વેંડારવા જીવવું છે. તમે માનવીને શું મહોં બતાવશો ? ”

જેમ કહીને કાળે ખાચરે કટાર ઢાટી.

ત્યાં તો દેવળની લીંતોમાંથી કોઈક મુઠું માનવી દાંત ઠાઠવું હોય એવો અવાજ આવ્યો. દેવ બોલ્યા કે, “રાજ, જા. ચાલવા મંડ. તારી પાછળ જરના પોઠીઆ મોકલું છું. પણ પાછું વાળી જોઈશ મા. ”

ગામમાં આવીને દરબાર મેડી પર બેસી ગયા. અપર-પાર પોઠીઆ આવી પડ્યા. લોકોએ લેવાય તેટલું અનાજ લઈ લીધું. રેયત પૂરેપૂરી ધરાઈ ત્યારે કાળા ખાચરે ડાંગેશ્વર લાણી મહોં ફેરવીને કહ્યું કે “ દાદા, હવે બસ ! ”

તેજ ઘડીએ બધા પોઠીઆ પરથરના બની ગયા.
અત્યારે પણ ઠાંગેશ્વર મહ દેવથી કાળાસર ગામ સુધી
રસ્તાને બેચ પડજે પરથરના ઘણુ પોઠીઆ હારખંધ જમીનમાં
ખૂતેલા મોજાદ છે,

આ આખા બનાવને અમર કરનારું જનું ગીત નીચે
પ્રમાણે છે.

ગીત—ભાંગડું

જરીયાન તંબુ મધ્યે ઉતારો જમાવ્યો,
ઉમંજે શકરને અરાધ્યો;
શીવ પરગટ થીયા ઘોલીયા તે સમે,
બે ફેકર રહી તમે ગામ બાંધો.

૨

એલપે હુકમ થકી ગામ માંધ્યું બેહદ
પૃથ્વ સર કળાસર નામ પાડ્યું,
મદમતા ત્રવે ધજરાજ લખમૂલરા
*સપ્રવિએ સજસનું નીર ચાડ્યું.

૩

જમી પર એક દુકાળ પડીઓ જખર,
અધપાતે ઠાંગેસર કને આયો,
ધૂન ઉલો ધરી કાળીઓ ધુણીધર
ગાદાં દખ જઈ શિવ કને ગાયો.

* કાળા ખાચરે x સુક્રવિઓએ સુવશનાં પાણી ચડાવ્યાં.

૪

પ્રગટ થૈ તે સમે બોલીયા ભવપતિ

રહો સુખેથી સદા ભવ રાજ,

દેખવું નહીં પાછું કદી આ દશે

જરની મોકલું પોઠ આઝી.

૫

જત્રપતિ હાલીને આવીયો શે'રમાં

રેવતને કહે છે કાઠી રાજ,

આવશે પોઠીઆ જામમાં અખધડી

જરના ધર લે ભરો આઝાં.

૬

એમ કહી મેડીએ વઠ ઝેઠો અડગ

કેલાઝી પોઠને રજા કીધી;

૧હાર યે પોઠની શે'ર દેવળ લગી,

લોક સૌ મળી ઉતારી લીધી.

૭

કોઠીયું તે સમે ભરી લે કાઠીએ,

દસ વરસ ખુટે નહીં ત્યહાં દાણા,

કાઠી રેવત મળી ઠાળાને જઈ કહે

માઠથી નીકળો આ'ર માણુ.

૮

નીકળ્યો આ'ર મેડી થઈ નરપતિ

સંખ યે ઠાંગેસર ભણી સાધ્યા,

લખુમય પોઠીઆ શેર દેવળ લગી

ખની વ્યા પથરન નહીં આધા.

ધણીનું માન

લાડલાના ભીમ ખાચર અને જસદણના વાજસૂર ખાચર ભડકી ગામને એક વખત કારજ ઉપર લેળા થયા. ભીમ ખાચરની પાસે લાખો ગોવાળીઓ હતો. તેના જેવો ખરછી વાપરનારો કોઈ જડે નહી. અને વાજસૂર ખાચરના ભવા જમાદાર જેવો ખીજો કોઈ બંદુકદાર માએ જણ્યો નહોતો.

ભવાને અને લાખાં પોતપોતાનાં હથીઆરની શક્તિ માટે વાદ થયો. અંતે બેય જણાએ મર્મમાં ને મર્મમાં ઘોલી નાખ્યું કે “એક દિવસ મુકાબલો કરવા મળશું.”

કારજ વીંખાણું. વાજસૂર ખાચરે એક દિવસ અમાસની રાત્રીએ ભાડલે જઇને ભીમ ખાચરની ગેરહાજરીમાં ગામનો માલ વાળ્યો. ગામમાં એક રાંડીરાંડ કાઠી ખાણી રહેતી હતી. એની પથ બે લેંસો ગઈ. એનાં નાનાં છોકરાં છાશ વિના પોકાર કરવા મંડયાં. બાઈનો આશરો ભાંગ્યો.

બાઈ ઝુરતી ઝુરતી જસદણ આવી. વાજસૂર ખાચરની આગળ આજીજી કરી કે “બાપ, મારો રોટલો કાં ટાળ્યો ?”

વાજસૂર ખાચરે દુકમ કર્યો કે “બાઈની બે લેંસો કાઠી આપો.”

માલ પુરાણો હતો તે વાઠામાં બાઈને એનાં ઢાર એળખવા લઈ ગયા. બાઈએ પોતાની બગર લેંસોને તારવીને નોખી કાઢી. સામે એક ઘરડો પાટો ઉભો ઉભો ઝેલાં ખાતો

હલો. મસ્કરીમાં એક કાઠીએ કહ્યું કે “બુઓ તો આ ભાડ-
લગઢનો ઘણી ! ખાપડો પાકી ગયો, તે હવે હલો હલો
એલાં ખાય છે !”

કાઠીઆણીએ પોતાના દરબારની હાંસી સાંભળી. ભરત
જ એણે એની લેંસો મેલી દીધી, અને એ ચાલી નીકળી.
ચાલતાં ચાલતાં કહેતી ગઈ કે “હવે તો મારા ભાડલગઢનો
ઘણી આવીને લેંસો કઠાવશે ત્યારે જ લઈશ.”

ભાડલે જઈને ઘરમાં બેઠાં બેઠાં બાઈને રાવું આપ્યું.
પડખેજ લીમ ખાચરની ડેલી હતી. લીમ ખાચરે રાવું
સાંભળીને તપાસ કરાવી. શું અન્યું તેની ખબર પડી. બાઈને
બોલાવીને બે લેંસો તથા એક કમરો બાજરો ગઢમાંથી
કાઢી આપ્યાં.

કાઠીઆણીએ દરબારની ભેટ ન લીધી. એણે કહેવરાવ્યું
કે “ખાપ, મારે મન તો એ ધાન ધૂળ ખરાખર છે. કેમકે
મારો ઘણી આજ ગલઢો પાડો બની ગયો છે.”

લીમ ખાચરે જસદણનો માલ વાળ્યો. પાછળ વાજસૂર
ખાચરની ફોજ ચડી. બે ધાર હતી. વચ્ચે મોટું ખેતર હતું.
સાંમી ધાર ઉપર લીમ ખાચરનાં પાંચસો ઘોડાં ઉભાં હતાં
ને આ ધાર ઉપર વાજસૂર ખાચરે એનાં પાંચસો ઘોડાં
બંધાવ્યાં.

સાંમી ધારે લીમ ખાચરની ફોજમાંથી લાખા ગોવાળી-
આએ દરબારને કહ્યું કે “ખાપુ, મારે ને એના જમાદારને

મિજાપના કોલ થયા છે. મને એકને નીચે ઉતરવા ઘો'."

ગોવાળીઓ એકલે ઘોડે નીચેના મેદાનમાં ઉતર્યો. એટલે આ ધારે જીવો જમાદાર પણ સમજી ગયો. એણે વાજસૂર ખાચરને કહ્યું કે "ખાચુ, આ જુદા તો અમારી બેની વચેતું છે. વમે કિલા રહો ને જુઓ, કેવાક લડીએ છીએ!"

જીવો જમાદાર પણ મેદાને પડ્યો. બેય લેટયા. બેય જણાએ સામસામી હાકલ કરી કે "તું ઘા કર," "ના, હું પહેલો ઘા કર."

જીવો પંદુક છાંટી. ગોવાળીએ જરાક ઘોડીને ખસેડી. બરાબર કાન પાસે થઈને જાની વાત કરતી કરતી ગોળી હવામાં ચાલી ગઈ. પછી ઘોડાને પાટીએ નાખીને ગોવાળીએ મગ્ધીને ઘા કર્યો, જીવાને પછાડી જમીન સાથે જડી દીધો.

લીમ ખાચરની ફેજ ચાલી નીકળી. વાજસૂર ખાચરે પણ વિચાર્યું કે ખાતું સરભર થયું. પાછા વળ્યા.

ઠાઠીઆણને એની લેંસો પાછી મળી, ત્યાર પછી એણે દરાઈને ધાન ખાધું.

મૂળ ખાચર

સંવત ૧૮૦૦ લગલગની આ વાત છે. *ટીકર ગામમાં સાહેબ રજપૂતોનું રાજ હતું. સાહેબો અસલ કચ્છમાંથી ઉતરેલા. તેઓ મૂળ સાખે જાહેબ હતા.

એક દિવસ એ સાહેબ રજપૂતોએ, ધ્રાંગધ્રા તાખાના નગરા ગામનો માલ વાળ્યો. માલ હાડીને રજપૂતોએ ટીકરને માર્ગે ઝડપ કરી.

નગરાના એક ચારણની ચાર ભેંસો પણ ગમત માલ ભેળી લૂંટાર્થ ગઇ. ચારણ પરગામ ગયો હતો. ઘેરે ચારણી હતી. ચારણીના દેહ ઉપર ભર બુવાનીની કાંતિ કુટતી હતી. રૂપ રૂપનો દરીઓ બાણે પુનમની સાંજે હેલે ચડેલો હતો.

ઘરમાંથી એક તાજે સજાવેલો છરો કમરમાં સંતાડીને ચારણી લૂંટારાઓની પાછળ દોડી. તળાવડી ઉપર સહુ રજપૂતોને આંખી લીધા. જઇને ચારણી ખેલી કે “બાપ ! મારી-ચારણની ભેંસું પણ લઇ જાશો ? ચારણની ભેંસુંનું દૂધ રજપૂતના ગળા હેઠું કેમ ઉતરશે ?”

રજપૂતો બિહવા કે “આઇ ! ટીકર આવજો. તમારી ભેંસું હશે તો કાઢી આપશું. અઠાણે કયાં ગોતવા બેસીએ ? વાંસે ફેંજ વહી આવે છે.”

“તમને ખમ્મા મારા વીર ! પણ મારા બાપ ! મારી ચારે ભગરને કાંઈ ગોતવી રહે ? જો આ ઉભી મારી હાથણીયું ! એક હબર લેસુંમાં ચ નોખી તરી નીકળે ! મેં બહુ ચાકરી કરી છે મારા બાપ !”

“ ઠીક આઈ, તારવી લ્યો તમારી ચાર લેસું. ”

ચારણીએ એની ચારે ભગરીને નામ લઈ લઈને યોલાવી. કાન ફેંકડાવતી, પૂછડાં ઉલાળતી ચારે જણી નોખી તરી ગઈ. પણ ત્યાં તો રજપૂતોની આંખ ફાટી ગઈ. એ કાળી ભમર કાયા; હાંસડી આવી જાય એવી સાંકળ; * કપાળમાં ઘોળી ઢીલડી; અને અધમણ દૂધે ભરેલાં આઉ; એવી લોકો કેને ગળેથી છૂટે ?

ફાટેલ જુવાનડા હતા તે યોલી ઉડયા, “એ બાઈ, ઇ ચાર લેસુંનાં આંચળ કોણ તાણશે, ખબર છે ? જો અમારી પાસે પોતાનાં આંચળ તણાવતી હશે ઈ; ખીજના હાથ લોહા પડશે, લોહા. ”

ચારણી થંભી ગઈ. એની જખરદસ્ત છાતીમાં બાણે ધમણ ધમાવા લાગી. કાળી વાદળીમાંથી વીજળી લલુકે તેમ કાળી કાળી એ આંખોમાંથી આગ લલુકી. સુકોમળ હાથે કમરમાંથી છરો કાઢીને પોતાના બેય થાનેલા કાપી નાખ્યા. રજપૂતો ભણી ફેંકીને કહ્યું કે “લ્યો, આ લ્યો બાપ, તાણ્યા કરજો, અને ધરઈને દૂધ પીધા કરજો !”

છાતીએથી ધખ ! ધખ ! ધખ ! લોહીની એ ગોમુખી વધુડી. રજપૂતો કાંપતા કાંપતા જોઈ રહ્યા. ચારણી

ત્યાંથી ભાગી, ઘેર આવી, ગાડું જોડાવી એના ભાઈ કેશવ-
દાસ રતનાની પાસે પહોંચી. જઈને કહ્યું કે “મારા ભાઈ!
મારાં આંચળ તાણુવા આવ ટીકરના રજપૂતો
આવ્યાંતા.”

એટલું કહીને એણે થાનેલા ઉપર ખાંધેલું લૂગડું છોડી
નાખ્યું. એના પ્રાણ નીકળી ગયા.

કેશવદાસે વિચાર કર્યો કે કેાની પાસે જઈ? ચોટીલાના
મૂળુ ખાચરનો એને ભરોસો આવ્યો. ચોટીલા ભણી એ
ચાલી નીકળ્યો.

ચોટીલાના મૂળુ ખાચરને તો આખી પાંચાળ અત્યારે
પૂજી રહી છે. લૂંટફાટ અને અત્યાચારના એ જુગમાં મૂળુ
ખાચરની તો નાડી ઘોઈને પેટપીડવાળી બાઈએને પવાતી
હતી. મૂળુ ખાચર ઘોડે બેસીને માર્ગે ચાલ્યા જલા હોય,
ખરો ઉનાળો ખેરના અંગારા વરસાવતો હોય,
અને એમાં જો કોઈ આવીને કહે કે “ખાણુ,
મારી ઘરવાળીને આડું આવ્યું છે,” તો એ કાઠી ત્યાં ને
ત્યાં થાંલી જતો. જો જ જગ્યાએ ઘાંસીએ નાખીને
હાથમાં સૂરજની માળા લઈ બેસી જતો; અને
હોકાની ચલમમાંથી ચપટી ગળ નખીને પાણી આપતો.
આવનાં ઘણી પોતાને ગામ જઈને એ પાણી પોતાની
બાઈને પીવાડે, અને પાછો જઈને દરબારને કહે કે
“ખાણુ, આડું ભાંગી ગયું,” ત્યારે મૂળુ ખાચર એ લડકેથી
માળા ફે વચાલું બંધ કરીને પાછા ઘોડે ચડે. ત્રણ કલાકમાં

જો આડું ભાંગ્યાના ખમર ન આવે તો પ્રાણ કાઢી નાખવા મટે તરવાર પણ તૈયાર રાખીને જ બેસતા.

એક વખત ઉદ્દેપુરના રાણાને કોઠ નીકળ્યો. એણે મેવાડમાં વાત સાંભળી કે કાઠીઆવારના દરબાર મૃગુ ખાચર પરનરીસિદ્ધ પુરૂષ છે. એનું ન્હાએલું પાણી લાવીને રાણાજી ન્હાય તો કે ઠ ટળે. રાણાનાં માણસો ચોટીલે પડે ચ્યાં. દરબારનાં માણસો સાથે મસલત કરી. દરબારનું ન્હાએલું પાણી એક દિવસ તાવડામાં ઝીલાઇને મેવાડને રસ્તે પરચું. પાકળથી મૃગુ ખાચરને એની ખમર પડી. એના પરિતાપને પાર ન રહ્યો. એણે વિચાર્યું કે “હાય! હાય! રાણાને કોઠ નહીં મટે તો જગતમાં મારે માટે શું કહેવાશે? તે કન્ટાં તો મરવું શું ભુડું?” એ ઉદ્દેપૂર પહોંચ્યા. જામાના જઇને હ્યા. લોકોને મોઢેથી જ્યારે એણે એ પાણી વડે રાણાને કોઠ મટયાની વાત જાણી, ત્યારે એને નવો અવતાર આવ્યો! ચોટીલે પાછા વળ્યા.

એવા દેવતાઈ પુરૂષને કવિ માનવીની સાથે કેમ કરીને સરખાવે ?

મૃગુ માનવીએ, માણે મીડવીએ કીં,

આરસ ઈન્દ્ર તણે, તું નર ખેવો નાગાઉત.

(હિ મૃગુ ખાચર! આરસની દેવમૂર્તિ હોય તેને જેમ દેવ સાથે નથી સરખાવતી, તેમ માનવીને તારી સાથે ન સરખાવાયે અર્થાત, તારો હ માનવીનો છે, પણ તું એવો તો દેવ છે.)

એ મળુ ખાચર કેશવદાસ ગઢવીને રસ્તામાં જ મળ્યા. ગઢવીને પૂછ્યું કે “ ગઢવા, આમ ઉઘાડે માથે કયાં હોલ્યા ? ”

કેસવદાસે હુહો કહ્યો,

એગાહર ! જયણ તણી, ધાયું કાન ધરે,
કાઠી, કટક કરે, મૂળવા ટીકર મારવે.

(હિ એગા ખાચરના પોત્ર મળુ ખાચર, અમારી, ચાર-
ણી ફરીઆઃ સાંભળીને ટીકર ગામને રોળી નાખજો.)

પછી કેસવદાસે આખી વાત કહી સંભળાવી. મળુ ખાચર કહે કે “ ટીકર મારવી એમાં શી મોટી વાત છે ? આવો, કસુંબો લ્યો. ”

“ ના બાપુ ટીકર ન મરે ત્યાં સુધી માથે આંધવાની કે કસુંબો લેવાની મારે આધા છે. ”

“ ગઢવા, નારું વચન છે કે પરમ દિવસે તાવડીમાંથી જેમ રાટલો ઉથલાવે તેમ ધરતીમાંથી ટીકર ઉથલાવી નાખું. લ્યો, હવે પીઓ કસુંબો. ”

કસુંબો લઈને બધા ચોટીલે ગયા. દૈવ ગતિથી તેજ રાત્રે મળુ ખાચરને માથાનો દુખાવો ઉપડયો. શરીરે તાવ અડયો. ત્રીજે દિવસે ટીકર તો આવું રહ્યું, અને સ્વર્ગાપુરીના દરવાજા ઢેખાણા. પણ મળુ ખાચરનો જીવ કેમેય ન બચ !

પડખે બેસીને એના દીકરાએ પૂછ્યું કે “ બાપુ, સત-
વાહીનેય મોત આવું વસમું કેમ ? ”

“આપ, એક કામ રહી ગયું. આ ચારણને વચન દીધું છે. ટીકર ભાંગવી હતી !”

“બાપુ, લ્યો, પાણી મકું છું કે તમારું તેરમું કરીને ચાદમે ઠાંડે ટીકર ભાંગવી. ખસ ?”

“ખસ, ખેટા.”

“ત્યારે કરો સદ્ગતિ.”

મૂળુ ખાચરના કારજમાં ચોટીલે ત્રણે પરજો લેખી થઈ. અને બધાએ નક્કી કર્યું કે ચોટીલેથી પરખારા ટીકર ઉપર ઠાટકવું.

એક ચારણે છાનામાના મૂળુ ખાચરના ટીકરા પાસે જઈને કહ્યું કે, “બાપ, વાંસેથી જગત વાતું કરશે.”

“શી વાતું, દેવ ?”

“કે બાપને વચન આપતી વખતે તો એકલો જશ ખાટી ગયો, અને અંતે આયલો ત્રણે પરજીની મદદ લઈને ગયો !”

ચારણનાં વચન જોને એક લાખ રૂપીઆનાં લાગ્યાં. એણે મહેમાનોને કહ્યું કે “હમણાં તો સહુ ઘરે પધારો. પછી ટીકર ભાંગવાનો દિવસ ઠરાવશું.”

ત્રણે પરજી વીંખાઈ ગઈ. ટીકરો એકલો પોતાનાં ઘોડાં લઈને જ ચડ્યો. ટીકર ભાંગ્યું, અને કેશવદાસને ઠાંકણીયું આમ દીધું.

લાખો કરપડો

(સમે માથે સુદામડા)

સંવત ૧૮૦૬ પહેલાં સુદામડામાં મામિયો ખાચર રાજ કરતા, ઉખરડામાં કલો ખાચર, સેજકપરમાં મૂળુ* ખાચર અને સાપરમાં લાખા ખાચર. ચારે સગા ભાઈઓ હતા. ગરાસના લોભી લાખા ખાચરે મામિયા ખાચરનો પ્રાણ લેવા એક દિવસ સુદામડે મારા મોકલ્યા. મામિયાના દરખારગઠના એક જાણલેહુને ફાડીને સાથે રાખેલો હતો.

અસલમાં કાઠીઓના ઓરડાની અંદર એક પછીતની પડખો -પડખ ખીજ પછીત ચણાતી. વચ્ચે રહેત્ર પોલાણને પછી-તીયું કહેવાતું. મોયલી પછીતમાં નાનું એક ખારણું રાખતા અને એ ખંધું ગુપ્ત રહે એટલા માટે આખી પછીતે આકળા, અંદરવા, તોરણ અને વાસણની રૂપાળી માંડ માંડી દેતા. કાઠીઆણીને જેવું ઘર શણગારતાં આવડયું છે એવું ખીજું કોણ શણગારી જાણ્યું છે ? એ ગાર કરે છે ત્યારે કોણ જાણે એના હાથમાંથી કેવા કેવા રંગ નીતરે છે ! એના ઓળીયામાં જે સુંવાળપ ઝળકી ઉઠે છે તે એની હથેળી-ઓની સુંવાળપ હશે ? કે હૈયાની ? અંદરવાનું ઓઠણું એવીને જાણે ચારે ભીંતો હસતી લાગે છે. પણ એ ભીંતોના અંતરમાં શું છે ? કાણું ઘેર પછીતીયું !

એવા એક ઝોરડાની અંદર પચીસ વરસના જુવાન
મામીયો ખાચર હાંપણા જેવા રાતા થોળ ઠોલીઆ ઉપર પોઢયા
હતા. પાસે બેઠી હતી તાજી પરણેલી " રઢીઆળી કાઠી-
આણી. કાઠીઆણી બોલી કે " મને આ ઝોરડામાં કેઈ
ત્રીજા માનવીનો પડછાએ લાગ્યો ! "

હસીને દરબારે જવાબ દીધો કે " સુરખી થા મા.
કો'ક સાંભળશે તો તને ખીકણુ કહેશે. આ ગઢમાં કેની
મગદુર છે કે પગ દઈ શકે ? ઉલીએ મારો સાવજ—
લાખો કરપડો ચોકી છે છે. "

કાઠીઆણી નવી ચાલી આવતી હતી. બહાદુરની દીકરી
હતી. ખીકણુ ગણાવાના ડરથી, મનનો વહેમ મનમાં જ દાટીને
પતિની સોડમા એ પોઢી ગઈ.

બેઠડી ભરનીંદરમાં પડી હતી તે વખતે પછીતી-
યામાંથી ત્રણ મારા નીકળ્યા, અને દરબારનું ગળું
વાઢી ચાલતા થયા થોડીવારે ભીનું ભીનું લાગવાથી
કાઠીઆણી બગી. જોયું ત્યાં તે! પથારી લોહીથી તરબોળ !
અને ઘણી અમર ઉઘમાં પોઢેલો ! એણે ચીસ પાડી.
ઉલીએથી લાખો કરપડો અને એના ચોકીદારો દોડયા
આવ્યા. પણ ત્યાં તો મામલો પતી ગયેલો.

* * * *

સુદામડાની આખી રેચત નીંભણી નરીને કાંઠે ભેળી
થઈ. લખા કરપડાએ કહ્યું કે " લઈઓ ! આપણા

ઘણીનો મારનાર બીજો કોઈ નથી. પણ એનો જ માઈ લાખો. પણ હવે શું સુદામડાની ગાદી ઉપર, એ હત્યારો આવીને રાજ કરે ? અને આપણે એને સલામો બરશું ?

રૈયત કહે કે “ના”.

“તો પછી આજથી સમે માથે સુદામડા. આજથી જેની પાસે જે જે ગ.મ. ગરાસ કે ઘરમાર હોય તેના ઘણી તમે પેતેજ. સુદામડામાં કોઈ રાજ નહીં. અને ખખરદાર ! લાખો ખ.ચર આવે, કે મે.ટે. ચકરવર્તી આવે, તેની સામે સહુએ સમથેર લેવાની છે.”

ત્યારથી ‘સમે માથે સુદામડા’ થયું. પેતપેતાની જમીનના અઘાટ હક્ક સહુને મળી ગયા.

અત્યારે પણ એવજ છે. દરબારો ઘણી ઘણી વાર અદાલતોમાં લડ્યા, પણ વસ્તીના હક્ક આગાદ રહ્યા છે.

* * * *

૧૮૧૧ની સાલ હતી. એક વખત લખે કરપડો પોતાનું પાળ લઇને નજકાંઠે ગયેલ. પછાથી પીંડારાનું પાળ આગ્યું. લાખા કરપડાનો હીકરો જેઠસૂર કરપડો, અને બીજા પંદર-વીશ કાઠી રાજગઢના કોઠામાં બેઠા હતા, અને ત્યાં ચારણે વાત મંડી હતી. ત્યાં તો આથમણે અપેચી પણ ઢાખલ થયું અને ખુંગીઓ ઢોલ વાગ્યો.

ગામમાંથી તમામ મોટેરાઓ તો નજકાંઠે પાળમાં ગયેલા. ફક્ત માણસૂર *ખવડ ઘેરે હતા. માણસૂર ખવડનો

*ખવડો કરપડાના લાણેજ હતા.

હીકરા લોભે ખવડ પણ જેઠસૂર કરપડાની સાથે ઠોઠામાં
 થોડા હતા. બે થોડી તૈયાર કરીને ઠોઠાની આરી હોઠે માણુ-
 સૂર ખવડ આળ્યા, અને સાદ કચો કે “જેઠા, તું’ને લોભે
 ઉતરી પડા, હ્યો થોડાં, ભાગી છુટીએ.”

બે ય જીવાન જીવને ઠહાલો કરીને ઉભા થઈ ગયા.
 ત્યાં તો ચારણે દુહો કહ્યો કે

સૂદલગઢ સૂનો કરે, (તો) જેઠો ભાગ્યો ભય,

(તો) જોલલ ચાંપો આજ, લાભે લાખજીશીઆહિત.

(હે લાખા કરપડાના દીકરા જેઠા ! જો સુદામડું મૂકીને
 તું આજ તારા આપની ગેરહાજરીમાં નાસી જા, તો કાઠી
 કોમના વીર ચાંપરાજવાળા અને જોલલવાળાના નામને
 પણ કલંક ચડે.)

દુહો સાંભળીને જેઠસૂરે કહ્યું કે “મામા, ખસ, થઈ રહ્યું.
 હવે મારે પગે તો બેડી પડી ગઈ. તમને જીવ ઠહાલો છે,
 તો લોભને લઈને ભાગવા મંડા.”

માણસૂર ખવડ ચારણને ગાળો લઈને લોભની સાથે ભાગી
 નીકળ્યો.

જેઠો રહ્યા, પણ ઠોઠા નીચે નથી ઉતરતો !

સૈજકપુરના ભાગદાર વેળાદાન ખવડે વાઢીએ ઠોસ
 હાંકતાં હાંકતાં ગામમાંથી તરવાયો ઠોલ સાંભળ્યો. બળદની

રાસ હેઠી મૂકીને પરબારી એણે ઠાલ તરવાર ઉપાડી. કોઠાની બારીએ આવીને સાદ કર્યો કે “જેઠા, સોનબાઈ માતાની કૂખની કીર્તિ કરતાં ત આજ જીવતર બહાલું થઈ પડ્યું કે ? આમ તો જો, આ તરવાર લઈને કોણ નીકળ્યું છે ?”

જેઠા જીએ ત્યાં તો એની માતા સોનબાઈ ! જગદ-મ્મા ઉઘાડે માથે ખડગ લઈને બબરમાં આવી ઉભી છે !

“માડી ! એ માડી ! મોઠો મોઠો, તો ચ આવું છું હો !” કહીને જેઠા ઉતર્યો. બીજા પંદર વીસ કાઠીઓ ઉતર્યાં. માખરે ચાલી ભવાની—કાઠીઆણી આ.

મધ્યેકમાં સુકાબલો થયો. એક બાબુ પંદર વીસ કાઠી, ને બીજા બાબુ બસો પીંડારા ! પણ એક બાબુ વીર-જનેતા હતી ને બીજે પક્ષે પાપ હતું. પીંડારાના સાઠ માણસો કાઠીના ઝાટકા ખાઈને પડ્યા. ઠેડ આથમણે ઝાંપે પીંડારાને તગડી ગયા. પણ ત્યાં તો જેઠસૂર અને વોળદાન, બેય જણા ધામાં વેતરાઈ ગયા. બાણે માતાને ચડકારો કર્યો હોય કે “જરાક ઉભું રહે, ઝાંપા વળોટવા દે !” એવી રીતે બેય જણા પાળને ઝાંપા બહાર કાઢ્યા પછી જ પડ્યા.

પીંડારા ચાલ્યા ગયા. ગામ લૂટાણું નહીં. પણ સોન-બાઈની કાયા ઉપર પાંચ ઘા પડી ચુક્યા હતા. જેઠા અને વોળદાન આવે પડ્યા પડ્યા ડંકતા હતા. તે બેયનાં માથાં ચોતાનાં ઢીંચણ ઉપર રાખીને માતાજી પવન નાખવા

મંડયાં. એય જણાને જાણે જગદંબાના એ જામાં મીઠી ઉંઠ
આવી ગઇ હોય એવી રીતે ધીરેકર્ષ. પ્રાણ છુટી ગયા.

સોનગાઇએ વિચાર કર્યો કે “વાહ ! એક પડખે
દીકરો, ને બીજે પડખે ભાણેજ. સ્વર્ગાપુરનો આવો સથ
વારો કે’દી મળશે ?”

એયને એમ ને એમ સૂતા રાખી, પોતાની આસપાસ
હુંપી ખડકાવી સોનગાઇ જીવનાં બળી મુવાં. આજ આથ
મણે ઝંપે એ ત્રણેના ધાળીઆ ઉભા છે.

ફકીરો કરપડો

સુદામડા વાળા કનૈયા કુંવર જેવા મામૈયા ભાઈનું ખૂન થયું, તેવીજ રીતે ઉમરડા વાળા ભાઈકલા ખાચરને પણ દારૂમાં ઠાંધએ જેર દીધું. રાજા નિર્વશ ગયો.

એની ચોકીદારી પણ કરપડા જ કરતા હતા. ફકીરા કરપડની અવસ્થા પાકી હતી. એના હાથમાં હવે તો તરવાર ધૂજતી હતી. પણ લાખો ખાચર કે મૂઝુ ખાચર ઉમરડાને ગરાસ ભોગવે, તે પહેલાં તો મારે મરી ખૂટવું, એવી એની પ્રતિજ્ઞા હતી. ઇ.મડ ગામમાંથી ખાચરોનો એક ફકીરો લાવીને એણે ઉમરડાની ગાદી પર બેસાડયો. એ ફકીરોનું નામ વેળા ખાચર. એક દિવસ ફકીરો કરપડો ઘેર નહોતો. મૂઝુ ખાચર અને લાખો ખાચર ઉમરડે આવ્યા. કરપડાના ઘરની બાઈ-એને હરણ કરી છોખારી ઉપાડી ગયા. પણ મૂઝુ ખાચર પવિત્ર પુરૂષ હતા. બાઈએને એણે બહેનો કરીને રાખી.

મૂઝુ ખાચર નહોતા ત્યારે કરપડા ધ્રાંગધ્ર રાજા સાહેબની મદદ લખીને છોખારી આવ્યા. આવીને પોતાની બાઈએને હાથ કરી. માણસો ફકીરોને કહે કે “ મૂઝુ ખાચરનાં ઘરનાંને લઈ જઈને સાદું વાળીએ. ”

ફકીરે જવાબ દીધો કે ‘ જાપ ! વહુનાં આણાં હોય, પણ કાંઈ માનાં આણાં હોય ? મૂઝુ ખાચરનાં ઘરમાં હોય તે તો આપણી મા કહેવાય ’

માઇએને ઘેર પહોંચ્યાલ્યા પછી ફકીરો કરપટો રાજ સાહે-
 બનાં માણસોની સાથે ભટકતો હતો. મચ્છુ નદીને કિનારે કિનારે
 એ બધાં ચાલતા હતા. ત્યાંતો સામે કાઠે ખાચર સાઈએનું કટક
 ઉભેલું દેખ્યું. દેખીને ફકીરે પોતાનાં અને રાજસાહેબનાં
 તમામ માણસોને પાછાં વાળી દીધાં. ‘ખીજ બચે એટલા
 માટે હું એકલો આખા કટકને રોકીશ. મને મારવા બધા
 રોકાઈ જશે. હું હવે જીંદગી જીવી ચૂક્યો છું. મને મરવા
 ઘાં; તમે આપણા ધણીને સંભાળો.’ એમ કહીને એણે
 પોતાના વંશના જીવાનેને ઉખરડાનો માર્ગ પકડાવ્યો અને
 પછી નદીને ઉભે જાંટ કાઠે ઘોઠાં ઘોડાવ્યો. વચ્ચે ઓરીઆનો
 બાંધેલ ઉંચો ઘોરીઓ આવ્યો તે વટાવ્યો, પણ ખીજે જ
 ઠબલે એક ભગદાળું આવ્યું. તેમાં પડતાં ઘોડાનો પગ
 ભાંગ્યો.

તરવાર કાઠીને ફકીરો એકલો ઉભો રહ્યો. સામે કાઠેથી
 એ એકલવાયા રવામીસકત વીરને મજી ખાચર ધીરી ધીરીને
 નિહાળી રહ્યા. ફકીરોની ઘોખી ઘોખી દાઢી મૂછ પવનના
 ઝપાટામાં ફરકતી હતી. એની તરવાર ઉપર આશમતા
 સૂરજનાં કિરણુ રાસ રમતાં હતાં; અને એ પડકારતો હતો
 કે “હાલ્યા આવો, મજી ખાચર, હાલ્યા આવો.”

મજી ખાચરે પોતાની ફાજને કહ્યું કે “ખખર, એના
 ઉપર બંદુક છોડશો મા. ઉભા ઉભા એનાં દર્શન કરો.
 આવું ફરી કેંદી દેખવાના હતા! વાહ વીર! રંગ છે
 તારી જનેતાને.”

પણ એવું દર્શન કરવા માટે લાખા ખાચરની પાસે આંખો નહોતી. એની નજરમાં તો ઉમરડાની કાળી કાળી રસાળી જમીન રમતી હતી. એણે પોતાના માણસને ઠંસારો કર્યો. ગોળી છુટી, ફકીરો પડ્યો.

જખમમાંથી ખળખળ ખળખળ લોહીનો ધોરીએ છુટ્યો, ફકીરાના શ્વાસ તૂટવા મંડ્યા. પણ છેલ્લી ઘડીએ એ શું કરતો હતો ? પોતાની પછેડીની ફાંટમાં ધરતીની ધુળ ભેગી કરતો હતો.

સામે કઠિથી સ્વર આવ્યો કે “એલા ફકીરા ! મરતી વખતે ચાળો ઉપડ્યો કે શું ? ”

આ કઠિથી જવાબ ઉડ્યો: “ ના બાપ ! આ તો મારા ઘણીની ધરતીને મરતો મરતો ય ખાંધી બહાં છું. ત્યાં જઇને કહીશ કે મારા ઘણી ! મરતાં મરતાં યે તારી જમીન લીધી છે, દીધી નથી.”

ફકીરાના રામ ઉડી ગયા. મૂળ ખાચરે એના શ્રાવણ પાસે બેસીને આંસુ પાડ્યાં: એણે પ્રતિજ્ઞા લીધી કે ઉમરડાની ચપટી માટી પણ મારે હવે ન ખપે !

લીધી પણ દીધી નહીં, ઘણીશું વાળો ધરા,
કીધી કરપડા, ફતે આંગત ફકીરીઆ.

ફકીરા કરપડાની ખાંભી અત્યારે મરતુને કંઠે મોજૂદ છે.

વીસામણુ કરપડો

ધણીની ધરતી સાંચવતો સચવતો ફકીરો કરપડો મચ્છુને કાંઠે મઝે, પણ પેતાની નીમકહલાલીનું લોહી પોતાના વંશને વારસામાં દેતો ગયો. ફકીરાની ત્રીજી પેઢીએ ઉબરડામાં વીસામણુ કરપડો થયો, અને વેળા આવરની ત્રીજી પેઢીએ લોજ ખાચર થયા. છ વરસના એકના એક વહાલા દીકરાનું કાઠું વૃદ્ધ વીસામણુને જાળાવીને લોજના આપ દેવ થઈ ગયા. લોજની મા તો બહુ વહેલાં ગુજરી ગયેલાં. લોજને સાંભરતું યે નહીં હેય કે માનું મોહું કેવું હશે !

લોજને એક કમરીખાઈ નામે બહેન હતાં, તે જામનગર બાબે દહીરા ગામના દરખાર સાદુલ ધાધલન ઘરમાં હતાં. લોકો કહેતાં કે “કમરીખાઈ તો વડ્ડીનો અવતાર છે !”

બાપુ ગુજ્યાના બખર પરતાં કમરીખાઈએ સાદુલ ધાધલને કહ્યું કે “કાઠી, મારા બાપનું ગામલડું છે. અને મારા લોજના મોઠામા હજી દુધીઆ દાંત છે ! એને મારા પીત્રાઈ જીવતો નહીં રહેવા અ.પે. માટે હાલો, આપણે ઉબરડે જઈને રહીએ. ”

પણ શાદુલ ધાધલ પોતાનો ગરાસ રજાવીને કાંઈ અથે ? કમરીખાઈ એકલાં ચાલી નીકળ્યાં. ઉબરડે આવીને લોજનું મોટો કરવા મંડ્યાં.

ત્યાં તો ખંડેનને પણ સ્વર્ગપરતું તેડું આવ્યું. ખંડેન મરવા સૂતાં, પણ જીવ કેમય જાય નહીં. આપા બીસામણે ઢાલીઆ પાસે બેસીને પૂછ્યું “ખંડેન ! તું લે વડ્ડીને અવતાર ! અને જીવ કેમ જાતો નર્થ ?”

ખંડેને જવાબ દીધો, ‘કાકા ! મારા લોજનું શું થાયે ?”

“કાં મા ! લોજની શીકર શેની ! એની રખેવાળી કરનારા એના બે કાકા છે ને !”

“વીસામણ કાકા, લોજ મરે તો ગરાસ કેને જાય ?”

“એના કાકાને.”

“બસ ! સમજયા બાપ ?”

“સમજ્યો બેટા ! લે ત્યારે સાંભળ ! લોજ જે દીં મરશે, તે દીં સ્વર્ગપરને મારગે ઉગરડાને એકેએક કરપડા બે ડગલાં લોજની મોઢા આગળ માંડશે. માટે મારા બાપ ! તારા જીવને સદ્ગતિ કર !”

કમરીબાઈના પ્રાણુ એટલું સાંભળીને છૂટી ગયા. પણ આ બધી વાતો લોજ ખાચરના પિત્રાઈએને કાને ગઈ. એ બધાને પગથી માથા સુધી ઝાળ થઈ. લોજને ટુકો જ કરવો ” એવો મનપૂબો થયો.

ખંડેન ગઈ એટલે તો ઢરબારગઢ ઝાંખો પડી ગયો. બીસામણ ડાસાએ ચોરમમાં આવીને જોયું તો એળીધો

અમલી ગયેલો, ચાકળા ચંદ્રવા વીખાઈ ગયેલા, અને
માંડનાં વાસણ કાળાં મસઃ

“ મારા બાળારાજના ઓરડા આમ રાજતા કેમ
રખાય ! ગઢની આખરૂના કાંકરા થઈ બધને !” એમ
વચાર કરીને એણે આઠ વરસના લોજનો વીવા' કયો.
એશળ ગામની ચૈઃઃ વરસની રંભા જેવી કાઠીઆણી આણી.
બુવાન કાઠીઆણી પોતાના ઘરની માંડ છાંડ કરવામાં
વલ્લીન બંની ગઈ. ઘણી કેવડો છે એ ધ્યાન કરવાનું.
સન કેને રહું નહીં.

એંશી એંશી વરસના બે કરપડાને આપા વીસામણે
ડહીએ એકી કરવા બિસાઠયા. રોજ સવારે ગઢમાંથી છોડી
આવીને લોટના બે જગભર્યાં સુંડા ડહીએ મૂકી બચ, ને
બેથ કરપડા એમાંથી આખો દિવસ સાધુ પ્રાણાણને જાલીયું.
જાલીયું લોટ અ.પે. ગઢમાં એક કૂતરું પણ બે બુઢા કર-
પડાની રજ વગર પેસી ન શકે !

વીસામણ કરપડાને જીવો નામે એક દીકરો હતો. એ
જીવો અને કરપડાના બીજા સત્તર તેવતેવડ બુવાનો સવાર
પડે ત્યારથી લોજભાઈને વીંટી લ્યે, તે રાતે સૂવા ટાણે
નોખા પડે.

પિત્રાઇએને તે હજાર વાતે પણ વેર કરવું હતું.
જેવાનાં વોઠાં લઇને લોજની સીમ એ લોજવા મંડયા,
એટલે એક દિવસ વીસામણ કરપડે બધાં વોઠાં વાંધી દીધાં.

પિત્રાઈઓએ ધ્રાંગધ્રાના રાજ સાહેબ પાસે જઈને લાલચ લીધી કે “ જો ભોજને ઠેકાણું કરો, તો અમારો અરથ ગરાસ તમને આપીએ. ”

રાજસાહેબ મનુષ્યા વીસામણ કરપડાને ‘વીસામણ કાકા’ કહી યોગાવતા. મોરબી અને ધ્રાંગધ્રા વચ્ચે મીડાના અગર માટે જ્યારે તકરાર પડી હતી ત્યારે રાજસાહેબને જો કોઈએ જીતાવ્યા હોય તો તે વીસામણ કાકાએ. વીસામણ કાકા કરપડાઓનાં માથાં લઈને રાજસાહેબની બહારે ગયેલા.

રાજસાહેબે વીસામણ કાકાને ધ્રાંગધ્રે તેડાવી લીધા. કાકાની ઘેરિને ગઢની માંદગી ઘોડારમાં બંધાવી લીધી. ડેલીની મેડી ઉપર જ કાકાને સીસમનો ઢાલીએ ઢળાઈ લીધો. પોતાની થાળીમાં જ કાકાને જમાડવા મંડયા. કોઈ રાજના જેવી કાકાની ચાકરી થવા લાગી. પણ કાકાને ક્યાંય રેઢા ન મૂકે. કાકા કેલી બન્યા.

બીજી તરફથી રાજસાહેબે ત્રણસો બંદુકદારોને તૈયાર કરી એક દિવસ સોપો પડ્યે ઉગરડામાં પેસાડી લીયા. બંદુકદારો ભોજના પિત્રાઈની ડેલીમાં સંતાઈ ગયા.

સવાર પડ્યું. બળાવાડમાં તલનાં ઓથડાં ખંખેરવાનાં હતાં તેથી ભોજ આપુને પોલ બળાવાડે પધારવાનું કહી ગયો. અઠાર જુવાનજોડા કરપડાની વચ્ચે વીંટાઈને ભોજ બળાવાડે ગયો. ગમ ખાલી થયું. દેવને કંવુ હશે તે સવારે બહેલો એક બવો ભોજના પિત્રાઈઓની ડેલીએ લોટ

માગવા ગયો. ત્યાં એણે દાઢીવાળા ત્રણસો ખંદુકદાર દેખ્યા.
ખળાવાડે જઈને ખાતમી દીધી.

જીવો કર રડો આખી રમત કળી ગયો. લોજ ખાચરના
માજણીયાત ખોડા રાસળીઆને ઓલાવ્યો. બે ઘોડાં મગાવ્યાં
રાસળીઆને કહ્યું કે “ લોજલાઈને તાળડતોળ ગોસળ
પહોંચાડી એના સાસરને સોંપી આવ. જોજે હો, તારો
ધણી છે. ”

ખોડો લોજ ખાપુને લઈ ગોસળ આલ્યો ગોસળ સાચ-
લાનું ગામ હતું.”

પોતાના સત્તરે ભેટખંધોને ખખરદાર કરીને જીવો
પાછલી ખારીએથી પોતાને કળીએ આવ્યો. પોતાના કળી
અને લોજખાચરના કળી વચ્ચે એક ખારી હતી તેમાં થઈને
ભોજલાઈની રેલીએ આવ્યો. આવીને એની વરસના ગંચ
કરપડાના ડાનમાં વાત કહી કે “ ત્રણસો ખરકંદાજ આવી
પહોંચ્યા છે. લોજલાઈને તો ગોસળ ભેળા કર્યાં પણ આ-
ઈનું શું થશે ? આઈને મારે ચોરડે જઈને ગોસળ મોક-
લાવી દઉં ? ભલે પછી એ કમજતો આવીને ગઢના
ગાભા વીંખવા હોય તો વીંખી જાય.”

બેય બુદ્ધાઓએ ઘોળાં ઘોળાં માથાં ધુણાવ્યાં. બેય જણા
ખોલ્યા કે “ નારે ખાપ ! ખાપડી આઈએ ચાટઆટલી
મહેનતે ચોરડા શણગાર્યા એ કાંઈ રેલ મેલવા ? આઈ
ખાપડી આંસુડા પાડી પાડીને અરધી જ થઈ જાય ને ! ”

“ પણ હું કહું છું ના ! આઈને હું લઈ જાઉં છું. ”

તરવાર ખેંચીને લાલચોળ આંખ કરી એંસી વરસના એ ડોસા બેઠ્યા, “ જીના, અમનં જ હી તેં નથી બેસાડ્યા; મારે બાપે બેસાડયા છે. એ આવશે ને કહેશે તો ઉડશું. બાકી તો આંહીજ મરશું. ગઢમાંથી એક માટલું પણ ખીજું ક્યાંય નહીં ફેરવવા દઈએ. એંસી વરશે શું દાઢીમાં ધુળા ઘાલશું ? ”

જીવો ચાલ્યો ગયો. હવે ધીંગાણા વિના ખીજો ઉપાય ન રહ્યા. અઢારે જણા વરરાજા બનીને ઉઘાડી તરવારે ગામમાં ચાલ્યા. મોખરે જીવો ચાલતો હતો. ત્યાં તો સત્તર જણામાંથી એક સાવજ જેવો બુવાન દોડીને મોઢા આગળ થયો. જીવો કહે “ કેમ બધું ? ”

“ કેમ શું વળી ? તું મોટો, ને હું શું નાનો છું ? ચહેલી ગોળી તો હું કીલીય. ”

ત્યાં તો ધડીંગ ! ધડીંગ ! ધડીંગ ! કરતી ત્રણસો ગોળીઓ સામેથી છુટી. પણ રામ રાખે એને કોણ ચાખે ? અઢાર જણમાંથી એક લાખાને પગે જ જાગમ થયો. એક ગાય અને એક પનીઆરી ઘવાણાં બાકીના સત્તરે મરદોએ એ ધૂમાડાના ગોટેગોટની અંદર ઉઘાડી તરવારે દોટ મૂકી. ત્રણસે બરકંઠાએને ડેલીમાં દાખી લીધા. ફરીવાર બંદુકો બરાચ ત્યાં તો અઢાર તરવારો જેમ પાકડ શેરડી વાઢે તેમ ત્રણસો જણાની કાયાને વાઢવા મંડી. ડેલીમાં એક સીદી ને જીવો કરપડો મડાણા, ને ડેલી બહાર લાખો એક

સિપાઈને પછાડી માથે ચડી બેઠો. દુશ્મનોનો સોથ વળી ગયો. બચ્યા તે લાગી છુટયા.

ઘવાયેલો વાઘ જેમ વકરી જાય, તેમ લાખો પણ અનૂને ચડયો. એ દોડયો દુશ્મનોના ઓરડા ઉપર. ઓરડાની ઓસરીમાં દુશ્મનોના બે છોકરાં કીનખાપનાં ઘોડી-આમાં સૂતાં હતાં. બીજાં સાળાં, મેલાં ઘોડીઓમાં દાસી-ઓનાં બે છોકરાં સૂતેલાં. લાખાની ત્રાડ સાંભળીને ઠાઠીઆણીઓ તો ઓરડામાં ભરાઈ ગઈ. પણ રંગ છે દાસીઓને ! એણે તરત જ પોતાના છોકરાઓને કીનખાપનાં ઘોડીઆમાં સુવાડી દીધા, અને દરબારના કુંવરોને પોતાના છોકરાની જગ્યાએ સુવાડયા.

ક.ળભૈરવ જેવો લાખો ત્યાં પહોંચ્યો. જઈને કીનખાપના ઘોડીઆમાં પોઢેલા ખાળકોને છેદી નાખ્યાં. ઠાઠીઆણીઓ અને દાસીઓની રડારોળ થઈ રહી. એ કાળી કીકીઓ રી સાંભળીને જીવે કરપટો દોડતો આવ્યો. છોકરાંને હજીએ જ જોઈને જીવાંચ કહ્યું, “ધિક લાખા ! લોહીનો આટલો બધેક તરસ્યો ! આ આપણાં માયું નથી ? એનાં છોકરાં આપણું લાંડુ નહીં ? આ તે કોને મારી નાખ્યા ? લાગી જ પાપીઆ !”

લાખાને બહાર કાઢ્યો. ત્યાં સુધી દાસીઓએ આંસુ રોડી રાખ્યાં હતાં. પછી ન રહેવાયું. પોતાનાં બે ગભુડાંને મરેલાં લાખાને એણે છાતું રોઈ લીધું.

જીવે કહે કે “રંગ છે તમને ! તમે જ સાચી ક્ષત્રી-જનેતા ! જોઈને, હવે ફડકો રાખશો મ. હું ઉલો છું.”

એ જ વખતે વેલડાં બેડાવીને જીવાએ એ બધી બાઈ-
ઓને બગડ મોકલવી રીધી. ત્યાર પછી આ વંશ બગડમાં જ
ચાલ્યો છે. પાછા કદી એ ઉખરડે આવ્યા જ નથી.

ધ્રાંગધ્રાના બરકંદાએ લાગી નીકળ્યા પછી કરપડાઓને
બહીક લાગી કે હમણાં ધ્રાંગધ્રાની તેતો આવી પહોંચશે.
તેથી ઉખરડું છોડી અઠારે જણા ગોસળ ચાલ્યા ગયા.

હવે જે રાત્રે ધ્રાંગધ્રાના બરકંદાએ ઉખરડામાં દાખલ
થયા તે રાત્રે ધ્રાંગધ્રામાં શું બન્યું? ડહીને માથે મેડી
જોપર મખમલના ગાડલમાં વીસામણ કરપડો સૂતેલ છે.
પણ એને ઉંઘ આવતી નથી. એના મનમાં અફરડા આફ-
રડા થડકારા થવા ગયા. મનમાં થયું કે અપારે ને અત્યારે
ચડી નીકળું.

પણ એની ઘોડી ક્યાં? દરવ જે જીવા જમાદારની
ઘોડી હતી. જીવાને એણે કહ્યું કે “ભાઈ, મારી ઘોડી
લાવો.”

“વીસામણ કાકા, હવે રામ રામ કરો.”

“કાં બાપ ?”

“ઘોડી એ મળે નહીં, ને તમારાથી એ નીકળાય નહીં.
મારો રોટલો તુટે, મારા હાથમાં બેડી પડે.”

વીસામણ કરપડાએ જીવાને મેઢેથી બધી વાત બણી.
અત્યાર લગીમાં તે! ઉખરડાનો બાળ-ધણી જમદારે પહોં-

ચો હશે એવી ગણતરી એણે કરી લીધી. ખુટ્ટાની આંખમાં જળજળીઆં આવ્યાં. કપાળમાં મોતની કરચલી પડી ગઈ.

“એ જીવા ! એ ખાપ ! કંમે ચ કરીને જીવા દે ? માફ જીવ્યું ધુળ થઈ જાય છે.”

“ખને જ નહીં.”

ડોસો કરગરવા લાગ્યો. એના હંચામાંથી નીમકહલાલી રોતી હતી. જીવાએ નીમકહલાલી અનુભવી હતી ડોસાના કાલાવાલાએ એની છાતી પણ પીગળાવી. પોતાના ભાણેજને ઘોલાવી એણે પોતાનો ઘોડો મગાવ્યો. વીસામણ કરપડાને ઘોડે બેસાડી, લગામ ભાણેજના હાથમાં સોંપી. જ્યાં સવાર પડે ત્યાં કરપડાને નીચે ઉતારી તાબડતોબ પાછા આવવાની ભાણેજને ભલામણ કરી.

“કાકા, જોજો હો, મારાં છોકરાં ન રહ્યાવતા”

“હો ખાપ !”

વીસામણ કરપડો ચાલ્યો. સવાર પડ્યું એટલે ડોસાને હેઠે ઉતારીને ડોડો પાછો વળી નીકળ્યો. પણ હવે તો ઉખરડું ક્યાં આધું રહ્યું. એંશી વરસનો ડોસો આજ આકૃતના ખખર સાંભળીને જ અર્થો તો મરી ગયો છે. ફૂડકો પડવાથી એની કેડ ભાંગી ગઈ છે. વળી અંગ ઉપર ભાલું, તરવાર અને અપ્રીણના ખડીઆનો ભાર છે. ડોસો

હાલતો બચ છે, નિસાસા નાખતો બચ છે, ને ઘડી ઘડી
પોરો ખાતો બચ છે.

વચમાં સુંદરી ગામ આવ્યું. સુંદરીમાં પોતાનો ઓળ-
ખીતો એક ચારણ રહેતો હતો. ચારણને એણે ખૂબ ખવ-
રાવેલું. ત્યાં એ ઘોડું માગવા ગયો. ચારણે ઘોડું તો ન
દીધું, પણ ઉલટો ભકારો દીધો. દુઃખી કાઠી ચાલી નીકળ્યો.

રસ્તામાં એક વાણીઓ ને એક ગરાસીઓ મળ્યા.
વાણીઆની રાંગમાં ગરાસીઆની ઘોડી રમતી આવતી હતી.
ગરાસીઆએ કહ્યું.

“ અરે વીસામણ કાકા, આમ પગપાળા કાં ? ”

“બાપ, ઘોડી મને પાડીને લાગી ગઈ. મને વાચ્યું છે.
ચલાતું નથી. સામે ગામ પહોંચાય તો ઘોડું લઈ લઉં ! ”

ઘોડી ગરાસીઆની હતી. ગરાસીઆ કહે “શેઠ ઉતરો.
કાકાને સામે ગામ પહોંચાડવા પડશે. ”

ઘોડી ઉપર રાંગ વાળીને વીસામણે ઘોડીના કેમ્બામાં એડી
મારી. ઘોડી ચાલી નીકળી. રજપૂતનું મહોં ફાટ્યું રહ્યું.
એ બોલ્યો કે “કાકા, હગો ? ”

ચાલતી ઘોડીએ ઠાસો કહેતો ગયો કે “બા, ફિકર
કરશો મા. કાલ સવાળે તમારી ઘોડી પાછી પહોંચાડીશ.
આજ તો હગો કહે તો હગો ! ”

એમ કહીને વીસામણ કરપડે ઘોડીને ઠહેવી મૂકી. બપોરે ઉભરડે આવ્યો. બધા સમાચાર લઈને ગોસળ ગયો. ત્યાંથી અઢારે બુવાનોને લઈ ગીરમાં ગયો. ત્યાંથી જેતપુર દરબાર મૂળુવાળાની મદદથી ધ્રાંગધ્રા સામે બહારવટું માંડ્યું.

* * * *

કરપડાના બહારવટાએ ધ્રાંગધ્રાને ડોલાવી નાખ્યું. આખરે જીવા જમાદારે વિચાર કર્યો, કે “આ પાપ મારે માથે છે. મેં એને જીવતો બાવા દીધો ત્યારે આમ બન્યું ને ! એની વાસે મારે જ મરવું જોઈએ.”

જીવો જમાદાર ઘોડે ચડ્યો. રાજ સાહેબે ધણો સમ-બાવ્યો. પણ જીવો માન્યો નહીં. પોતાની ફેજ સાથે એ ઉભરડે જઈ રાત રહ્યો. સવારમાં સુકામ ઉપડ્યો ત્યારે ગાંભોતું ધણુ પહર ચરીને ઝાંગમાં દાખલ થતું હતું. ગાયોની ધમાધમીને લીધે ઘોડેસ્વારોના ઘોડા થંભી રહ્યા. ખયો ઘોડાને શીંગડે મારવા મંડી. એટલે સ્વારો ભાલ્યાં લઈને ગાયોને મારવા લાગ્યા. ગોવાળની આંખમાં આ નિર્દયતા જોઈને લોહી વરસ્યું. એ બોલ્યો કે

“ ગાયનાં શીંગ નથી ખમાતાં તો કરપડાનાં ભાલાં શે’ ખમાશે ? આ પડયા તમારા કાકાએ—આ સીમાડાની જબાવડીએ. બાએને મરદ હો તો ! ”

ગોવાળને ખૂબ માર મારીને ફેજ તળાવડી તરફ ચાલી નીકળી. સતે માવડું થયેલું; એટલે બહારવટીયાના

અગત તો ચોખા હતા. તળાવડીએથી એ ટુકડી નીકળી ગઈ હતી. નીકળીને સુદામડાને પડખે લમરના ડુંગરમાં આશરો લઈ લીધો હતો.

એ ડુંગરમાં એક ઉંડું નેરું છે. ઉપરવાસ થઈને એ નેરામાં દાખલ થવાય છે. ખીજે રસ્તો નથી, ખેચ કાઠે લમ-કર ઉંચી લેખડો ઉભી છે. નિરાધાર બહારવટીઆએને આશરો લેવા માટે જ જાણે કુદરત માતાએ આ જગ્યા બનાવી હશે !

સતર જણા એ નેરામાં બેસી ગયા. અઢારમો લાખો કરપડો નેરાએ કાંઠે એક ધાર ઉપર ચાડીકો બનીને બેઠો. ત્યાં તો અઘેળી ધ્રાંગધ્રાની ગીસ્તની ખેપટ કરતી દેખાણી. લાખાને એકલા લડીને જશ લેવો હતો તેથી પોતાનાં સાથીને એણે કહ્યું કે “જા, નેરામાં જઈને હોકો ભરી આવ.”

ગીસ્ત આવી તેને લાખાએ કાંઠે જ ચંભાવી દીધી. જીવો જમાદાર એકલો અંદર ઉતર્યો. હાથમાં ભરેલી બંદુક હતી. જીવો કરપડો ઘોડી પર ચડીને હેઠવાથ લાગવા મંડ્યો અને કહવા લાગ્યો કે “જીવો જમાદાર, તેં મારા આપને તે દી’ બચાવ્યો છે. આજ કાં એ ગણુ ભુલાવજ ? મું મોહું લઈને હું તારા ઉપર ધા કરું ?”

જીવો જમાદારે પડકારો કર્યો કે “જીવો, જે કાળે જે ધરમ ! હવે ભાગ મા; તારી ઘોડીનો ખાલ નીકળી પડશે.”

“તારી પાસે ભરી અંદુક છે એટલે ડરાવતો હોઈશ-
કાં ?”

“આ લે અંદુક” કહી. જીવા જમાદારે અંદુક ફેંકી દીધી. બેય જીવા ખરછીએ આવ્યા. કરપડાને ઘા ખરાખર જીવા જમાદારના પેટમાં વાગ્યો. ઘોડી ઉપરથી એ લથડ્યો. પણ એક પગ પેગડામાં ભરાઈ રહ્યો. ઘોડી આંટા ફરવા મંડી. જમાદાર ઢસડાણો. કરપડે નીચે ઉતરીને જમાદારને છુટો કર્યો ત્યારે જમાદાર બેલ્યા કે “જીવા, હું સેયદ છું. મારી કાયા ઢસડાણી તેમ તારૂં બહારવટું જે ઢસડાશે. હું તો મરૂં છું; પણ લાઈ, મારો છોકરો હાલ્યો આવે છે. એને બચાવજો. તારા બાપને બદલે મારો દીકરો દેજો”.

જીવો જમાદાર મરી ગયો. એના દીકરાને કરપડા અડક્યા નહીં. જીવાની દફનક્રિયા કરીને કરપડા ગીરમાં ઉતરી ગયા.

આખરે જેતપૂરના મુળવાળાએ રાજસાહેબ સાથે વિદિ કરીને કરપડાએનું બહારવટું પાર પડાવ્યું. કરપડાને એક સો સાંતીની જમીન મળી અને ભોજ ખાચરને પણ એનો ગરાસ પાછો આંપાણો. અત્યારે કરપડા પોતાની જમીન ખાય છે. પણ ભોજ ખાચર ખીજી પંદીએ નિર્વંશ ગયા. એટલે ધ્રાંગધ્રાએ ઉખરડાનો ગરાસ લઈ લીધો છે.

જેઠો વડદર

વાળાકમાં જેતપૂર પરગણાની અંદર વાવડી ગામે જેઠો વડદર નામનો એક કાઠી રહેતો હતો. ધીંગાણાં કરવા એ એકલે પડે જ નીકળતો. કોઈ બીજાની સાથે નહોતો ચડતો. પંખણી જેવી એક ઘોડી રાખતો. ઘોડી એને પ્રાણ હતી.

એક દિવસ જેઠો મુસાફરી કરતો કરતો હોકાને દેવતા માંડવા લાડી પાસેના એક ગામડામાં ગયો. ચોરે કણબી બેઠેલા, તેઓએ કહ્યું કે “આ ગણ હાલ્યા જાઓ, આપા ! તમારા નાતીલાનું ખોરડું આવે છે ત્યાં હાલ્ય જાઓ.”

નાતીલા વડરો કાઠાં હતો. જેઠો ત્યાં જઈને જુએ તો કાઠીઆણી ફળીમાં બેઠી બેઠી અકકેક મહિનાની બે વાછડીને છાશ પાતી હતી. પાતા પાતાં, માઈની આખમાંથી પાણી ચાલ્યાં જતાં હતાં, ને પારેવડી જેવી બે વાછડી પોકાર હતી.

જેઠો બેઠો. કાઠીઆણીને ખેન કહીને બોલાવી: “ખેન, શીદ આંસુ પાડછ, આપ ?”

ખેન બોલી, “લાઇ, વળાની વાંર આવીને જામનો માલ વાળી ગઈ. સાથે મારી બે ગાવડીયું પણ ગઈ. આ એક મહિનાનાં એનાં ખચલાં હવે ઝુરી ઝુરીને મરશે, એ દુઃખે રાણું આવે છે.”

ત્યાં તો રોટલાનું ટાણું થયું. કાઠીએ મહેમાનને કહ્યું કે “હો આપા, રોટલા ખાવા.”

જેઠાએ ઘોડીને ત્યાં જ ખેંચતાં ખેંચતાં કહ્યું કે “આને મેં ખેંચેન કહી છે. હવે તો એની ગાવડીયું લઇને આવીશ ત્યારે રોટલા જમીશ.”

એમ કહીને કાઠી ભૂખ્યો ને તરસ્યો ચાલી નીકળ્યો, વાને વેગે વળે આવ્યો. વળામાં લાખો ગોવાળીઓ અને કાંચડ ગોવાળીઓ નમતા એ કાઠી રાજની નોકરી કરતા હતા. લાખા ગોવાળીઓને કાઠીએ ઘોડી બાંધીને જેઠા દરખાસ્તો ગયો. ત્યાર પછી રોટલો ડાચરા વચ્ચે મેડા હતા. ત્રીજા કાંચડને નામદારખાનુસર લેખા જેઠાએ ગોવાળીઓને રામરામ કર્યાં.

લાખો ગોવાળીઓ ખેલ્યો, “રામ, ભા જેઠા, રામ ! દરખાસ્તે રામરામ કર.”

“દરખાસ્તે ય રામ રામ ” એમ ઘોડીને જેઠે ખેપરવ ડહી ઉચા હથ કર્યો. એને વળી દરખાસ્તે શું ? સહુ દરખાસ્તે !

જેઠાએ કાઠીની એ ગાયેની વાત કહી કહ્યું કે “મોરલા જેવી એની વાછડીયું ધાડે નાખે છે; અને બાઈ બાપડી ચોધાર પાળીડાં પાડે છે.”

“તે એમાં તું શેના જય લેવા આવ્યો છો, જેઠા !” કાંચડ ગોવાળીએ મેલું માયું. કાંચડ કાટલ મિજાજનો હતો.

“જશ તો પહેલો તમને મળશે, કાંધડ ! જરા વિચાર કરો કે કાગડો કાગડાની માટી ખાય નહીં.”

કાંધડ બોલ્યો. “જેઠા, તું તારે કરનો હો તે કર. પારસી વાતુંમાં શું કામ પડછ ?”

“મેં એને ખડેન કીધી છે.”

“ખધી ચ ખડેનો ! સમજ્યા જેવી !”

ખધીય ખડેનો ! સમજ્યા જેવી ! એ વેણુ જેઠાના કાળજમાં ખરછી જેવું બૂતી ગયું. એ પાછો ફર્યો. ઘોડી છોડી. રાંગ વાળી. ડાયરો બેઠેલો ત્યાં આવ્યો. એ પી સામે ઉભા રહીને હાકલ કરી કે “લાલા ! કાંધડ ! મારા મોઢામ તપાસ છે. ગાવડીડું પટ્ટેંગાડું ત્યારેજ અન્ન જળ લડું હવે તો તું દેવા આવીશ ત્યારેજ લઈશ. હવે વળ ની સીમ સંભાળવા વહેલા આવજો.”

ઉપવાગી કાઠી ચાલી નીકળ્યો. પાછળ વળાના બસો ઘોરેસ્વારની વાર ચડી. જેઠાની ઘોડી તરવર તરવર કરતી ખૂબ છેટું રાખતી આવે છે. છેટે જઈને ઘોડીને કોંચ ખવરાવીને જેઠો ગરાબર ગોવાળીઆની ફાજને પડખે ચઢે છે, પાછળના અકકક સ્વારને ખરછી મારીને પાઠે છે, અને પાછી તેતરની જેમ ઝડપ કરીને ઘોડી છેટું પાતી ર છે. એવી રીતે એણે પાંચ જણના પ્રાણ લીધા. પણ એના પાંચ ઓછકાંદ ઘા પણ કરી શકેયું નહીં.

પછી એણે ઘોડીને આડી લીધી. લાખાને હાકલ કરી કે “ તારૂં લાખણકું સંભાળવા આવજો.”

જેઠા લાખણકું પહોંચ્યો. એકાદ બેડુંને બરછી મારી આખી સીમનાં સાંતી બંધ કરાવ્યાં. થાકેલી ઘોડીને ગામ-થી આઘે એક ધાર ઉત્તર લઈ ગયો. પલાણુ ઉતારીને પછે કીચી ઘોડીને પવન નાંખવા મંડ્યો. એને ખાત્રી હતી કે લાખો હમણાં ગયો લાવશે.”

ગાયો લઈને લાખો આવ્યો. ગાયો જેઠાને સોંપી દીધી. ગાયો લઈને જેઠે રાત્રે પહેનને ઘેર જઈ વાળુ કયું.”

ચોમલો ચાવડો

ભડલીમાં ઓઘડ ખાચરનું રાજ હતું. ઓઘડ ખાચરની નોકરીમાં રઘો ચાવડો નામનો કાઠી પોતાના પચાસ ઘોડે સ્વારે લઈને રહ્યો હતો.

છરીએ રઘો ચાવડો, કટારીએ અમરેશ;
વણ શેઠે પેથલ રહ્યો, દશે બધે દેશ.

અમરસિંહજી રાણા જેમ કટારી વાપરી જાણતા હતા. પૃથ્વીરાજ ચૌહાણને જેમ ધનુષ્ય બણ કાવી ગયાં હતા. તેમ રઘો ચાવડાને હાથ પણ છરી વાપરવામાં બાંધી ગયો હતો.

એક દિવસ રઘો ચાવડો પોતાના માણસોને લઈને ફેરે નીકળ્યો હતો. ભાવનગરથી થોડે આંધે મુકામ કરીને એણે પોતાના દીકરા ચોમલા ચાવડાને અને બીજા કે જણાને મીઠાઈ લેવા ગામમાં મોકલ્યા.

આંખા ચોકમાં કંદોઈની એક દુકાને ઉભો ઉભો ચોમલા સુખડું જોખાવે છે, અને સામી હારની એક કાપડની દુકાનમાં બેઠો બેઠો કોઈ એક અમીર કાપડ વેતરાવે છે. ચોમલાએ કંદોઈને પૂછ્યું કે “આ કોણ કે?”

કંદોઈ કહે “એ જેઠો વડદર, મહારાજ વજેસંગજીનો જમણો હાથ.”

જેઠા વડદર ! ચોમલાને ખખર હતી કે જેઠા વડદર
કાણુ !

ત્યાં તે વળી ક'હોઇએ દુહો લલકાર્યો:—

જમ વડદર જેઠા તણા ઘટ કોઇ લાગ્યા ઘા,
ખાણ્યો ભવ ખાધા, રાઘડો હુઠો રહ્યો.

“ એ ભાઈ ! લાઠીના ધીંગાણામાં ચોલ્યા રક્ષસ જેવા
રાઘા ચાવડાતું કાંડું પાડીને જન્મારાભરનો હુઠો કરી મૂક-
નાર એ જેઠા વડદર ! ”

પોતના ખાપતું કાંડું પાડનારને ચોમલો નજરોનજર
જોયો. અત્યાર સુધી ચોમલો એટલો નમાલો હતો કે આપ
એને બોલાવતો નહીં. એની સામે જોતો નહીં. ચોમલાએ
જાણ્યું કે લાગ આવ્યો છે. સૂખડું પડતું મૂકીને એ સામી
દુકાને પહોંચ્યો, ને કહ્યું: “ જેઠા, માટી થા ! ”

જેઠા જ્યાં ઉંચું જોવા જાય ત્યાં તે ચોમલો તરવાર
ડઠાડી. જેઠો પડ્યો, ખજારમાં હાહાકાર થઈ ગયો. વાણી-
આજોએ દુકાનનાં ખરણાં ખીડવા માંડયાં. ચોમલો લોહી-
આળી તલવાર લઈને ઉભી ખજારે ભાગ્યો. દુકાન ઉપર
હલા હલા વાણીના પોકાર કરવા માંડયા કે “ પકડો !
પકડો ! ખૂન ! ખૂન ! ”

ચોમલો દરખાસ્તગઢની અંદર સટેડાટ કરતો ચાલ્યો
જાયો. સામેની મેડીમાં જ નાનીઆ રણી બેઠેલાં. ઢોડીને

ચોમલે હાંકતે શ્વાસે નાનીબાના ગોળા આગળ તરવાર ધરી ઠીધી.

નાનીબા તો બેઠ રહ્યાં કે આ શું કોતુક ! સોળ વરસને! છોકરો ! મૂછનો દોરો હજી કુટ્યે નથી ! કાલે જ માનું ધાવણ મૂક્યું હોય એવું રૂંડું મડોં ! અને આ લોહી ! પૂછ્યું કે “ એલા છોકરા, કેણુ છો ? ”

હાંકતી છાતીએ ચોમલો બોલ્યો કે “ હું ચોમલો-રાધો આવડો મારો બાપ-જેઠા વડદને મેં માર્યો-બાપનું વેર લીધું-તમારે ચરણે માવી ! ”

ત્યાં તો જેઠા વડદરના એકસો મળ્યાણી એવી ! એલી ! કરતા આવી પહેચ્યા. મહારાજ વરેમંજી નીચે ઉતર્યા. મહારાજ રાણીને કહે કે “ ચારને વેંચી ઘ. ”

રાણી કહે “ હવે બસ ! જો તો મેં મરે શણુ આવ્યો છે. વળી એણે તો એના બાપનું વેર લીધું છે. એમાં ચાર શેનો ? ”

પોતાની જમણી બુજી જેવા જેવાને ગોઠી બેસનાર મહારાજએ એજ વખતે ચોમલાને માથે લારે કિંમતનું શેલું બંધાવ્યું અને લાવનગરના પીનાડા સુધી અને સારવીને પહોંચતો કર્યો.

ત્યારથી ચોમલા ઉપર રાધાને પ્રીતિ ઉપજી.

*

*

*

*

ચાવડાએને અને હીપા કાઠીએને ભડલીમાં અણખનાવ
ચાલ્યો આવતો હતો. હીપા પણ ઓઘડ ખાચરના નોકરો
હતા. બે ય વચ્ચે ધીંગાણું થયું. ચોમલો ચાવડો ભાવનગર
જઈને વજેસીગણ મહારાજની નોકરીમાં રહ્યો. મહારાજે
એને તુરખા ગામ જવાઈમાં આપ્યું. આખા પ્રદેશમાં ચારે તરફ
ચોમલાનો એવા પ્રતાપ ખેસી ગયો કે ભાવનગરને દરવાજે
ચોમલાની એંધાણી તરીકે જાનનાં રાડાંનો એક ભારો રહેતો,
તેમાંથી એક એક રાડું લઈને જે કોઈ માણસ મુસાફરી કરે
તેને કોઈ લૂટે નહીં, ઠેઠ ઠાપલી જે ન કરે.

ધીમે ધીમે ઓઘડ ખાચર કપર ભાવનગરની ભીંસ
આવવા લાગી. ઓઘડ ખાચરને એમ પણ ખીંક હતી કે
ચાવડાએ મને ગરાસ ખાવા નહીં આપે. મેં કાઠી મૂક્યા
છે એવું ખરાખર વેર વાગશે. એટલે એણે ચોથ ભાગની
સરતે ભડલી ગામ ભાવનગરને કાયમ ખાતે માંડી આપ્યું.
એ બદલ એને થોડા રોકડા રૂપીઆ મળ્યા

ચોમલો ચાવડો ગામ ગએલો. આવીને એ દરખારની
કચેરીમાં ગયો. ત્યાં તો મહારાજે મૂછે હાથ નાખીને વાત
કરી કે “ચોમલા, તારા દરખારે તો ભડલી માંડી આપ્યું.
જે આ દસ્તાવેજ.”

“એમ ? વાહ ઠીક થયું. જોઈ દસ્તાવેજ ?”

“તું અભણ શું વાંચીશ ?”

“વાંચવો નથી. હું તો ઉલ્ટો એમાં મારી સાક્ષી તરીકે
ભાલાની એંધાણી કરવા માગુ છું. હું એનો અમીર હતો.

કેઇક દિવસ ઓઘડ ખાચર તકરાર લ્યે તો મારી સાક્ષી કામ આવેને !”

મહારાજએ હસ્તાવેજ દીધો. ચરડ, ચરડ, ચરડ, કરીને ચોમલે કાઝળીયો ચીરી નાખ્યો.

“હાં ! હાં ! હાં ! ચોમલ ! આ શું ?” મહારાજ આંખ ભલ્લીને બોલી ઉઠયા.

“એ ઠાકાર ! મા ઘરઘે ને દીકરો ગળ ચોખા જમ્મે, એ કયાંય સાંભળ્યું છે ? મુરખ ઓઘડ ખાચર મારી જનેતાને-મારી ભડલીને માંડી દેતાં લાજ્યો નહીં ?”

આટલું બોલીને ચોમલે કચેરીમાંથી ઉભો થઈ ગયો. “લ્યો મહારાજ રામ રામ” કહીને ચાલતો થયો. કચેરીમાં જાણે આરસનાં પૂતળાં બેઠાં હોય તેમ માણસો મહોં વકાસી થંભી રહ્યા.

ચોમલો ભડલી ગયો. ઓઘડ ખાચરને ફિટકાર દીધો. તાબજીવ બનેલ દરબાર નીચું માથું રાખીને સાંભળી રહ્યા. ચોમલાને આકડીયું ગામ આપ્યું.

ઢેઢ-કન્યાની દુવા

તે વખતે જોહિલ કુળની રાજધાની શિહોરમાં હતી. રાજા અખેરાજ છ ગાદીએ હતા. કુંવર આતાભાઈ (વખત-સિંહછ) સોળ વરસના હતા. પરણ્યા પછી પહેલી રાતે જેમ કન્યા શરમાતી શરમાતી કંઘના ઓરડામાં આવતી હોય, તેમ જુવાની પણ આતાભાઈના અંગમાં ધીરે ધીરે પગલે પ્રવેશ કરી રહી હતી. હમુ ઘુંઘટ નહોતો ઉઘડ્યો.

એક દિવસ ખપેરે દરબારગઢની ડેલી ઉપરની મેડીમાં કુંવર પોઢવા હતા. અગાનક એ ઉંઘમાંથી ઝામડી ઉડય. કઠોડામાં આવીને જુગે ત્યાં તે ડેલીએ એક ખુલ્લું આપ, અને એનાં ગિફરાં ધશકે ધશકે રેતાં હતાં. કુવરે પછયું કે “એલા કોણ છે ?”

“અન્નદાતા, ઢેઢ છીએ.”

“કેમ રૂંવા છે ?”

“ખાપુ, અમે આ નેસડા ગામમાં રહીએ છીએ. મારી દીકરીને ઘેલાશાને ખરવાળે પરણાવી છે. આઈ નાની છે, ને જમાઈ બહુ કપાતર મળ્યો; આપડીને મારી મારીને અધ-મુઈ કરે છે. દુઃખની મારી દીકરી આંહી ભાગી આવેલી. વાંસેથી એને તેડવા આવ્યાં, તે અમે ન મોકલી એટલે લાશાના કાઠી કોડે ચડીને આવ્યા ને હમણે જ દીકરીને

ઘોઠે નાખી ખરવાળે ઉપાડી ગયા. ખાપુ ! મારી પારેવડી જેવી દીકરીનું શું થાશે ? અમારો કોઈ ધણી ન મળે ?”

“ તારા ધણી ખાપુ છે. રો મા. ” એમ કહીને એણે નોકરોને હુકમ કર્યો કે “ મારી ઘોડી હાજર કરો. ”

પોતે હથેલીઆર ધરીને નીચે ઉતર્યા. ઘોડીને પલાણ નાખવાની વાટ ન બેધ.

ઉપર ચડે ત્યાં ગઢમાંથી ખપુ અંગરજજીએ સાહ કર્યો કે “ ભાઈ, ઉભો રહે. ” આવીને ઘોડાની લગામ ખાલી લીધી.

કુંવર બોલ્યા, “ ખાપુ, અત્યારે રોકો મા, આ ઢેઠની છોકરીને અને મારે ચંટું પડે છે. ”

“ ખાપ, જવાય નહીં. હું ફોજ મોકલું. ”

“ ના, મારે એકલાને જ જવું છે. ”

“ બેટા, ન જવાય. ”

“ ખાપુ, છોડી દો. આપણે રાજા ! રૈયતનું રક્ષણ કરવા આપણે જાતે જ ચડવું પડે. ”

“ ના, મારા ખાપ તું નહીં. ”

આતાભાઈને ખાપની મરજાદની હદ આવતી હોય એમ થયું. એના હોઠ ફાડવા લાગ્યા. એના મોઠા ઉપર લાલ લાલ ઢોહી ધસી આવ્યું. તેણે ખાપુ સમજ્યા નહીં.

ત્યારે એણે ખાપનો હાથ ઝેંટી, ઘોડીને એડી મારી કહ્યું કે “ખસી બા, ખસી બા ભગતડા ! એમ રાજ ન થાય !”

ખાપ જોતા રહ્યા, રાયજો “હાં હાં” કરતો રહ્યો. આતા-ભાઈની ઘોડીને બાણે પાંખો આવી. ભાવનગર અને ધરવાળાની વચ્ચે, ધરાધર ખળખળીઆને કાંઠે એણે કાઠીનાં ઘોડાંને પોતાની ઘોડી લેટાડી દીધી. એકલે હાથે જ કાઠી ચોદાની સાથે લડયા, ખેચને જખ્ખી કરી ભગાડયા, અને પોતે ઢેઢની દીકરીને પોતાની પીઠ પાછળ ખેસાડી શીઠોર આવ્યા. ઢેઢડીએ ગળગળે કંઠે કહ્યું કે “અન્નદાતાજી, હું નીચ વર્ણની નાર તને શું આપું ! ખરી આંતરડીની દુવા આપું છું કે તું જ્યાં ચડીશ ત્યાં તારી ફતેહ થશે.”

ભાવનગરની ગાદી ઉપર આજ સુધી એ ઢેઢ-કન્યાની દુવા જ ફળતી હશે કે ?

મોત સાથે પ્રીતડી

આશરે ત્રણસો વરસ પહેલાં પાલીતાણાની મારીઆ-ધાર વાળી ગાંઠી દેખર કાંધાળના કુંવર સવાળ ગોઢિલ સજ કરતા હતા. અઠારેક વરસની અવસ્થા હતી. લોહીના ટ્રીચે ટીપામાંથી જુવાની પૌકાર કરતી હતી કે “ મને રમવા દે; મોતની સાથે રમત રમવા દે. ” જુવાનીમાં જ મોતની સાથે પ્રીતડી બાંધવ નો એ શૌર્ય-જુગ ચાલતો હતો.

એક નિવસ કચેરીમાં દરબારના વૃદ્ધ મામાને દમ ચડ્યો. ઉધરસ ખાતાં ખાતાં મ્હોંમાંથી લાળ પડી ગઈ. સવાળએ મ્હોં મલકવીને કહ્યું કે “ અરે મામા, ગઢ-પણમાં ય માણસને જીવવું શે ગમતું હશે ? આ દમ ચડે, નાકે લીટું વહી જાય, મોઢે લાળું વરસે: એમાં હવે શી મજા પડે છે ? ”

મામા બોલ્યા કે “લાઈ, શું કરવું ? મોત આવે ત્યારે જ છુટકારો થાયને ! ”

“ મોત તો આપણે બોલાવીએ ત્યારે હાજર: જ છે ને મામા, ઈશ્વર ક્યાં આટો હાથ દેવા આવે છે ? ”

“ એ તો વાતો થાય બાપ ! કાંઈ પ્રાણ કાઢી નાખવા એ રમત વાત છે ? ”

“ ના મામા ! વાત નહીં, સાચું કરી બતાવું. લ્યો, આ પ્રતિજ્ઞા છે કે ત્રીસ વરસે મારે દેહ પાડી નાખવો. ”

આખી કચેરીમાં મહોં ડાળાં પડી ગયાં. સહુ સમજતા હતા કે સવાલની પ્રતિજ્ઞા એટલે શું ! બાપડા મામાને તો મરવા જેવું થઈ પડ્યું.

સવાલનાં ખંદેન સાસરે હતાં ત્યાં એને ખબર પડી. ખંદેન ગારીઆધાર આવ્યાં. ભાઈની પાસે કાપડાની માગણી કરી. ભાઈ કહે “ બોલો ખંદેન, જે માંગો તે આપું. ”

“ભાઈ, હું માગું છું કે તું પાંચ વરસ વધુ દેહ રાખ્ય. ”

હસીને સવાલ ખંદેન, “અરે ખંદેન ! સ્ત્રીની પાંચ વરસ વધરે જીવું તે તો તારી પાસેથી જીવું કાપું તીધું કહેવાય. મોટે બા, મારાં ત્રીસ વરસમાઠી પાંચ વરસ તને કાપડામાં કરું છું. એટલે હવે હું ત્રીસને વધારી પચીસ વરસે દેહ પાડીશ. ”

દૂશકે ને વચકે રાતી રાતી ખંદેન ચ લી ગઈ. ભાઈનું બોલ્યું કોઈથી ફરે તેમ નહોતું. ખંદેન ભાઈને ગરાબર આગળ ખતી. મોતની વાટ બેતાં બેતાં સવાજનાં પરત્ર ખીનતા લાગ્યાં, પણ ધીંગાણાંનું ટાણું જ ન આવે. ઘણું ઘણું ઠેંગણું જઈને મરતી કરી આવે, પણ કોઈ એની સાથે લડવા બંધ નહીં. પછી પોતાના, વાવડી ગામને પાદર ડુખાણીઓ નામે એક મોટો લયંકર કુવો છે, તેના ઉપર બેક વેત પહોળું પાટીડું મકાવીને પોતે પાટીઆ ઉપર ઘોડા હાંકયો; એમ

સમજીને કે પાટીઆ ઉપરથી ઘોડા લથડે, એટલે કુવામાં
કૂળીને જીવ કાઢી શકાય; કારણ કે યુદ્ધ મગતું નથી; અને
આપઘાત કરવા કરતાં આવી રમત રમવામાં જ ઉકલી
જવું વધુ સાફ. પણ તેમાંય ઘોડા ન લથડયો.

પછી ભાદરને કાંઠેથી જેતપુરના કાઠીઓની કાઠીઆણી
ઓનું સવાજીએ એક દિવસ હરણુ કર્યું. બાઈઓને ગારી-
આધાર લાવીને સગી ખહેનોની રીતે રાખી.

ગરીઆધારને પાદર એક દિવસ કાઠીને ની જગી ફેજ
આવીને ઉભી રહી. સવાજી પણ રણુસાજ સખરો હાવર
થયા. માસનામી જ પાદર કરીને કાઠીઓની ફેજ ખુલ્લે
જાવે ઉભા હતી. સામે ઉભા રહીને સવાજીએ કહ્યું:
“શુરવીરો ! તમે ધરાબર તરવાજ વાગ્યો. તમારી
ફેજ મેં તરવો કરું તારો ઘોડો ઢોલવું છું. તમારી બાઈને
મેં મન વચન કરવાથી મા ખહેનો ગણી છે કે નહીં તેની
રાખીતી બતવું છું.”

એમ કહીને એણે કાઠીઓની ફેજ વચ્ચે પુરપાટીએ
ઘોડા નાખ્યા. ઉપર તરવારોની ઝીંક બેલી. પણ અત્યવાતી
ઘોડેસ્વાર સાવ કેરેકેરો સામે કાંઠે નીકળી ગયો. કાઠી-
ઓની તલવાર મામસામી જ અથડાળી.

અને પાંખેથી ફરીવાર સવાજી બલ્યો કે “શુરવીરો !
આખા જગતની બાઈઓને મેં મન વચન કરવાથી મા
ખહેન ગણી છે કે નહીં તેની પણ સાક્ષી હવે જેતે.” એમ

કહીને પાછો ફેજ વચ્ચે ધર્યો. ખડીંગ! ખડીંગ! ખડીંગ!
કાઠીઓની તલવારો સામસામી અફળાણી, સવાળ
સહીસલામત પાર નીકળી આવ્યો.

પછી એ બોલ્યો, “હવે તો આવે ઉજળે લુગડે જી જીવલર
પાર કરી જાવામાં મજા છે. આવો, શુરવીરો! સ્વર્ગને
માર્ગે મને વળાવવા આવો.”

એકલો સવાળ આખી ફેજ જામે લડીને મરાણો.
આજ કવિ એનાં ગિરદ ગાય છે કે,

કાંધાઉત સવં અખીઆત કીધી,

જુગો જુગ વંચાણી ખ્યાત જાકી.

કુવા પર હાંકીયો અસવ જીવ તરણું કરી.

મુવો વરસ પચીસે ગોહિલ માંકી.

(કાધાજના પુત્ર સવાળએ એવું કામ કર્યું કે એની
કીર્તિ જુગોજુગ વંચાય છે. જીવતરને તરણા જંવું ગણીને
એણે કુવા ઉપર ઘોડો હાંક્યો, અને બાખરે પચીસ વરસે
એ મર્યો.)

ઝાલા ભાઈઓ

લેતર પણ ટાંપે નહીં, ખીલાં ફરે ખાજ,
રામ સરીખાં રાજ કીધાં તેં તો કુંભડા.
ભામણીયું વગઠે ભમે, હેયે હીંડને હાર
જેવો પો'રો રામરો, (એવી) કુંભાણની વાર

ગોંડળની ગાદી ઉપર એવા રાજ કુંભાણ રાજ કરે. આખા સૌરાષ્ટ્રમાંથી આવી આવીને શુરવીરો ભા કુંભાણની ચકરી લેતા. ખીજાં રાજને કાંઠે તો રત્નાકર ઉછળી ઉછળીને સાચાં મોતીની પાળ બાંધતો હશે; ગોંડળને પાદર એ ફરીઓ તો નહોતો. પણ સૌરાષ્ટ્ર રૂપી રત્નાકરનાં સજીવન મોતી એની મેજે મેજે ભા કુંભાને ચરણે આવી પડ્યાં. વાંકાનેર તાબે લુણસરનો કલોણ, લીંબડી તાબે બલાળાનો ભીમણ ઝાલો ને ઝાના ત્રણ ત્રણ ભાઈ: એમાંથી કેને કુંભાણના શિરપેચનો કેહિનૂર કહેવો? ને કેને એના કાંઠ-હારનાં મોતી કહેવાં?

પરજીમ-બલાળાના સૂબળ ઝાલા બામના લીંબડી ઠાકેર દૌલતસિંહજીના વડવા. ગાયકવાડની તીજેરી એક વાર અમરેલીથી વડોદરે ભતી હતી. સુબળએ તીજેરી લુંટી. ક્તેસિંહરાવની ફેજ આવી. હારીને સૂબળએ ગોંડળનો આશરો લીધો. એની ત્રીજ પેઠીએ બે પૌત્રો પાકયા; હરિભાઈ અને વખતસિંહજી.

એક વખત ગોંડળના કાળજી સરખા ધોરાજી નગર ઉપર જુનાગઢના ખાખીઓએ હલ્લો કર્યો. ધોરાજી સર કચું. ગોંડળથી કુંભાજીની ફોજ ચડી. મારગમાં હરિભાઈ ઝાલાની ઘોડી વેગ કરીને લા કુંભાના કામદારના રથની સાથે ભટકાણી. કામદારે વેણ કાઢ્યું કે “હં કયો માટી નવાખનો નેજો પાડવા આકળો થઇ ગયો છે ?”

પાછું ફરીને જુવે ત્યાં તો હરિભાઈ. ધીરેક રહીએ હરિભાઈએ જવાબ દીધો કે “હા, ખા! નેજો પાડ્યું તો ય અમે ક્ષત્રી છીએ. એમાં શી નવાઈ ?” કામદાર શરમાઈ ગયા.

આથે ગયા ત્યાં જી મારગ ફાટયા. જી ય ધોરાજી જતા હતા. જોશીએ કહ્યું કે ‘ખાપુ ! શુકન લાંબે મારગે છે.’”

હરિભાઈ જાલ્યો, “ખાપુ, શુકન અપશુકન તો ખાયડીના અધરણીમાં જોવાય, મરદ મરવા હાલે ત્યારે નહીં.”

લા કુંભો ફોજ લઈને લાંબે માગે ચાલ્યા, અને હરિભાઈએ એના ઘોડેસ્વારો સાથે ટુંકે રસ્તે વેગ કરવા માંડ્યો. સવાર પડ્યું ત્યાં ધોરાજીને પાદર પહોંચ્યા. હજી અંધારું હતું. હરિભાઈએ થોડે ઘોડે લીંસ કરી. જુનાગઢનો નેજો પાડ્યો. ખાખીનું સૈન્ય ગાફલ ખની પડ્યું હતું. કેટલાય લાગ્યા, કેટલાય ઘવાયા. ગઢ ખાલી થયો. પણ હરિભાઈ તો ધામાં વેતરામ ગયો. એનો એકેએક આદમી કપાઈ ગયો.

હરિભાઈ વિચાર કરે છે કે “શું કંઈ ! કુંભાનું કટક હજી કયારે પહોંચશે ? શત્રુઓ પાછા આવી જશે તો ?”

એના હૈયામાં હરિ જાગ્યા. એને સૂઝયું કે ગોંડળનો વાવટો ગઠ ઉપર ખડો કરું. વાવટો દેખીને શત્રુઓ સ્તમ્ભસ્થે કે ગઠમાં ગોંડળની મેટી સેના આવી પડી છે.

નેજે હાથમાં ધરીને હરિભાઈ બેઠો. એના શરીરમાંથી લોહી ખાલી થતું હતું. હાથ પત્ર લાંગવા લાગ્યા. માથું ચક્ર ફરવા લાગ્યું. આંખે અંધારાં ઉતર્યાં. પણ નેજે ! ધણીનો નેજે ઝેલું ન છોડયો. ટકાર ઉભો રાખ્યો. કુંભાજીની ફેજ આવી પહોંચી. આવેથી ગોંડળનો વાવટો ઉડતો જાયો. કિલ્લામાં આવે ત્યાં તે હરિભાઈને ભાજ્યો. “બાપુ! આ તમારો નેજો.” એટલું કહેતાંજ હરિભાઈના ગ્રાણુ ત્યાંજ છુટી ગયા. આજે ત્યાં નદીને કાંઠે એની દેરી છે.

ભા કુંભાજીએ ઝાલાલાઈએને સોલડી અને શુંકાળુ નામનાં બે ગામ દીધાં. બીજી બંજુથી આંહી ખલાળાનો ગરાસ લીંબડીએ દબાવી દીધો.

(૨)

ભા કુંભાજી કાઠીઓની જમીન બહુ દબાવવા લાગ્યા. બીલખાનો વીરોવાળો કાઠી આઠસે ઘોડે ગોંડળ ઉપર ગયો, અને ગોંડળનાં ઢાર વાળીને પાછો વળ્યો. કુંભાજીએ ચોતાના સાળાને ત્રણસો સ્વારો આપી બહાર કરવા મોકલ્યો. ત્યાં તે સીંધુડો : “સાંભળીને; હરિભાઈના ભાઈ વખતસિંહ પણ ચઠયા. ભા કુંભો કહે “વખતસિંહ ! જરૂર નથી. ત્રણસો ઘોડાં ગયાં છે.”

“ભા કુંભા ! હું ગલો ! એ ત્રણસોમાં હું નહોતો એવું જે દી’ જગત્ સાંભળે તે દી’ લીંબડી લાગે.”

એટલું કહીને વખતસિંહ પોતાના કુંભા ખવાસની સાથે ચાલી નીકળ્યો. પાદરમાં લુણાજી નામનો એક જીવાન જાડેજો સામો મળ્યો. એને કાંઠે મીઠળ ખાંધ્યો હતો, અંજે અટલસની આંગડી હતી, અને આગલી રાતે પથારીમાંથી લાગેલી સુવાસ એના વસ્ત્રમાંથી ધીરી ધીરી મહેકતી હતી. એણે પૂછ્યું કે “મામા, કેની કેાર ?”

“ખાપ ! ગાયું વાળવા.”

“ત્યારે મામા ઉભા રહો, હું આવું છું.”

“લાઈ ! તું હજી કાલ રાતે જ પરણ્યો છે. એ દીવસ સંસારનાં મુખ લોગવી લે.”

“એ તો આવતે ભંબ એકસામટાં લોગવશું. પણ આવો લહાવો ફરી ક્યારે લેવાશે ?”

એટલું કહીને એ વરરાજો પણ ચલ્યો. થોડે રસ્તે જાય ત્યાં તો ભા : કુંભાનો સાળો સામો મળ્યો. દાઢી મૂછ ઘોડેલં : અને કાળું લઠું મોઢું : ઘડી ઘડી પાછો ફરીને જોતો જાય : પોતાના પડછાયાથી પણ થડકતો જાય. વખતસિંહે પુછ્યું : “બા ! કેમ પાછા ? આ દાઢી મૂછ ઉતરાવવાનું ખરચ ઠીક ખચાવ્યું હો !”

ખીજાંઈને રાજનો સાળો ઘોલ્યો, “હવે તમે માટી છો તે દાઢી મૂછ સોતા આવજો.”

ગોંડળથી ઉગમણું પાંચ માઉ પેઢલા ગામ છે. એની ધાર ઉપર વીરાવાળાનાં આઠસો ઘોડાં ઉમાં હતાં. સામે નજર કરીને વીરાવાળો બાલ્યો: “ભાઈઓ, જે ત્રણસો ભાગી ગયા, એ માંદલા આ ત્રણ જીવાન નથી લાગતા. ઘોડાની લગામ છુટી મેલીને પુર પાટીએ મોતના ડાચામાં દોડયા આવે છે. ખબરદાર! કોઈ એની ઉપર ઘા કરશે મા. એવાનાં તે દર્શાન કરાય.”

વીરાવાળો: હાથમાં પાઘડી લઇને સામે ચાલ્યો, અને આલેથી બાલ્યો કે “રજપુતો! તમારી ઝોળખાણુ થઇ ચૂકી. પણ આ આઠસો ઘોડેસ્વારોને તમારો અકકેક કટકો ય નહીં મળે હો! અને ભાઈ! તું તે ખાઇ પી ઉતર્યો હઇશ. પણ આ જીવાનને ડીલે તે હજી કલ રાતની આંગડી છે. જાઓ માપ! તમે છત્યા: હું હાર્યો: લઇ જાઓ આ તમારી ગાયો.”

વખતસિંહ બાલ્યો કે “કાઠી! હવે રામ રામ! તારી પાસે કાંઈ ભદ્રાસણુ લેવા નથી આંચા. મરવાની જ મોજે આંચા છીએ ”

એટલું બોલીને ત્રણે ઘોડાએ દોટ દીધી. આઠસો ખંડુકો સામેથી છુટી. ત્રણેને ચાળણી જેવા કરી નાખ્યા.

કાઠી કટકે કાપીયાં, રાણે મચાવી રાડ,

પાદર જે પેઢલા તણે, વખતે ભભડી વાર.

(૩)

હરિભાઈ અને વખતસિંહે તે કુંભાની ગાદીની, પોતાનાં મસ્તકે કમળ ઉતારી પૂજા કરી. બાકી રહ્યો વખતસિંહનો જી

વાન દીકરો મેપોલ અને લીમળના એક ખુદ્દા ભાઈ. લીંબડીએ ગરાસ દાખ્યો હતો તે હાથ કરવા કુંભાની જોથે રહીને આલ્પજોએ બહારવટું આદરેલું. પણ એક દિવસ ઘડપણે ડાસાને ઘેરી લીધો. એની ડોક જરા મળ; એટલે મેપો બાલ્યો કે “ દાદા, હવે બસ ! હવે હું ચડીશ. ”

દાદા કહે “ ભલે બાપ ! પણ પાળીઆદ હાથીયા ખાચરને પૂછ્યા પછી લીંબડી ઉપર બાળે. ”

મેપો ચાલ્યો. પાળીઆદ આવ્યો. હાથીયા ખાચરે શ્લીખામણ દીધી કે “ હમણાં ચડવા જેવું નથી. ”

પાળીઆદને પાદર એક દિવસ લીંબડીનો કુંભાર મળ્યો. કુંભાર સાથે વાતચીત કરતાં મેપોલએ પૂછ્યું કે “ લીંબડીમાં કાંધો રાઠોડ શું કરે છે ? ”

“ એને તો બહુ મંદવાડ છે. ”

પોતાનાં માણસોને પાળીઆદ રાખીને મેપો લીંબડી પહોંચ્યે. પોતાના બાપના ભેરૂ કાંધા રાઠોડને મળ્યો. કાંધા કહે “ છોકરા ! ભાગી બા. તને મારી નાખશે ”

“ બસ કાકા ! હવે ભાગવું નથી. બહુ દિવસ ભાગ્યો. કાં તો ગરાસ લઈ છું, કાં લોહી દઈ છું. ”

બીજે દિવસે લીંબડી દરબાર પરગામ ચાલ્યા ગયા, અને પાછળથી વઢવાણની ફાળે આવીને ગામની ગાયો હાંકી. લીંબડીમાં વ્હારે ચડે એવો કોઈ રજપૂત હાજર

નહોતો. કાંધાએ મેપાણને કહ્યું કે “ઝિટા, ગરાસ ઘેર કરવાનો આ વખત છે. લૂટવા મંડ.”

“કેમ ?”

“લીંબડીની ફેજ તો હવે પરખારી વઢવાણની વાંસે જશે. આંહી પઠ ખાલી હશે.”

મેપાણએ બધી હકીકત જાણી. મનમાં થયું કે “ગમે તેમ તોય લીંબડીનો હું લોહીભાઈ ! મારી લીંબડીમાંથી વઢવાણ ગાયું વાળે અને હું વાંસેથી એનાં લૂગડાં તાણું ?”

ખીજ સ્વરો લઈને એ ચડ્યો. વઢવાણ લીંબડી વચ્ચે ભેટો થયો. વઢવાણની ફેજ માલ મૂકીને નાસી છુટી.

વઢવાણવાળા લીંબડીમાંથી બાન પકડી ગયા હતા તે પણ સાથે હતા. મેપાણએ એને મોકળા કરીને લીંબડી તરફ વળાવ્યા. ધણુ લઈને મેપાણ પાછો વળ્યો.

આ તરફ શીઆણીમાં લીંબડી ઠાકોરને ખબર પડતાં ત્યાંથી કટક ચડયું. રસ્તે બાન પકડેલા વાણીઆ મળ્યા. વાણીઆઓએ વાત કરી કે “લીંબડીની લાજ મેપાણએ રાખી છે.”

‘મેપાણનું’ જહારવટું ઠાકોરે તે દિવસે પાર પાડયું. એના મહોંમાંથી વેણુ નીકળ્યું કે “ગમે તેમ તોય મારા ભાઈઓ !”

પાણી પછમીઆ, ચુડાહર ચડાવીયો,
હાથી હાલકા મેંગળ ઠાળ્યા મેપલા.

કાંધલજી મેર

ચારસો વરસની જુની એક વાત છે. તે વખતે હજુ ધુમલીની દેવલોમકા ખમરાજ જેઠવાઓના હાથમાં હતી. અપસરા જેની ચારણ કન્યા: ઉજળીદેવીનો પ્રેમ પણ નકારનાર મેહ જેઠવા જેવા સતીયા રાજા ધુમલીની ગાદીએ હજુ અબલયા કરતા, એટલે જ રચાણપરાનું ઉંચું મેસણું મોવાયું નહોતું. ઘણું કરીને તેા રાણા ભાણજી (૧૬૪)નો જ એ સુમય હતો.

રાણાના દરબારમાં કાંધલજી મેર નામે એક ઓડદરના અમીર હતા. કાંઈક કારણથી કાંધલજીનું મન જેઠવાની સાથે દુઃખાણું, અને પોતે જુનાગઢના રા'ના દરબારમાં જઈને રીસામણે રહ્યા.

૧ મેહ જેઠવાની વાત તપાસના એભલવાળાની વાતને મળતી આવે છે. કાંઈ ગોરજીએ એક હરણુના શીંગડામાં પ્યાર મેઘ બધેલા. મેહજી જેઠવાએ જંગલમાં એ દરણુ માયું. પ્યાર મેઘ તૂટી પડ્યા. એભાન બનેલા રાજને ઉપાડી ઘોડા ચારણોના એક નેસડામાં આંગ્યો. ઉજળી નામની ચારણ-કન્યાએ એ એભાન રાજને પોતાની સોડમાં સુવાડી પોતાના અંગની હુક્ર આપીને ઇવતો કર્યો, ને ત્યાર પછી રાજના પ્રેમની માગણી કરી; પણ ચારણો તેા ક્ષત્રીના દેવ ! ક્ષત્રીનાં ભાણેજ ! રંભા જેવી ઉજળીનું પાણિ મહણુ કરવાની રાજને ના પાડી. ઉજળીનો શાપ મળતાં રાજને રૂંબે રૂંબે રક્તપીત નીકળ્યું. રાજ મર્યો, તેના શયની સાથે ઉજળી પણ બળી મરી. આ વાત 'મકરવજ્રવંશી મહીપમાળા'માં સવિસ્તર, દુહા સહિત મળશે.

૨ બરડાના કુંગરાઓનું ઉંચામાં ઉંચુ શિખર, જેના ઉપર ધુમલી નગર બધાએલું.

રા'ના ઘરમાં તે વખતે જેઠવા રાણાની કન્યા હતી. એ રાણીને એક કુંવર અવતર્યો. રા'એ તો હઠ લીધી કે જેઠવાની ખાસેથી કુંવર પછેડામાં હાંક શહેર લેવું! જેઠવો વિચારમાં પડ્યો. પોતાની પુરાતન રાજધાની હાંક કેમ અપાય? અને ભીંતડે ભીંતડે નાગાજલ્ પાપુએ શાલિવાહનની સતી રાણીના હાથની સોનાની ગાર કરાવેલી, એ દેવતાઈ નગરી હાંક કેમ દેવાય? જ્યાં પૂર્વજદેવે ભાટને

૩ એ હર્ષર વરસ પૂર્વે પ્રેહ પાટણ નામના એક નગર જેઠવા રાણા નાગભાણુ રાજ કરતા. ધુધામીમલ નામના એક ગ્રામીએ, ગામમાંથી પોતાના ચેલાને પેટપૂરની ભિક્ષા ન મળવાથી ગાપ દીધો કે 'પટ્ટન સો સ્થન.' એ શાપથી ભરતખંડનાં ચોરાસી પાટણ નાશ પામ્યાં, પ્રેહ પાટણ પણ દટાઈ ગયું. નાગભાણુના દીકરા નાગાજલ્ ઉપર ખુશી અર્ધને ધુધામીમલના ચેલા સિદ્ધનાથે ફરી એ નગરને સ્થપન કર્યું. એનું નામ હાંક. સિદ્ધનાથના મંત્રવળથી, મુંગીપુત્રના રાજ શાલિવાહનની સતી રાણીને રાજ રાતે પલંગ સોતી ઉપાડી લાવી, એને ગ્રહેત કહી, એને હાથે હાંક નગરીની દિવાલો ઉપર ગાર કરાવી. હાંક સોનાની હતી, પોતાને માથે વાનસા વીતકની વાત રાણીએ શાલિવાહનને કહી. શાલિવાહન સેના લઈ હાંક પર આવ્યો. પણ હાંકને તો અશ્વત કિલ્લો હતો. પછી શાલિવાહનના એક ભાટે, હાંકમાં જઈ નાગાજલ્ના ભાટ સાથે ચોપાટ ગાંડી. ખેય જણાએ પોતપોતાના રાજનાં માથાં હોડમાં વૂડ્યાં. નાગાજલ્નો ભાટ હાર્યો. નાગાજલ્ને ખપ્પર પડી. સ્વહસ્તે પોતાનું માથું ઉતારી ભાટને સમર્પ્યું. તક્ષવાર લઈને ધડ લડવા ઉઠ્યું. સિદ્ધનાથના પ્રતાપથી ધડને છાતીએ આંખો ખુલી. એકલા ધડે આખી સેનાને નસાડી. શાલિવાહન પણ બચત નહીં. પણ રાણીએ આવીને ધડનાં દુખડાં લીધાં. તે દિવસ ગાર કરાવીને વચન દીધેલું, તેનું કાપડું માચું. ધડે હાથ લંબાવ્યો. જલેન કહે કે "મારું છું ભાઈ, કે તું હવે થંભી જ" ધડ ત્યાં જ મડ્યું. પ્રાણ નીકળી ગયા.

માથાતું દાન દીધું, જ્યાં મસ્તક વિનાતું ધડ લટક્યું, મુંગીપરનો ધણી શાલવાહલ જ્યાંથી લોઠા પડીને ભાગ્યો, એ અમરભૂમિ ઢાંક કેમ અપાય ? પાંચસો વરસની અધા-યલી માયા મમતા તોડવાનો વિચાર કરતાં જ જેઠવાની નસો તૂટવા લાગી. ખીજી ખાબુ જમાઈના રીસામણાનો ડર લાગ્યો, દીકરીના દુઃખની ચિંતા બગી, રા'ના હુમલાની ક્ષણ પેઠી.

આખરે જેઠવાને ખારી સૂઝી. એને લાંબું કે કાંધલજી મારી આખરૂં રાખશે; રીસાણો છે તો ચ ઢાંકની એઆખરૂં એ નહીં સાંખે. માની લાજ જાય ત્યારે દીકરા રીસાઈને બેઠા નહીં રહે. એણે રા'ને કહાવ્યું કે “અમારા કાંધલજી ભાઈ ત્યાં છે. આ ખાખતમાં એ જે કરે તે અમારે કબૂલ રહેશે.”

રા'ને તો એટલું જ બેતું હતું. કાંધલજી તો આપણે આશ્રિત છે! એ ખીજું બેલે નહીં! એવો વિચાર કરીને કચેરીમાં કાંધલજીભાઈને રાણાનો કાગળ વંચાવ્યો. વાંચીને ગર્વથી, પ્રેમથી, ભક્તિથી કાંધલજીની છાની એક વેંત પહોળી થઈ, અને એના અંગરખાની કસો કડક કડક તૂટવા લાગી. અંતર્યામી અંતરમાં ધીલી ઉઠ્યો કે “વાહ મારા ધણી ! મને ગિરનારને આંગણે કેવો ઉજવો કરી બતાવ્યો !”

“કેમ કાંધલજીભાઈ !” સંજે હસીને પૂછ્યું, “જેવાં તમારા જેઠવાનાં જોર ?”

ઘોળી ઘોળી ક્ષીરસાગરના ક્ષીણ જેવી ઢાઢી ઝાણટીને કાંધલણ ઘાલ્યા કે “આપ ! મારો ઘણી તો ગાંડીઓ છે. ઢાંકે તો અમારી મા કહેવાય. એને જવાબ દેતાં ન આવડ્યું. દીકરીનાં માગાં હોય, બાચડીનાં માગાં કયાંય દેખ્યાં છે ક્ષત્રી ?” એટલું ઘાલતાં તો એની આંખમાં અંગારા મેલાઈ ગયા.

રા’ નું ફવાડે ફવાડું ખેંચાઈને ઉભું થઈ ગયું. એણે કહ્યું “કાંધલણ, જુનાગઢના રોટલા બહુ દી’ ખાધા. હવે ભાગવા માંડય. ત્રણ દિવસની મહેતલ આપું છું. એથે દિવસે જ્યાં હોમશ ત્યાંથી ઝાલીને પ્રાણ લઈશ.”

કાંધલણ ઉભો થયો. કમરમાં તલવાર ઝુલતી હતી તે કાઢીને એની પીછીથી લોંચ ઉપર ત્રણ લીટા કર્યાં.

“આ એક દિવસ, આ બે, અને આ ત્રીજો દિવસ. ત્રણ દિવસ પૂરા થઈ ગયા. લ્યો, હવે આવો, કરો ઘા. કાંધલણને મરતાં કેવુંક આવડે છે તે જરા બેધ લ્યો, ને શીખી લ્યો.”

“હાં ! હાં ! હાં કાંધલણ !” ઘાલતી આખી કચેરી ઉભી થઈ ગઈ.

રા’એ કહ્યું કે “એમ માફ તો જગત કહેશે કે ઘરમાં ઘાલીને માર્યો. માટે ભાગવા માંડય.”

ઘોડી ઉપર ચડીને કાંધલણ ચાલી નીકળ્યો. સાથે

પોતાનો જુવાન ભાણેજ એરડો હતો. ચાલતાં ચાલતાં
ઘોડી વંથળીને પાદર નીકળી.

તે દિવસે ગામમાં નવસેં તાઘોરી* વરો પરણવા
આવેલા. અર્યારે વરચાલ ને જનૈયાઓ ગામખહાર દિશા
ઢાતણ કરવા નીકળેલા. ઢાલ ઢ્રખૂકે ને કેટલાક જનૈયાઓ
વની પટ્ટાખાણ ખેલે. ગામને ગોંદરે રમતી આ વીર
રમતો સહુના કાળજામાં શૌર્મનાં સરણાં વડાવતી હતી,
માર્ગે નીકળેલાં સેંકડો વટેમાર્ગુ એ રમતો નિરખવા થંભી
ગયાં હતાં. પણ આ ચાર-પાંચ ઘોડેસ્વાર કાં અપાટાએર
ભાગ્યા જાય છે? ઘોડીના જોડામાં પ્રીણ છુટયા છે, ઘોડી
પરએવે નીતરી રહી છે, તોય કાં અસ્વાર એના ડેખામાં
એડી મારતા આવે? પાંચે આદમીના હાથમાં ઉઘાડાં
અડગ કેમ?

ઢોડી જઇને નવસેં વરચાલ આઠા કૃથા. ઘોડીની
લગામ ઝાલી રાખી. થમકીને કાંધલણ બોલ્યા, “તમે મને
ઓળખો છો?”

નાઘોરી કહે “ઓળખીએ છીએ. તમે અમારા હે-
માન: ગામને પાદરથી આજ તો તમ જેવો મહેમાન કસુબો
લીધા વિના ન જઇ શકે.”

કાંધલણએ કહ્યું “ભાઈ! તમે તમારી મેળે જ હમણાં
ના પાડશો. મારી વાંસે જુનાગઢની ંહાર ચડી છે.”

*નાઘોરી—મુસલમાનોની એક જાત છે. વંથળીમાં અસલ
નાઘોરી જમાદારોની આણુ કરતી.

“ત્યારે તો, બાઈ, હવે સમસા કરો ! જઈ રહ્યા !
જાવા હઈએ તો નાઘોરીની જનેતામાં કંઈક ફેર પડ્યો
જાયો.”

“અરે બાપુ ! તમારે ઘેર આજ વીવા છે. ગઝબ થાય.”

“વીવા છે માટે જ કુલહડે રમશું. કંકુના થાપા તો
વાણીઆ બામણના વીવામાં ચે હોય છે. આપણને તો લોહીના
થાપા જ શોભે.”

કાંધલજીને કોઠાની અંદર પૂરી દીધા, અને નવસે
મીંઢળખંધા નાઘોરી ગામને પાદર તલવાર ખેંચીને
ખડા થઈ ગયા. જુનાગઢની ફોજ આવી પહોંચી. સાંજ પડી
ત્યાં નવસો ચે મીંઢળખંધા વરરાજાઓ લોહીની કંકુવરણી
પથારી કરીને મીઠી નીંદરમાં પડયા. કોઈ કદી ચે ન
જગાડે એવી એ નીંદર ! એવી નીંદર તો નાઘોરજોની
સુંવળી છાતી ઉપરે ચ ન આવત.

કોઠા ઉપર એકાં એકાં કાંધલજીએ કસુંબલ ઘરચોળાવાળી
જેખનવંતી નાઘોરજોને હીખકા ભરતી બાળી. મોડીઆનાં
મોતી વીંખતી વીંખતી તરણીઓનાં વેણુ સાંભળ્યાં કે “આ
આપણા ઘણીઓના કાળ ! હજી આંહી ખેમી રહ્યા છે !”
કાંધલજીએ કોઠા ઉપરથી પડતું મેલ્યું. માથું ઉતારીને
નીચે મૂક્યું. બે ભુજમાં બે તલવારો લીધી; અને ઘડ ધીંગા-
ણામાં ઉતર્યું. લશ્કરને એક ગાઉ સુધી નસાડ્યું. સીમાડ
માથે કાંઈએ ગળીને ત્રાગડો નાખી ધડને પાડ્યું; અને
માથું દરબારગઢમાં રહ્યું.

તું કાંધલજી કાટકચો, ફેબાં અંગ ફેલે;
 ઋકાળુઓત ઋમીડો કીચો, ઘોડાં અંગ ઘેર.

(હિ કાળુ મેરના પુત્ર કાંધલજી ! તું ફેબની ઉપર તૂટી
 પડ્યો. અને તારા ઘોડા ઘોડેસ્વારથી તે શત્રુઓને ઘેરી લીધા.

અને સહુથી સરસ સંગ્રામ હો ભાણેજ એરડો ખેલ્યે.

હરમ્યું ઉતરીયું હરખથી કાંધલને જોવા ક્રોધ,
 નાઘોરી વર નોય, અપસર વરીઓ એરડા.

(કાંધલને જોવા સ્વર્ગમાંથી હુરમો (અપસરાઓ) ઉતરી.
 અપસરાઓને એમ લાગ્યું કે આ યુદ્ધ રૂપી લગ્નમાં નાઘો-
 રીઓ વરરાજા નથી લાગતા. ખરો વરરાજા તો એરડો લાગે
 છે. તેથી અપસરાઓ એરડાને પરણી.

બુડાધર એરડા તણી લંગરી વધારી લાજ,
 કાંધલ આઠો કમાડ આંધો થીચો તું એરડા.

અત્યારે કાંધલજીનું માથું વંથળીના દરબારગઢમાં પૂજાય
 છે, અને ધડની ખાંભી સીમાડે પૂજાય છે. રા'એ કાંધલજીના
 માથામાં ઉભેણુ નદીને કાંઠે જમીન આપી હતી તે જમીન
 અત્યારે નાઘોરીનો વંશજ કોઈ સુંબવર લોગવે છે.

ઋકાળુસુત. ઋતલનાં ઓથડાં ખગાવાડમાં ખંખેરે ત્યાર પછી
 તલની ચોપાસ તલના છોડ ગૂંથીને કુંડાળું કરી લે છે. આઠી
 કાંધલજીએ પોતાના ઘોડા ઘોડેસ્વારથી હુરમન રૂપી અનેક તલની
 આસપાસ કુંડાળું (મોકું) ક્યું, એવું રૂપક છે.

કાંધલજના વંશજોએ દર વિવાહે એક ઠેરી (પાવલુ) કર નાગોરીના વંશજોને ખાંધી આપેલો છે, ને પોરની સાલ સુધી એક ફકીર કાંધલજના વંશજો એડદરીઆ મેરો પાસેથી પાવલુ પાવલુ કર ઉઘરાવી ગયો છે.

અને એ ધાંગાણા પછી નાધોરીઓ અને મેરો એ ય “લોહી ભાઈઓ” કહેવાય છે. કાંધલજના વંશજો હજુ ફટાણામાં છે; ને તેતું ફજિયું તે “જીફિયું” (કાંધલ અધ્યાહાર) કહેવાય છે.*

કોઈ કહે છે કે મેરોને ‘જી’નો ઉચ્ચાર તો રાણી કલાંબાઈએ જ આપ્યો. તો ચારમાં વસ્તુ પૂર્વે કાંધલજ નામ કેમ પડે? તેથી એમ મનાય છે કે કાં તો કાંધલજ જેડવા હશે. નહીં તો એ કલાંબાઈ પછી થયા હશે. જેડવા હોય તો નાધોરીઓને અને એડદરા બંધ સંભવેજ નહીં. માટે તેમન જૂંદા પંડ છે. અને જે કલાંબાઈની પછી કાંધલજ થયા હોય તો જુનાગઢની ગાદીએ રા’ કયાથી? મુસલમાન રાજગજ હોય. પણ જેડવાની ઠીકરી મુસલમાનના ઘરમાં કદીય ન સંભવે. મને લાગે છે કે વાર્તા લખી છે તે મુજબનીજ સાચી છે. ‘જી’ તો સામાન્ય રીતે સેંકડો વરસનો જૂનો માનસૂચક પ્રત્યય છે, તેથી તેટલા ખાતરજ એને કલાંબાઈની પછી થયેલા કલ્પવાની જરૂર નથી.

કાણુ મેર

કીધી તે' જે કાળવા લાખા વાળી લી',
સૂખો નવસરહું તણો હંડીઓ ઘોળે લી'.

પોતાના આખા પરિવારને લઈને કાણુ મેર જીન્ન-
ગઢના નવાળને ત્યાં નોકરીએ રહ્યા હતા. એને એક બહુ
રૂડી ખેડેન હતી. મેરની દીકરીઓને તો દીનોનાથ નવરો
હોય તે ટાણે જ ઘડતો હશે ! ઇશ્વરે આપેલા રૂપને ઘુમ-
ટામાં સંતાડી રાખવાનું મેરની દીકરીઓ શીખી નથી.
જોરાવર તો એ કોમળ જણાતી ઠાયા, ઉઘાડી
તો એ ધરતી પર ઢળી રહેતી કાળી ભસ્મર જે
આંખો, અને ભયું ભયું તો એ જરી કર્ણાની છાંટ-
વાળું મુખઃ અને એવી કાયાને ઠાંકવાનો ઢોંગ કરતો—ખરી
રીતે તો ઉઘાડી કરવાની લુચ્ચાઈ આહરતો છૂટો પહેરવેશઃ
કેવો ! અર્ધ માથે ટીંગાઈને પગની પાની સુધી ચારે છેડે છૂડું
જીલતું ઓઢણુંઃ ઢીલું કાપડુંઃ અને દીકરીને વહુથી જુદી
પાડતું સફેદ પેરણુંઃ ઘડીક જાણે મેર-કન્યા સાધવી લાગે,
ઘડીક લાગે જોગમાયા, તો ઘડીકમાં વળી જોખનીયું હેલે
ચડચુ હોય એવી નવયૌવના લાગે. ઘરની ઓસરીની ભીંતે
મેરાણી આજા, ઘેરા, ગૂઠા, એવા લખતા રંગોથી ચિત્રો
આલેખે, માટી લઈને ઓરડામાં નકસીદાર ઠમાનો કંઠારે,
જોવા જનારને નિર્દોષ હાસ્ય હસી પોતાની કારીગીરી

મતાવે, અને જરૂરી થોડી, ગાય કે લોચને ચોરડાની
 અંદર જ રાત આંધી આંધી રાખે, અળગી કરે નહીં. મેરાણી
 બચારે હસે છે ત્યારે એની આંખના તારલામાં બેઠા બેઠા
 બણે એનો આત્મારામ ડોકીયાં કરે છે. હાવભાવ એને
 આવડતા નથી. ગાલે આપોઆપ શરમના શેરડા પડે;
 એથી વિશેષ શરમની એપ્રાએ એને કોઈએ
 શીખવેલ નથી. વાહ રે મેરાણી તારાં રૂપ !
 કોઈ હંડી હંડી નદીની કારમી લેખડ ઉપર રસ્તો બૂલી,
 થોડી થંભાવીને ઉભા રહી, તારી મહદની વાટ જોવાતું
 કોને ન ગમે ? આત્માના વંગ જેવું નિર્મળું હાસ્ય
 હસીને તું રસ્તો મતાવવા ચાલે એ જીવન-લહાણ કેવી
 દોહલી છે ! તેં સુભટો જન્માવ્યા ! પ્રેમિકે પ્રગટાવ્યા !
 કોઈ કોઈ વખત કામીએને શાપથી ખાળ્યા ! અને કામ-
 દેવની આગમાં તું ચે કયાં નથી ખાખ થઈ ?

આવું રૂપ કાળુજના આંગણમાં બેઠેલું, તે જુનાગઢના
 નવાબે જોયું. જોતાં જ એ બેશાન બન્યો. કાળુજ પાસે
 માગું નાખ્યું; ફલીલ લડાવી કે “રાણીજીય બી સોઈ,
 બીબીજીયા બી સોઈ !”

“નવાબની માગણીનો છાજતો જવાબ આપવા હું
 આવીશ.” એમ કહીને કાળુજએ ઉચાળા ભર્યા. નવાબ
 કહે કે નહીં માન તો જોરાવરીથી લઈશ. નવાબે ગઢના
 દરવાજા ખંધ કરાવ્યા. ઝોડી પહેરા બેસાડ્યા. કાળુજ
 પોતાની પહેનને પોતાની પછવાડે બેસાડી, થોડી ટપાવી

બંદની બહાર નીકળ્યો. ખંડેનને નિર્ભય સ્થળે મૂકી આવ્યો. પણ નવાબની માગણીનો સાચો જવાબ નથી અપાયો એવી ઉણપ એનાં અંતરમાં રહી ગઇ. ફકીરને વેશે પાછો જુનાગઢ આવ્યો. નવાબના દરવાજામાં સાંધ મોલાને કોઇ રોકે નહી. કાળુજીને ખબર હતી કે કંઈ મેડી ઉપર શાહજાદો અને વજીરજાદો એકલા રમે છે. ઉપર જઈને દાદરો અંદરથી ખંધ કરી દીધો. અને પછી અંદરથી ત્રાડ નાખી કે “જુનાગઢના નવાબ ! મારી ખંડેનતું માગું નાખવાનાં મૂલ પણ કેવાં મોઢાં છે તે જોઈ લે. હમણાં તારા શાહજાદાની મૈયત કઢાવું છું.”

મેડીને દાદરે માણસોની ઠંકુ જામ. નવાબ બહાર ઉભો ઉભો મનાવવા લાગ્યો કે “કાળુજી, તું માગ તેટલાં જવાહીર આપું.”

નેજે જે નવાબ ઉભો અરદાશું કરે,

જોરાવર જવાબ કહે મેર કાળવો.

(નવાબ ઉભો ઉભો આજીજી કરે છે, અને કાળુજી એનો જોરાવર જવાબ કાઢે છે.)

કાળુજીએ જવાબ વાળ્યો કે “જવાહીર જોતાં હોત તો તો મારી ખંડેનને જ તારા જનાનામાં વેચાતી આપી દેત. પણ અને જોઠવા વંશતું પડ્યું સેવ્યું છે. મેરને જવાહીર કરતાં આંબરૂ વધુ ંહાલી છે. હવે આપણું ખાતું સરભર થઈ ગયું છે. હેમખેમ જવા દે જોટલું માગું છું.”

નવાબે કબૂલ કર્યું કે સીમાડા સુધી કાળુજીને હેમજેમ મૂકી આવવા. પણ પેટમાં પાપ હતું. કાળુજીને માટે ઘોડી મગાવી. કાળુજી ઘોડીના પગ હાંચા કરીને જુએ ત્યાં ડાબલામાં* નાગફણીએ જડેલી દેખી. ઘોડી બદલાવી, ખસે મકરાણીએ સીમાડા સુધી મૂકી ગયા. પછી કાળુજી છૂટો થઈને ભાગ્યો. કારણ કે વાંસે જુનાગઢની વાર ચડી ચૂકી હતી.

નાસતો નાસતો કાળુજી ગોંડળનો આશરો લેવા આવ્યો. ગોંડળમાં વખતે ભા' કુંભાજીનો પહોર ચાલતો હતો.

એવા મરદ કુંભાજીએ પણ જુનાગઢના બહાન્વટીઆને ન સંધયો. ત્યાંથી ભાગીને કાળુજીની ઘોડી મેઠાનાર નદી ટપીને એખામંડળના પોહીત્રા ગામમાં પહોંચી. એખાના વાઘેરાએ એને આશરો દીધો.

પાછળ જુનાગઢ, ગોંડળ અને નગર, એ ત્રણે રાજની બહાર ચડી. પોહીત્રાની બહાર પડાવ નાખીને દુશ્મનોએ મઠ સુધી સુરંગ ખોદાવી. સુરંગનો અગ્નિ જ્યારે નજીક આવવા લાગ્યો ત્યારે ગઢના કોઠામાં મૂકેલ થાળીમાંથી મગના દાણા થરહરવા લાગ્યા. કાળુજી સમજ્યો કે ધરતી હમણું ફાટશે. એણે પોતાનાં તમામ કુટુંબીઓને નાઠાબારીમાંથી રવાના કર્યાં, પણ એનો શુરવીર સુત વેળે બાપની વસતી વેળાએ વેગળો થાય ખરો કે? એણે તે બાપની સાથે

રહીને જ મરવાનો પોતાનો વિચાર પ્રગટ કર્યો. એને આજ મરતો અટકાવવા કાલુજીએ કહ્યું:—“હાકરા, હું તો જગતમાં નામ રાખીને મરું છું; પણ ત્યાંક તું કાં શુદ્ધ ? ભીંત હેઠે કચરાઈ મરવામાં કાંઈ ક્ષિસ્ત છે ? મહારો સાચો ફરજાંદ હો તો અ.પથી સવાસુ નામ કાઠી મરજો ને !” આથી વીર વેળે પણ આલ્થો ગયો. કાલુજીએ વિચારું કે વાહ ! આવી જાન ફરી કયારે જોડવાની હતી ? આજ તો મરવાની પણ મજા છે.

ત્યારપછી પોતે ધીના કુડલામાં બેસીને આગ લગાડી બળી મુવો. પણ શત્રુના હાથમાં ન આવ્યો.

જુનાગઢમાં જ્યાંથી કાલુજીએ થોડી ટપાવી હતી તે જગ્યાએ એક ફરવાને છે. તે આજ પણ કાલુજીના નામ ઉપરથી કાળવા ફરવાન તરીકે ઓળખાય છે.

છપ્પો

જખ્ખર આયો જામ, મરદ સાથે મછરાળાં;
કુમકે કોધી કુંલ, સંગ જાલા મતવાલા.
માંહી નર કુંડા નવાબ, થાંપ શું કટક ચડીયાં,
હુંડું દિએ હિલોલ, આવી પોત્તીતરે અડીયાં.
ત્રેવઠે વાત મનમાં ત્રહી, ધીંગે ધરી એજે ધન;
કાળવે મન મી ડો કર્યો, મરવાની આવી મજા.

હાથીઓ મેર

(મોઢવાડીઓ)

કેસવાળા, મોઢવાડીઓ, રાજસખા અને ચોડહરા, એ ચાર વંશના મેરમાંથી મોઢવાડીઓ મેરનું મથક બરડામાં મોઢવાડા નામે ગામડું છે. એ વીરભૂમિને પાદર પાળીઆનો પાર નથી. ત્યાં એક હાથીઓ મેર થઈ ગયો.

એક દિવસ હાથીઓ ખાવાવાવની થડમાં મામથી આથમણી દિશાએ પોતાના ખેતરમાં હળ હાંકતો હતો. તેવામાં જુનાગઢના નવાખનું પાળ* (સિન્ય) મોઢવાડા ગામની બબરમાં નીકળતું એણે જોયું. પાળ ટુંકડાને માર્ગે જતું હતું. સાંભી થંભાવીને રીડયો પાડતો પાડતો હાથીઓ મારગને કાંઠે પહોંચ્યો, અને પૂછ્યું કે “પાળ ક્યાંથી આવ્યું ? ક્યાં જાય છે ?”

પાળના સરહારે આ એકલવાયા મેરની મસ્કરી કરીને કહ્યું કે “તાડું મોઢવાડું ભાંગીને ટુંકડે જઈએ છીએ.”

“હું જીવતે તમે મારું મોઢવાડું ભાંગીને જાશો ?” એમ કહીને એણે તલવાર તાણી. એજાળનાં ડોરણાં લોડીને રસ્તા આઠો એજાળ પાક્યો, અને પછી કહ્યું કે “હાથા આવો, મારી કાયા ઉપર પખ મેલીને ખુશીથી હાલ્યા જાઓ.

*મ'ડણી ઉધરાવવા નીકળે તે સિન્યને પાળ કહેવાય.

ધીંગાણું માંડીને એકલે હાથે હાથીએ એકવીસ ચેન્દા-
એને માર્યાં, ત્યાર પછી એનું માથું પડયું. પાળ ચાલી
નીકળ્યું. એની પાછળ હાથીઆનું ધડ ઢોડયું. ઢોઢ ગાઉ
ઉપર ધડ પડયું. આજ પણ ત્યાં હાથીઆણીનાં ઢેરાં છે.

નવાથે નેજા તણા, આવીને એધ કીચા;
(પણ) મોઢ! મેલી ના, હાલ્ય તારી હાથીઆ.

ભગત દુદા ધાંગડ

(મોઢવાડા)

મોઢવાડાનો કિલ્લો આજે દરબારી અમલદારોનો ઉતારો બન્યો છે. એના ખજાણી ગએલા પત્થરો ખડકીને મહે-
માનોતું પાચખાતું કરેલું છે. પાદરમાંથી એક પાળીઓ
લાવીને કડીઆઓએ એને નવા ઉતારાના ઈંબર નીચે ચણી
લીધો છે. હયાના અણુરૂઝયા ધા જેવા થોડાક અક્ષરો હજુ
પણ એ અમલદારોના ચરણ નીચે ધસાતા પાળીઆમાં
અણુબુંધ્યા રહ્યા છે. એવા કેટલા પાળીઆ, કેટલાં કેટલાં
ગામોમાં, નવા ઉતારા અણુવામાં વપરાયા હશે !

એ કિલ્લો મોઢવાડાના મેર દુદા ભગતે ખંધાવેલ હતો.
ભગતને રૂપી અને સોઢી નામે બે સ્ત્રીઓ હતી.

એક વખત યૂમ પડી કે વાઘેરો ગામની ગયો વાળીને
ભય છે. ગોવાળીઆ ધા નાખતા ભગત પાસે દોડયા.
ભગત પોતાની રોઝી ઘોડી ઉપર ચડી, ભેટમાં તલવાર
અને હાથમાં ભાલું લઈ સહુ મેરોની મોખરે નીકળ્યા.

સાંજ પડી ત્યાં તો કારમી હજુહજુટી દેતી રોઝી ઘેરે
આવી. પલાણુ ઉપર અસ્વાર નહોતો. રોઝી આકાશની
સામે જોઈને ચીસો પાડવા લાગી, બાણે પોતાના ધણીને
વિમાનમાં બેસીને સ્વર્ગપુરીમાં વિચરતો ભેતી હોય ને !

સોદીએ ઓરડામાં બેઠાં બેઠાં ઘોડીની હલુહલુટીનો ભેદ સમજી લીધો. એણે ચીસ પાડી કે “રૂપી, રાઝીનો ધણી નહીં રણમાં રહ્યો.”

એટલું સાંભળતાં તે “જે અંધે ! જે અંધે !” બોલતી રૂપી ઓરડામાંથી બહાર નીકળી. એની આંખોમાં બધે સતના દીવડા પ્રગટ થયા. એના હોઠ કમ્પવા લાગ્યા. એ ગામને પાદર ચાલી નીકળી. વાંસે આખું ગામ ઉલટયું. બે હાથની તાળી પાડતાં તે અગની જવાળાઓ છુટી. ચિતામાંથી રૂપીએ જોયું કે સોદીનું શરીર ધુજવા લાગ્યું છે, સોદીની આંખોમાં સત બબૂકવા લાગ્યું છે. એટલે રૂપીએ રાહ નાખી “સોદી, આજ નહીં, ખમૈયાં કરી જા બહેન.”

સોદી બોલી, “કાં ખાપ, તારે એકલાં જઇને ભગતની આકરી કરવી છે, ને મને આ ભવસાગરમાં રજળતી મેલવી છે, રૂપી ?”

રૂપીમાંથી ખડખડ હસવાનો અવાજ આવ્યો. રૂપી બોલી કે “બહેન, તારા ઉદરમાં ઓષાન છે. જા. માફ વચન છે કે એક વરસ વીત્યે ચ તને સત અઠશે. એક વરસ પૃથ્વીમાં રહીને ભગતના દીકરાને મોટા કરજે, મારા નામની વાવ અણ્ણવજે, પ્રાણણોને જમીન દેજે. જા, મારાથી સવાયાં સત તારાં મણ્ણશે.”

રૂપીનો દેહ રાખ બની ગયો, આત્મા હુદા ભગતના આત્મામાં ભળી ગયો. અને સોદીએ રૂપીના નામની વાવ

બધાવી, પ્રાહ્મણને ચારકોસી વાડી, ચોવીસ વીધા જમીન અને ચોવીસ સો ઠેરો રોકડી દીધી. દીકરાને જન્મ દીધો. પછી ખરોખર એક વરસે એને ય સત ચહ્યું.

આજ મોઢવાડાને પાદર રૂપીવાવ મોબૂદ છે. સોદીનેા ચોરો પણ ચણેલો છે. પ્રાહ્મણને દીધેલી વાડી અને જમીન પણ હવે કોઈએ ઝુંટવી નથી લીધી.

રીણા ભોળાણી

(મોઢવાડા)

જામનગરના બરાડી તાલુકામાં સાતબારી ન.મે સાત
બ.મે એકબીજાની લગેલગ આવેલાં છે. ત્યાં રાવ રજપૂતો
રાજ કરતા હતા. અઠ વખત રાવ રજપૂતો મોઢવાડાને પાદર
નીકળ્યા. પાદરની વાવ ઉપર મેરાણીઓ પાણી ભરતી હતી.
રજપૂતોએ પનીબારીઓની મશ્કરી કરી.

પનીઆરીઓ ઉઘાડાં માથાં ઉપર હેલ માંડીને ગામની
વચ્ચેવચ્ચે નીકળી. બબરે મેર મરદો બેઠલાં. તેને આ
મલાબ વિનાનું વર્તન જોઈ માઠું લાગ્યું. કેમકે પુછ્યું
કે “ઉઘાડાં માથાં કેમ ?”

મેરાણીઓ તાડુકી ઉઠી, “માથાં કેનાં ઢાંકીએ ?
મેકેમાં મરદ જ કયાં ગ્યો છે ? નહીં તો સાતબારીના
રજપૂત અમારો આળો કરીને જવતા જાય ?”

રીણા ભોળાણી ડાયરામાં બેઠા હતા તે હલો યયો
ઘોડેસ્વારોને લઈને સાતબારી ભાંગી. મેરાણીઓએ ફરી
માથાં ઢાંકયાં.

ભોળાણી તેં ભાંગીયાં કે પાડાનાં કાંધ,
સિંહ ન રાખે સાંધ રીઠ પડતે રીણીઆ.

મૂળુ મેર (મીલુંદના)

(મોઢવાડીઓ)

ઇ. સ. ૧૭૭૮ ની સાલમાં પોરબંદરના રાણા સરતા-
નજીએ નવા નગરના સીમાડા ઉપર પોતાના વડાળા ગામમાં
એક વડેા કિલ્લો બાંધ્યો, અને તેનું નામ “લેટાળી”*

પાડયું. આજ પણ એ કિલ્લાનાં ખંડેર ગમે તે ઠેકાણે
ઉભા રહીને જોઇએ, તો ત્રણ કોઠા દેખાય, ચોથો અદૃશ્ય
રહે. એવી એની રચના કરી હતી.

નવાનગરને એક ખારોટ ત્યાંથી નકળેલો, તેણે એ
નવો કિલ્લો જોવાની માગણી કરી. કિલ્લાના રખેવાળ મેર
મૂળુ (મીલુંદના) એ ના પાડી. તેથી ચારણ સ્ત્રીનો વેશ પહે-
રીને જામ સાહેબની કચેરીમાં ગયો. જામ જસાણએ પૂછ્યું
કે “કવિરાજ, આમ કેમ ?”

ગઢવી બોલ્યો “અન્નદાતા, મારો રાજા બાયડી છે,
એટલે મારે પણ બાયડી જ થાવું જોઈએ ને !” ગઢવીએ
હહો કહ્યો.

“ઉઠ અરે અજમાલરા, લેટાળી કર ભુકો”

“રાણો વસાવશે ઘુમલી (તો) જામ માગશે ટુકો”

જસા જામે ખધી હકીકત જાણી. એને ક્ષણ પડી કે નક્કી જેઠવો વડાજાના ગઠની સહાયથી પાછો ધુમલી હાથ કરી લેશે.

જામે પોતાના જમણા હાથ જેવા જોદા મેરૂ ખવાસને આજ્ઞા કરી કે લોટાળીને તોડી નાખો. મેરૂએ રાજાને કહેણ મોકલ્યું કે “વડાળું ભાંગીશ.”

રાજાએ જવાબ વાળ્યો કે “પુશીથી, મારો મૂળુ મેરૂ જમારી મહેમાનગતી કરવા હાજર જ છે.”

એક મહિનો ને આઠ દિવસ સુધી મુદ્દ આલ્યું.

એક મહિનો ને આઠ દી' ઝુલાવ્યો તે' જામ,
જણીએ ખરે ગામ માલડ વડાળું મૂળવા.

મેરામણ ખવાસે 'લક્ષ્મગઠ' નામનો એક હાલી ચાલી શકે તેવો કાષ્ટનો કિલ્લો કરાવ્યો. ધીરે ધીરે લક્ષ્મગઠને લોટાળીની નજીક નજીક લાવતા ગયા. આખરે લક્ષ્મગઠ-માંથી નીકળીને જામના સૈન્યે લોટાળીની ભીંતિ ચડવા માંડ્યું. ત્યાં તેા અંદરથી મૂળુના સૈન્ય ખંદુકો છટી. લક્ષ્મગઠમાંથી હારો હારો દાણા સમાય એવડાં નગાસાં મૂળુ (મીથુંદનો) ઉપાડી આવ્યો. અને જામની સેનાને નસાડી.

લાહા તંબુ લુટીયા નગારાં ને નીસાણુ

મોર્યે હરમત મૂળવો ખાંડાં હાથ ધુમાણુ.

જામનું રાવળ ગામ જે નજીક હતું, તેમાં મૂળુએ હાક ધાલાવી.

વડાળા સું વેર, શવળમાં શૈવાય ને;
 મીટા બાચો મેર, માથાં કાષે મૂળવો.
 શવળ માથે આવીઓ, રબ્ધ ઉગમતે શણ;
 મોર્યે પૂગો મૂળવો, ખાંડાં હાથ યુમાણ.
 ઠળ ભાગાં ઢો વાટ, માળીડાં મેલ્યે કર્યે,
 શોલે મૂળુ ઠાઠ, શકે મેણુંદરાઉત.
 કહીઈ તારે કપાળ, જોગણનો વાસો ને;
 મીટોમીટ મજ્યે, મેરૂ બાચો મૂળવા.

રાણા સુભતાનજી ચોરવાડ પરણ્યા હતા. ચોરવાડના
 બગીરદાર રાયબહા સંઘજીને માળીઆના અલીઆ હાટીએ
 માચો. રાણાએ ચોરવાડ હાથ કરવા મૂળુ મેરને મોકલ્યો.
 ચોરવાડ જીતીને વેરાવળ ઉપર જતાં ધીંગાણામાં મૂળુને
 એક હાથ કાંડેથી કપાઈ ગયો.

મહારાણાએ પૂછ્યું કે “જોલો મૂળુ ભગત, ‘કહો’ તો
 એ હાથ રત્નજડિત કરાવી આપું, કહો તો સોનાનો ને
 કહો તો રૂપાનો.”

રાજકચેરીમાં ઉભા થઈને નિરભિમની મૂળુએ જવામ
 દીધો કે “રાણા, કો’કે હી મારા વંશમાં ભૂખ આવે તો
 સોના-રૂપાનો પંજે વેચી નાખે, મારે મારી સાત સાત
 પેઠી સુધી તારી એધાણી રહે એવો લોહાનો પંજે
 કરાવી દે.”

પોતાના હુંઠા હાથ ઉપર રાણાએ આપેલા એ લોહાનો પંજો ચડાવીને મૂળ ભગત એમાં લાલું ગાલી રાખતા. જમ્યો દીધો હતો તે કમરમાં પહેરતા, અને એક નેજો ને એ નગારાં દીધાં તે લઈને મળુ :મેર વરસોવરસ દશેરાની સવારીની અંદર પોરખંદરમાં મોખરે ચાલતા.

આજ મોઢવાડાની અંદર એની પાંચમી પેઢીએ સામતલાઈ મેર હયાત છે. સામતલાઈના ઘરમાં એ નગારાં, એ એક નેજો, એ લીલા (નીલમ જેવી કોઈ ચીજના બનાવેલા) હાથાવાળો છરો અને એ લોહાનો પંજો મોબૂદ છે. આજ દોઢસો વરસ થયાં એ પંજોને માથે માનતાના સીંદુર ચડે છે. એ છરાનો હાથો ધોઈને પાણી પીવાથી કેટલી ચે સ્ત્રીઓની પેટપીડ મટી છે, અને એ નેજો નગારાં હજી પણ જેઠવા રાજાની સવારીની મોખરે ચાલે છે. નગારાં તૂટી જાય તો તેની મરામતનું ખર્ચ રાજાજી આપે છે. મૂળની કેલીમાં વૈભવ વિલાસ નથી. માઠ મેટી નથી. નીચી ઓસરીઆળા, સાદા, માટીના ચોરડાની અંદર એનો પરિવાર વસે છે, ઓસરીની ભીંતે ચિત્રો કાઢે છે, અને સ્ત્રી પુરૂષ બધા ખેડ કરે છે. ડાશીઓ મેંટીઆ કાંતે છે.

નિરભિમાનીપણું તો એના વંશજોના મહોં તરવરતું દેખાય છે.

ભાણુજનું લોહી

વિક્રમ સંવત ૧૯૩૦ ના વર્ષમાં એક દિવસે નવા-નગરના જામ સતાજીના દરબાર ગઢમાં એક ચારણુ રથ-વાયો બનીને આમ તેમ દોડતો હતો. દરબારગઢના દરેક માણસને, પશુને, અને પત્થરને જઈ પૂછતો હતો કે “મારો રાણો કયાં ?”

“મારો રાણો કયાં ?” “મારો રામદેવજી કયાં ?” “રાણુને પાછો લાવો.” એવી એ ચારણુની કળકળતી યુમેથી દરબારગઢના પત્થર ધણુધણુ ઉઠયા, ને આખો ગઢ કેઈ ઉજ્જડ ભૂતખાનાની માફક સામે પડઘો પાડીને પૂછવા લાગ્યો કે “રાણો કયાં ?” માણુસો એકબીજાને પૂછવા મંડયાં કે “રાણો કયાં ?”

કેઈએ ચારણુને કહ્યું કે “રાણુની મામીઓ એને મળવા અંખતી હતી તે રાણો ગઢમાં ગયા છે.”

કેઈકે શ્વાસ લેતો ચારણુ થોડીવાર વાટ જોઈને ઊઠો. પણ રાણો મામીઓના ખોળામાંથી પાછો વળ્યો જ નહીં. રાણુઓના માઠમાંથી નીકળનારા એકેએક માણુજનું મોં કાળું શાહી જેવું થઈ ગયેલું હતું. ચારણુ પૂછતો કે “રાણો કયાં ?” માણુસો અભાલ બનીને ચાલ્યાં જતાં હતાં

દરબારગઢના અરૂખા સામે ઉભો રહીને ચારણુ સડ પાડી ઉઠ્યો કે “રાણા ! રાણા ! બાપ, નીચે ઉતર તારી

માને મેં જોળાધરી દીધી છે. મારા રાજાને લાવો ! રાજાને પાછો લાવો !”

ચારણ બંધાવરો બન્યો. ઝરખાની ભીંત સાથે : માથું પછાડવા મંડ્યો. પણ રાજાએ જવાબ દીધો નહીં.

“ દે આ તારો રાજો ” એવો એક અવાજ આંધી અને તે સાથે જ ઝરખામાંથી એક ગાંસડી ધબકી ધડને ધરતી ઉપર પડી. લોહીમાં તરબોળ એ ગાંસડીને ચારણે ઠોડી. અંદર જુએ તો રાજા રામદેવજીના કટકા ! હાથ નોખા, પગ નોખા, ઘડ નોખું, અને બાણે મામીઓનાં મીઠકાં લેવરાવવા હસીને હમણાં જ નમ્યુ હોય તેવું તાણું કાપેલું માથું પણ નોખું.

“ બસ મારા બાપ ! કયાંય શેઠા નહોતો મેલતો ! અને આજ જંગલ ગયો તેટલી વાર તું રહી ન શક્યો ? મમીનાં તેડાં બહુ મીઠાં લાગ્યાં ? એય મારી અણમોલી થાપણ ! પોરબંદરની રાણીને હવે હું તને શું જવાબ આપીશ ?”

ચારણ ખૂબ રોચે, દરબારગઠ આખો બાણે એની સાથે સાદ પૂરાવવા લાગ્યો.

આ ચારણનું નામ કાંવીદાસ લાંગો. જામ સતાજીને એ દસોદી. પોરબંદરના રાજા જેઠવાનો કુમાર રામદે સતાજીનો સગો ભાણેજ હતો. સતાજીને નગરનું રાજ વિસ્તારવું હતું. નાના ભાણેજને તેટલા ખાતર ટુંકો કરવો હતો ઘણી ઘણી વાર બોલાવે પણ ભાણેજ આવે નહીં, કેમકે જહેનને ભાઈની

મતલબનાં પડઘા વાગી ગયા હતા. આખરે કાંવીદાસને જામે કહ્યું કે “આપણે આંગણે લગન છે. ભાણેજ ન આવે તો દુનિયા શું કહેશે ? ગઢવી, જાઓ, તમારી જોળાધરી દઈને ખડેનના ભાણીઆને તેડી આવો.”

ચારણની જોળાધરી એટલે તો વિધાતાનો લેખ ! પેાતખંદરની રાણીએ દીકરાને દુઃખણું લઈને ભાઈને ઘેર લગન ઉપર વળાવ્યો. મામાએ લગનમાં ભાણેજને લોહીથી નવડાવ્યો તે આ રીતે.

ચારણ ઘેર ગયો. એકનો એક દીકરો જમલદાસ હતો, તેને કહ્યું કે “બાપ ! આપણા ઘણીને આજ ભાણેજનાં લોહીની તરસ લાગી છે. આજ વિશ્વાસઘાતથી ઘૂલુ ઉઠેલી નગરના ધરતી ધા નાખી રહી છે. આપણા ઘરમાં નહાનાં મહોટાં અઢાર માણસો છે. તો આવો, આપણે જામને લોહીથી ધરવી દઈએ.”

કાંવીદાસ લાંગાના એકના એક દીકરાએ છાતીમાં કપર ખાધી, રૂધિરનો ધારીઓ છુટયો, એમાંથી જોમા ભરી ભરીને કાંવીદાસે નગરના દરબારગઢ ઉપર છાંટયા. ચારણાઆણીઓએ સ્વહસ્તે પેતાના થાનેલા કાપી કાપીને “લેજો રાણાજી” કહી ગોઝારા ગઢની ભીંતો પર ફેંક્યા. વળી દૂધીઆ હાંતવાળાં બાળકોનાં નાનકડાં માથાં શ્રીફળો વધેરે તેમ દરબારગઢની ભીંતે વધેરી વધેરી શેષ મેલી. પછી એક ગાડું જોડયું. એમાં કપાસીઆ ભર્યાં. ઉપર ઘી ફેડયું. એની ઉપર તેલમાં તર-

શાળઃ કરેલાં લૂગડાં પહેરી, પોતાનાં બાકીનાં પાંચ માણસો
 આવે કાંનીરાય ખેડો. હાથમાં માળા લઈને “હર! હર!
 હર!” ની ધૂન સાધી. ઠાળીનો એક ઓકરો ગાડું હાંકતો
 હતો, તેને ચારણે કહ્યું કે “બાપ! ગાડાને આગ લગાડીને
 તું મારો નીકળી જા.”

ઠાળી બોલ્યો “બાપુ! તમે એમ માનો છો કે હું
 અગ્નિની બાળ દેખીને આખરને વખતે લાગીશ ને તમારા
 ત્રાગાને લોંઠામણુ આપીશ? એમ ખૂંટીક હોય તો જુઓ,
 નજર કરો મારા પગ ઉપર.”

ચારણ જુએ ત્યાં તો ઠાળીએ લોઠાની નાગફણુએ
 ઠોકીને પોતાના પગ ગાડાની ઉંધ સાથે જડી લીધેલા!

ગાડું દરબારગઢમાં ચાલ્યું. કપાસીયા સળગ્યા.
 માઠાને આગ લાગી, ચારણ પરિવારનાં લૂગડાં સળગ્યાં,
 કાયા ચડ ચડ ચડ બળવા લાગી. દેવતા હાઠકામાં ઢાખલ
 થયો ત્યાં તો ફડ ફડ ફટાકીયા ફુટવા લાગ્યા. છતાં એ
 પાંચ માણસોની જીવતી ચિતામાંથી કેવો સ્વર આવે છે?
 હર! હર! હર! હર! પાંચે માનવી જ્યાં ખેડાં હતાં ત્યાં
 ને ત્યાં થંભી ગયાં, અને છેવટે અગ્નિએ હાથ પાડી
 નાખ્યા ત્યારેજ હાથમાંથી માળા નીચે પડી. ઠાળીનો ઓકરો
 ઉંધ ઉપર જ સળગી ગયો. સત્તાજી જામના દરબારગઢે તે
 દિવસ અઢાર + દેવીબાળકોના અમોલા ભરખ લીધા.

+ એ કાવિદાસ લાગાના વંશજને હાલ જાયામાં રહે છે; ને
 જેવા રાણાના આશ્રિતો થઈ રહ્યા છે.

ભાણેજને પતાવીને જામ સત્તાજીએ રાણાની ધરતી ધબેઠવા માંડી. અરણી સમુદ્ર ને ઊરડા પર્વત વચ્ચે આવેલો ભાણેજનો તમામ મુલક મામો ગળી ગયો. ને શાખીરાની ખાડીને તેણે પોતાની રાજ્યસીમા બનાવી. મરનાર રાણાનો પુત્ર રાણો ભાણુજી ઊરડો છોડીને પોતાની રાણી કલાંબાઈ અને ન્હાનકડા કુમારને લઈ ભાગવા મંડયો, જંગલોમાં સંતાયો, ને આખરે એનો દેહ છુટી ગયો.

નિરાધાર રાણી કલાંબાઈને અને કુંવર ખીમાજીને ઉંચે આભ ને નીચે ધરતી વિના બીજું કંઈ શરણુ દેનાર ન રહ્યું. ધરતીમાંથી પણ ડગલે ડગલે જાણે જામના પગના ધબકારા સંભળાતા હતા. ત્યાં તો મેરોમાં હાક શીલી કે “હાં! માટી થાઓ! આપણી રાજમાતા રાજાની પડી; આપણુ બાળ રાજાની હમણાં હત્યા થશે.” ત્રણસો મેરોએ જામના સીંકાગ ગામ પાસેથી રાજમાતાને અને બાળરાજાને હાથ કર્યાં. ઓડદરમાં લાવીને ઓરડા કાઢી આપ્યા. મેરોએ કહ્યું કે “મા, મન હેઠું મેલીને રહેજે. આંહી તારા દીકરાનો વાળ પણ કોઈ વાંકો નહીં કરે.”

એક દિવસ ઓડદરને કાંઠે એક ભાંગેલું ન્હાણુ ઘસડાઈ આવ્યું. ન્હાણુમાં ઇંટો ભરી હતી. મેરોએ રાણીમાને એ ઇંટોતું એક પાણીઆડું કરાવી દીધું. એક દિવસ કલાંબાએ જ્યું તો એક ઇંટનો ખુણો ટોચાએલો દેખાણો. અને એમાંથી પીણું પીણું સોના જેવું કંઈક ચકચક કરતું હતું,

રાણીએ તપાસ્યું તો ઉપરના પડની નીચે આજે આખી હેમની ઇંટ હતી. બધી ઇંટોમાં એ જ લોહ જડયો. ધણીની ધરતી હાથ કરવા માટે સ્વપ્નામાં એ ઝંખતી રાણીને હેયે હવે હિંમત આવી.

એક દિવસ રાણીએ પૂછ્યું કે “આ રખારીઓ લેંસોને રાતમાં કયાં લઈ જાય છે ?”

મેરોએ જવાબ દીધો કે, “માડી, પહર ચારવા.”

“પહર એટલે ?”

“એટલે અધરાતથી સવારે સવાર લગી લેંસોને લીલાં ખડ ચારીને ધરવ કરાવે. એટલે લેંસો દોણાં ભરી ભરીને ફૂધ કાઢે.”

“ત્યારે હું મેરોને અને રખારીઓને પહર ચાડું તો ?”

“તો તને તાડું રાજ ઘેર કરી દે !”

હેમની ઇંટો વટાવત વટવી કલાંબાઈએ મેરોને અને રખારીઓને સુખડી ખવરાવવા માંડી. ખવરાવવા પીંચરાવવામાં કાંઈ ખામી ન રાખી. છ મહિના થયા ત્યાં તો મેરોએ અને રખારીઓએ હાથીનાં કાંધ જેવા કાંધ કાઢયાં લોઠાની ભાગોળ જેવા બધાના હાથ બન્યા શરીરનું બેર ફાટ ફાટ થવા લાગ્યું. ત્યારે પછી મેર રખારીઓએ કહ્યું કે “માડી, હવે હુકમ કર, હવે નથી રહેવાતું.”

રાણીનો હુકમ થયો. મેરોની ફેજ ચડી. જામ સતા-
જનો શાહ ખેંગારજી બાર જામ લઇને નબરથી ઉતરેલા
તેના મુખ્ય ગામ રાવળ ઉપર વૃત્તી પડ્યા. કેમકે રામદેવજીને
મરાવી નાળનાર ખેંગારજી હતો. મેરાએ જઠ લેળી લીધો.
પણ ખેંગારજી કોઠા ઉપરથી નીચે ઉતરતો નહોતો.

ત્યારે ચારણે કહ્યું કે “આજ ખેંગારજી કોઠામાં ન
હોય, કોઠો ખેંગારજીમાં હોય.”

ખેંગારજી ઉતર્યો, ને મરાયો. એનું માથું કાપીને
મેરો કલાંબાઈ પાસે લાવ્યા. રાવળ જામ લૂંટીને ખેંગાર-
જીનાં નગરાં લઈ ગયા. આજ પણ રાણાને ઘેર “ખેંગાર
-નગરાં” પડ્યાં છે.

ત્યાર પછી મેરાએ બરડામાંથી જામની ફેજ તોડવા
માંડી. યોર્ખીરામાં જામનો દાણી રહેતો હતો તેને ઉડાડ્યો.
જામની સેના સામે લડતાં લડતાં ૨૪૫૦ મેર મુવા. એમાં
કેસવાળીઆ, મેઢવાડીઆ, રાજસખા અને ચોડદરા, એમ
ચારે વંશના મેર સામેલ હતા. કેસવાળા મેરને માટે
કહેવાય છે કે

“કેદી” કેસવાળા તણો, નર નરસો ન થાય,

“પડકાર્યો પડમાંય કુંબર ઢાળે કેસવો.”

“કેસવાળા કેસવ તણો પોરસ અંગ પોતે

“હજકે બલ દાખ્યે કુંબર ઢાળે કેસવો.”

આખો મુલક હાથ કરીને કલાંબાધને કહ્યું કે “લે
ખા, તારું રાજ સંભાળી લે.”

રાણીએ કહ્યું કે “વીરાઓ ! જાઓ, આજ એક રાવમાં
તમે જેટલાં ગામને તોરણ બાંધો તેટલાં તમારાં.”

રખારી તો જોવા રાજ રાજ થઈ ગયા કે રાત બધી
સૂઈ રહ્યા, અને મેરોએ *ચાલીસ ગામનાં તોરણ બાંધ્યાં.
રખારીએ બળકડે ઉઠયા, અને માત્ર કાળીખડું અને રાંધાણું,
એ જ ગામને જ તેઓ પહોંચી શક્યા.

આ વાર્તાના સંબંધમાં લોકો ગાય છે કે—

ખીમાજી સું ન ખાટીએ નાગર
જેઠવો જોરાબાળ,

બરડે બેઠા ૧ ખીલનાથ બંકા
દીએ નગારે ઠાર.

દીએ નગારે ઠાર : ઠણેણે, ને સોળસેં બાંધી તેજણુ હણેણે;
સાત સાથર ને સૂઝવે સાગર, ખીમાજી સું ન ખાટીએ નાગર.

૨

વર રવડાણું ને ડરાવણું કન્યા,
વગતે વીવા કાય,

*અત્યારે મેરોનાં સુગંગ ગામ સોળ જ રહ્યાં છે. એમ કહે-
વાય છે કે વિક્રમાજીત રાણાના વખતમાં પ્રેમજી કામદારે કુંવરના
જન્મ-ઉત્સવ ઉપર મેરોને પોરબંદર બોલાવ્યા, પણ સાથે ચારણોને
ન આવવા દીધા. પછી મેરોને ખુમ ખવરાવી ખીવરાવી ફોસલાવીને
કુંવર પછેડામાં ઘણાં ગામ લખાવી લીધાં. ત્યારપછી ક્રમે ક્રમે મેરોએ
સોળ સિવાયનાં તમામ ગામો ગુમાવ્યાં.

૧ ખીલનાથ મહાદેવ. ૨ જેઠવાણું ગામ. ૩ જામનું ગામ.

પ્રથમ કંકાતરી કુતી આણે મોકલી

જુનેગઢ ખખડે જાય.

જુનેગઢ ખખડે જાય તે જાણે, અમરજી દિવાન લેળા જાણે,
તમે આવ્યે આંહી ભાજ્યે જાન્યા, વર વડાણું ને રાવણું કન્યા.

૩

રૂડી રથ રાવળે મંડાણી

સુનેરી ગઢ ચણાય,

વૈલોજી જામ જોડા ગોખમાં

જેઠવી ફોણું જાય.

જેઠવી ફોણું જાય તે જાણી, યોખીરે જોડા જામના ઢાણી;
આણે કાંકરો લીધો તાણી, રૂડી રથ રાવળે મંડાણી.

આઈ જસલ

('રસધાર' માટે લખનાર—જગજીવન કાલિદાસ પાઠક, પોરબંદર)

*“આ તેજણુ તરસે તલવલાંસ; થાળામાં બે કળહા
પાણી નાંખાંસ બીન ?”

“લલેં, નાંખાંસ ભધ !”

તેજણુની તરસ છીપી ત્યાં લગી પનિયારીએ સીંચી
સીંચી થાળામાં પાણી ઠાલવ્યું. તરસ છીપતાં ઘોડીએ મ્હોં
ઉંચું કરી જોરથી હણુહણાટી નાંખી. કેમ જાણે એના
ધણીને સાન કરી હોય, કે “હવે હું તૈયાર છું !”

એ પીઠપર બેઠેલો સ્વાર તે ફૂછડીનો પ્રતિષ્ઠિત મેર
લાવ્યો *ખાસીમાંનાં પેતાનાં સગાંને મળવા ગયેલો
તે આજે ફૂછડી લણી પાછો વળ્યો હતો. રસ્તો કાટવાણા
પાસે થઈને પસાર થતો હતો; તેથી અત્યારે તે કાટવા-
ણાના પાદર સુધી આવ્યો હતો. અને તરસી થએલી ઘોડીએ
જોર કરી સ્વારને ડેરવાવ તરફ લાવતાં તે વાવની નજીક
આવ્યો હતો. તે સમયે પાણી ભરવા આવેલી પનિયારી તે

*મેરોની ભાષા છે. અર્થ—આ તેજણુ ઘોડી તરસે ટળવળે છે.
થાળામાં બે કળસીઆ પાણી નાખીશ, બ્હેન ?

*જમસાહેબની હદમાં આવેલો બર્ડ પ્રાંતનો વિભાગ ‘ખાગડી’
નામથી ઓળખાય છે.

ચારણીઆણી જસલ હતી. અને તેને સ્વાર સાથે ઉપર લખી વાતચિત થઈ હતી.

ચહેલો ઋણભાર શ્રીટાડવા સારૂ લાધવે પાંચ ડેરીઓ પનિચારીના ચરણારવિન્દ તરફ થોડે દૂર ફેંકી. અને બોલ્યો:—“લે ખીન, તારા લાધવાનો આ કમખો. જો ના પાડ તો તુંને આ તારા ભઈના સ્હમ છે.”

પનિચારી:—“લાધાભઈ, એની કંઈ જરૂર નથી. મારે ઘરે પરભુનો પરતાપ છે. તમે સ્હમ દીધા એટલે લાસાર, હું કમખો લાંસ; પણ એક વાતે. ખરા અખોરા થયાસ, એટલે શીરામણુ દીધા વના ખીનને ઘરેથી ભઈએ ભુજ્યાં ના જવાય.”

લાધવે ઘણી આનાકાની કરી, પણ ખરા ભાવના આગ્રહ પાસે છટકનાર કોણ છે? ધીમે ધીમે તેણે પોતાની ઘોડી જસલની પાછળ હાંકી, અને બેનને મકાને આવ્યો. એની ઓસરીની થાંભલીએ ઘોડીને ખાંધી. અને જસલે ઓસરીમાં નાખી આપેલા ચાકળા ઉપર તે બેઠો.

જસલની ઉમ્મર આશરે વીસ વર્ષની હતી. એ નવયૌવનાના રૂપનાં વખાણુ શાં કરવાં? એની ગોર કાંતિ. કૃષ્ણ દેશ-રાટી, અને અનુપમ અંગોપાંગો વર્ણવવાને કોઈ અચ્છો કવિ જાઈએ.

જસલના પતિતું નામ ચારણુ ધાનો ભેડો હતું. જસલ એ ધાના ભેડાની નવી પરિણીતા પત્ની હતી. પોતાની

બાની સી પુનસરીને ૪૫:૫૫ લગી કાંઈ સંવતિ ન થઈ, ત્યારે ધાના લેવાએ પુત્રની લાલસાએ જી વર્ષથી આ બહુ લાભ કર્યું હતું. અને બન્ને શોકયો વચ્ચે સારો બનાવ ન રહેવાથી તેમને થોડે થોડે દૂર નોખાં નોખાં ઘરોમાં રાખી હતી. ધાનો મોટે ભાગે નવા ઘરનો અતિથિ હતો. પુનસરીને વિશેષ ઈર્ષ્યાનું કારણ આ પણ હતું. નશીબ ભેગે આજે ધાનો ઘેર નહોલો. કાંઈ કામી બહારગામ ગયો હતો.

બસલે લીલાછમ રંગના, બહા, બાજરાના જી રાટલા, તાંસળી ભરી દૂધ, ગઢીઆ ગોળનું એક મોટું દહણું, અને ડુંગળીનું શાક-જે પહેલેથી તૈયાર જ હતાં તે પૂરે ભાજે પરીણાને પીરસ્યાં. લાધવો પણ પોતાનું પાલડું સાંગામાંચી ઉપર મૂકી, કોમળા કરી તથા પગ ઘોઈ ચોરડામાં જમવા બેઠો.

બસ, પુનસરીને બેઠતું હતું તેણે નિંદાનું પ્રબળ કારણ મળી આવ્યું. “બલી એઈ, બે બે, એ લોંઠો કુંજુ સે ? એ કુંજુને તાંજુ કરી કરીને પીરહે સે ” ઇત્યાદિ ચર્ચા તેણે ચાલુ કરી. એપકાં બેવામાં ચતુર ચારણીઆણી-એજનાં ટ્રેણાં એકઠાં થઈ બિચારી નિર્દોષ બસલની મન-ભાવતી નિંદા કરવા લાગ્યાં.

જમી રહ્યા પછી લાધવે બનને ઘેર જી ઘડી લઈકો ગાલ્યો. તે સમયે બસલના પછવાથી, આત્મસ્તુતિ ન લાગે તે રીતે, લાધવે ટુંકામાં પોતાની સાંસારિક સ્થિતિ કહી-વાચકોની બહુ ખાતર તે સંક્ષિપ્તમાં કહીને છીએ:

લાધવો એ કૂછડીનો મેર હતો. ઉમ્મર લગભગ આઠીય વર્ષની: તેને ત્યાં રૂપમાં રંભા જેવી રૂપી નામની આથેડ ધર્મપત્ની: પુત્રપૌત્રાદિમાં તેમજ સંપત્તિમાં પણ પ્રભુની પુષ્કળ કૃપા: પોતાની રીતભાતથી તથા ઉદારતાથી ગામમાં, નાતજાતમાં અને રાજદરબારમાં સાફ સન્માન: આ પ્રમાણે તેની સ્થિતિ હતી.

બહેનનું મફત ન ખવાય, એવી માન્યતાથી વિદાય થતી વખતે લાધવે જાસલના હાથમાં પચ્ચીસ ઠેરી મૂકી. પણ તે પાછી આપતાં જાસલ: બોલી:--“ભઈ, આ જગતમાં મહીખરમાં મ્હારે કાઈ નથી. જાજથી તું મ્હારો ધરમનો ભઈ ! જો સાચો ભાવ હોય તો કાઈ વસમી વેળાએ આવી ઉભો રહેજે, પરણુ તને ખેમ રાખે.” એટલું બોલી સજળ નયને તેણે લાધવાનાં દુ:ખણું લીધાં. દુ:ખણું લેતાં મગફળી જેવી તેની કોમળ અંગુલીઓમાંથી કુટેલા અનેક ટથાકા વિદાય લેતા લાધવાએ સાંભળ્યા. ઘેનને પગે લાગી લાધવો સ્વાર થઈ રવાના થયો. રવાના થતાં થતાં તેણે સજળ નયને જાસલને હાથ જોડયા.

એ વખતે આથે ઉભેલા સ્ત્રીઓના એક ટોળામાંથી: ખડખડાટ હસવાનો અવાજ થયો.

પરનિંદા જેવું મીઠું જગતમાં ખીલું શું છે ? કાંઈ જ નહીં. પુનઃસરીએ પ્રસરાવેલી જાસલની નિંદા આખા ગામમાં ફેલાઈ.

એ દહાડે ધાનો લેડો ઘેર પાછો આવ્યો. તેને જોઈને એક સ્ત્રીએ હાસ્ય કયું, બીજીએ મોહું મરડયું, અને ત્રીજીએ કાંઈક સ્પષ્ટ બબડાટ પણ . નાગણી જેવી વેરણ શોકય પુનસરીએ તો બધી વાત ચોકએ ચોકખી ધાના લેડાને કહી. ચારણનો મજાજ હાથથી ગયો. તેના બળત અંતઃકરણમાં ધીની આહુતી અપાઈ.

ધાનો લેડો એક તો બહારગામથી યાકયો પાકયો આવેલો, વગડાનો વા તો તેના માથામાં ભરાયેલો હતો જ; તેમાં અધુરામાં પૂરું આ ઢાંચુ વાત સંભળી, એટલે બાકી શું રહે ? ધુવાંપુવાં થયેલો ચારણ હાથમાં ચાખખો લઈ ફાટી આખે બસલના મજાન તરફ ચાલ્યો.

એ દહાડાથી ન જોએલા-જીવ જેવા વહાલા પોતાના ઘરવાળાનો સત્કાર કરવાને બસલ સામી ચાલી; અને હસતે મુખે ઓશરીની ધાર પાસે આવી ઉભી રહી. પણ ત્યાં તો કાંઈજ પુછયા ગામ્છયા વિના વિકાળ મુખમુદ્રાવાળા લેડાએ તેના અંગ પર ચાખખાનો પ્રહાર કર્યો. શરીરે સાથ વોંટાતો હોય, તેમ 'ફડાક' બવાજ કરતો ચાખખો એ ત્રણ આંટા બસલના કુમળા શરીર ઉપર વોંટળાયો. અને તેજ પ્રમાણે બીજા અને ત્રીજા ફટકાતું પણ થયું. બસલની કનકવર્ણી કાય.માંથી લોહીની શેડો વહુટી !

આ દ્રશ્ય જોવા યોગમ મેઢની માતી નહોતી; અને તેમાં પણ આજે પુનસરીના હરખનો પાર નહોતો ! એના મુખમાંથી “ રાંડ વાલામુઈ, મેરને ઘરમાં ઘાલીને અમારૂં નાક વઢાવ્યું ! ” એવાં મેણાંનો વપસાહ વરસી રહ્યો હતો.

પહેલાં તે પવિત્ર જસલ, પતિના અચાનક કોપનું કારણ સમજી શકી નહીં. પણ શોકચનાં વચનોએ તેને બધી વાત હીવા જેવી સમજાવી. પોતાની પવિત્ર વૃત્તિ ઉપર થતા અન્યાયી અત્યાચારે તેના મનમાં અકથ્ય ક્ષોભ ઉત્પન્ન કર્યો. એ આવેગમાં તે બોલી:-હે જગદંબા, હે માવડી, જો હું પવિતર હોઉં, તો તારા સાચના એ છાંટા મહારા પર નાંખીને મહારૂ સતીપણું સાચવજે. આઈ, વધારે કાઉં કહું ?”

આવો ઉચ્ચાર કરી પોતાનાં લોચનો બંધ કર્યાં. વાર લગી તે તેનું અંગ સ્થિર જણાયું; પણ ધીમે ધીમે તેની મુખકાંતિમાં તથા સમગ્ર અંગમાં કંપનો તથા ક્રિચ્ચકાંતિને સંચાર થયો ! રૂપેરી ટોટીઓથી મંડિત થયેલ તેના બન્ને શ્રવણોમાંથી કંકુનો વરસાદ વરસવા લાગ્યો !

આ અદ્ભુત પ્રભાવ જોતાંજ તમાસો જોવા ઉભેલી માનવ-મેદિની અંખવાણી પડી ગઈ; અને “આઈ, ખમૈયા પ્તો, અમે તમારાં છોડૂ છીએ. અમારી ભૂલ થઈ,” “છોડૂ કછોડૂ થાય, પણ માવિતર કમાવિતર ન થાય,” “વડાંને વકર ન શોલે.” “માવડી, તારે જે જોઈએ, તે માગી લે જાહેબા ! પણ અમારી ઉપર અમાને છાંટો નાખજે ” ઇત્યાદિ વચનો બોલી પગે પડી જસલન વિનવવા લાગી.

જસલ:-“તમારામાંથી કોઈ સ્વાર કૂંજડીએ જાઓ, ને મહારા ભાઈ લાધવાને કહો કે:-

૨૬૦
(સોરઠો)

સત ચડીયું શરીર, અધઘડી ઉભાએ નહિ;
માડી માયલા વીર, (તું) વહેલો આવે લાધવા !

હે લાધવા, મહારા શરીરમાં સત ચડયું છે; એટલે હવે
સંસારમાં અધઘડી પણ ઉભાચ એમ નથી. આ જાસલ
તારી વાટ જીવે છે, તો વીરા, તું વહેલો આવ.

(સોરઠો)

સળગી સમદર માંદા, એકલ એલાણી નહિ;
ફૂંડીઆ કુળ-લાણુ, વે' લો વળજે લાધવા !

સંસાર—સમુદ્રમાં સળગી ગઈ છું, એકલી છું, એ
લાણુ એલાવાણી નથી. હે કુળલાણુ કુછડીઆ, તું વહેલો
આવજે. (અથવા—મારો ધણી પોતે જ મારા માટે વહેમ
આણે, એ તો સમદ્રમાં આગ લાગ્યા જેવું જ થયું કહે-
વાય. એ વડવાનલની આગ શી રીતે એલાવાય ? અર્થાત
ખુદ પતિના મનની શંકા શી રીતે ટાળી શકાય ?)

(સોરઠો)

અગરને અગીલ, જાતું જે જીવવીઈં;
ફૂંડીઆ હે વીર, લેતો આવે લાધવા !
સસ્વાદીલું સગા, લોજનમાં લઈ લેળવીએ;
(તે) સોરંલી સગા, લેતો આવે લાધવા !

હું આવ, ત્યારે ખાલી ન આવતો. હું સતી થાઉં છું ત્યાં તેને લાચકનો સામાન પણ જોઈશે. જુદીજુદી જાતના હોવા છતાં પણ સાથેજ વપરાતાં અગર અને અખીલ જોઈશે. લોજનમાં લેળવાતું સ્વાદ અને સોડમ વાળું ઘૂત પણ જોઈશે. તે તમામ લેતો આવજો.

આજ્ઞા સાંભળતાંજ ગામોટ ઘોડીએ ચડીને ફૂછડી જરફ ધાયો. લાધા મેરને મળ્યો, અને તેને ખહેનનો સંદેશો કહ્યો.

પોતાને માટે ખહેનને માથે આવી પડેલી આકૃતથી લાધવાના કેમળ કાળજામાં ભારે આઘાત થયો, પણ શું કરે? ખહેને મંગાવેલી સામગ્રી-મળી આવ્યાં તેટલા અગર ચંદનનાં કાપ્ટો, અખીલ ગુલાલજાં પડા, કંકુ, નાડાછડી, ચૂંદડી, મોડી, શ્રીકૃષ્ણો અને ધીના ભરેલા બે ડબ્બા નાંખીને તેણે બે સાંઢણીઓ કાટવાણા ભણી વિદાય કરી. અને પોતે પણ સાચો કમખો લઈ પોતાની ઘરવાળી રૂપી સાથે ઘોડીએ ચડીને બેનનાં છેલ્લાં દર્શન માટે ચાલ્યો.

લાધવો કાટવાણે પહોંચ્યો, પણ આજે તે ગામનો રંગ અદલાધ ગયો હતો. બે દહાડા પહેલાં જોએલું નીરવ કાટવાણું આજે નહોતું. આજે તેમાં અનેક શરણાઈઓનો ચહ-ચહાટ થતો હતો, અને અનેક વંખાળુ ઢોલો ધ્રુમકી ધ્રુમકી દિગંતોને ડોલાવી રહ્યા હતા. કલકંઠી કામિનીઓ મંગળ ગીતો ગાતી હતી, અને સોને મોખરે લાંબા અને છુટા કાળા કેશવાળી, વિશાળ લલાટમાં કેસરની પીયેળવાળી

અને લગ્ન મુખમુદ્રાવાળી બસલ હાથમાં શ્રીફળ લઈ મંદ પગલે ચાલતી હતી. આજે એની નિંદા કરવાની તો શું, પણ તેની તેજપુર્ણ મુખછબી સામે જોવાની પણ માનવીઓની તાકાત નથી ! જાણે આરાસુરી જગદંબા સાક્ષાત પ્રકટ થઈ હોય તેવી તેની કાંતિ અઘાહળી રહી હતી.

ગામને પાદર સતી માટે ચહે ખડકાણી છે. ત્યાં જવા તે નીકળી છે. આગળ તંબુરાના ઝલ્લેણાટ ને મંજીરાના ઠલ્લેણાટ સાથે લકતમંડળી લજનની ધુમ મચાવી રહી છે. આંધળાં, પાંગળાં, વાંઝીઆં અને એવાં એવાં અનેક દુઃખીઆં સતીને રસ્તામાં આવી પગે લાગે છે, આશીર્વાદ મેળવી શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે ! અને સતી પોતાને માટે ગામ ખડાર ખડકાવેલી ચિતાએ પહોંચવા આગળ ચાલે છે.

બસલ ચિતા પાસે પહોંચી નહોતી, ત્યાં તો લાઘવો પત્ની સાથે ત્યાં આવી પહોંચ્યો. એની આંખમાં આજે શ્રાવણ ભાદરવો રેલી રહ્યા હતા.

સતીને પગે લાગતાં તે બોલ્યો, “આઈ માફ કરજો. મારાં ગોઝારાં પગલાંએ તરી આ દશા કરી છે.”

એને આશીર્વાદ અને સન્નિવન આપતી બસલ બોલી, “ભાઈ, એવું એણું ના બોલ. તારાં પાવન પગલાંએ તો જગતમાં હું પાવન થઈને-બરે આઈ થઈને-પૂજાઈ. વળી મારા બંને લોક સુધર્યાં. હવે હું મારું ત્યારે પાસે આવી છેલ્લો કરિઆવર કરજો.”

એક ચારણ બોલ્યો, 'આઈ બસલ, શેર માટીની ખોદે મારા ભાઈ ભેગાએ તમને આણેલાં, પણ તમે ના સિધાવો છો, હવે મારા ભાઈની શી ગતિ ?'

આ વાણી સાંભળી બસલ થંભી અને બોલી, "પુનસરી ક્યાં ? એને મારી પાસે લાવો."

શરમની મારી પુનસરી તો અત્યારે બાઈડીએના ટોળા પાછળ ક્યાંઈ સંતાઈ ગઈ હતી. પોતાનું કાળું મ્હોં એ સતીને શી રીતે ખત્તાવી શકે ? છતાં વકરાએલા વાઘની પેઠે છલંગો મારતો ભેડો સ્ત્રીએના ટોળામાં ગયો. ને પદપ્રહાર કરતો તથા ચાટલો ઝાલી ખેંચતો પુનસરીને તે બસલ પાસે લઈ આવ્યો. વળી પોતાની ભૂલની પણ ક્ષમા માગતો હોય તેમ તે પાઘડીને છેડો અંતરવાસ કરી સતી પાસે નીચે મુખે ઉભો.

ગભીર સ્વરે બસલ બોલી, "ચારણ, પુનસરીને પુણશો ના. એ બિચારીનો વાંક શો ? વાંક મારા નસીબનો. એન પુનસરી, માફ વરદાન છે કે આજથી નવમે મહિને તારે ઘર પાસળું બંધાશે, ને ઘણીનો વંશ રહેશે. પણ ભોળા ભરથાર ભેડા ! ખખરદાર, જે વંશ હલાવવો હેય તો હવેથી ડેર વાવનું પાણી અગ્રાજ (અગ્રાહ્ય) કરજો એ માફ વચન છે. "

વળી ઠાલ બેશથી ધડુકવા લાગ્યા. કાચરને પણ શૂર વીર કરે એવા શરણાઈના સિંધુડા સ્વરે ચાલવા લાગ્યા.

ને “ જો અંધ ” “ જો અંધ ” ના આકાશભેદી સ્વરો નીકળતાં ચારણપુત્રી જાસલ ચિતા પર ચડી. તેના ચરણોની હશે અંગુલિઓમાંથી એક સાથે અગ્નિની જ્વાલાઓ નીકળી ને તેણે ચિતાને લડલડાટ પ્રવૃત્ત કરી. થોડીવારમાં સર્વભક્ષી અગ્નિદેવની રંગબેરંગી જ્વાલાઓ લડકે લડકે અવાજ કરી ચિતા પર ખેલવા લાગી, એવામાં ઝુંપડીમાંથી -ચિતા ઉપરની ઝુંપડીમાંથી-સતીનો સ્વર આવ્યો.

“જીરા લાધવા ! તું મારો સાત જન્મારનો ભાઈ છે. જ્હીના વિના તું ચિતા પર આવ; ને ખેનને છેલ્લીવારનો કમખો આપી પાછો સિધાવ.”

ખરો મદદ, પવિત્રચરિત્ર મેર લાધવો છલંગ મારી ચિતા પર ચડ્યો. પણ અમત્કાર ! અગ્નિની જ્વાળા તેને ઠંડકઢાતા લાગી ! ખેનના ખોળામાં તેણે શ્રીફળ, કમખો ને ચુંદડી મુક્યાં. તથા ખેનના પવિત્ર શરીર ઉપર ધૂતનો હોમ કર્યો. ને અત્રુપૂર્ણ નયને હાથ જોડી તે ઉભો રહ્યો !

સતી જાસલ પ્રેલી:—“ભાઈ, તને શું આપવું ? તારે માયા મિલકત છે, ઈયાં છોકરાં છે, ને લાજ આખરૂં પણ છે; પરંતુ મહારૂં વચન છે કે જે તારા કુળનો હશે તે કદિ સત નહિ ચૂકે.”

“તથાસ્તુ આઈ” એટલે ઉચ્ચાર કરી રોતો રોતો લાધવો વગર આંચે ચિતા પરથી નીચે ઉતર્યો.

જેલ જોવામાં સતી બસલનું સ્થુલ શરીર લક્ષ્મી-
બૂત બની ગયું. પણ તેનું અમર નામ તો લક્ષ્મીબૂત
નજ થયું.

નવ મહિને પુનસરીને પુત્ર સાંપડ્યો. તેના વંશજો
હજી કાટવાણામાં છે, તેમજ લાધવાના વંશજો હજી કુછ
ડીમાં જોવાય છે.

ચારણીઆણી બસલ આઠનો પાળિયો હજી કાટવાણાને
પાદર ઉભો છે. અને એની એ ઠરવાવનાં જળ પણ હજી
બસલની કીર્તિ અસ્પષ્ટ સ્વરે ગાઈ રહેલ છે. સર્વલક્ષી
કાળ કીર્તિને ખાવા અશક્ત છે, એ કવિકથન ઘણું સત્ય છે.

કામળીનો કોલ

કચ્છમાં નાગડસાળા નામે એક ગામડું છે. સાડા ચારસો વરસ પહેલાં એ ગામમાં સાંગો ગોડ કરીને એક ગુજાન રજપૂત રહેતો હતો. ગરીબ સાંગો ગામના વાછડા ચારા ગુજરાન ચલાવતો.

ગામના વાછડાની સાથેસાથ ગામના કોટવાળના ત્રણ વાછડા પણ સાંગો ચારતો. એક મરિને ચારીને એ કોટવાળની પાસે ચમઈના પેસા લેવા ગયો ત્યારે કોટવાળે રાત્રી આંખ કરીને કહ્યું કે “મરણ ચ પેસા ?”

સાંગે જવાબ દીધો કે “પેસા તો દેવા જ પડશે. નહીં છોડું.” કોટવાળે પેસા તો હઈ દીધા, પણ પેટમાં ડાંખ રાખ્યો.

એક દિવસ નાગડસાળાને પાદર એક ચારણ આવ્યા. મારવાડમાં ભારેજ ગામના એ રહેવાશીઃ અને નામ હરિર-હાનજી. કચ્છ, કાઠીઆવાડ અને આગળી મારવાડ આજ ‘ઇસલા પરમેસરા’ બોલીને સાડા ચારસો વરસ પુર્વેના એ ભ્રમ-ચારણને સંભારે છે પંદર વરસની અવસ્થામાં એણે ‘હરિરસ’ રચ્યો. કેવો એ હરિરસ “હરિરસ ગવાય આં હરિને હાજર થવું પડે એવો. ભારજના ગોવાળીયા વગડમાં અથડતા અથડતા એ ‘હરિરસ’ ગાતા હતા, ત્યારે પ્રભુને એ ગાનારાએની પાછળ ભમવું પડતું. ને સાંજે લક્ષ્મીજીને પ્રભુના પગ આંપવા પડતા.

એ ભક્ત ઈસરે રાવળ ભમના કોડપસાબને
 છોડી, એક રજપૂતાણીનું સ્વમાન સાચવવા ખાતર ગસીબ
 વળ સરવંચાનો ઘોઠો સ્વીકાર્યો; એ ઈસરે વળનઃ પુત્ર કર્ણુને
 અમરેલીના સ્મશાનમાં ખેડીને જીવતો કર્યો; ભાદ્રેજમાંથી
 વીંછીનો વંશ કાઢ્યો અને દ્વારકાધીશનાં દ્વાર ખરે ખપેરે
 ખોલાવ્યાં.

મારવાડમાં રાડધર નામનો મુલક છે. ત્યાંના કોઈ
 રાઠોડ રાજાએ એક મુસલમાનની શીખવણીથી ઈસ્લામ
 જીના ખામના એક ધનવાન વાણીઆને દૂંટ્યો. એ પાપે
 ઈસરને આત્મા દુભાયો.

ગોલાં પ્રજા. ગોલા ધણી, સહ. ગોલાંરો સાથ
 રખે દેખાડે રાડધર, નજરે દીનાનાથ.

એવો દુહો કહી, પોતાની જન્મભુમિનું પાણી પણ
 અગરાજ કરીને એ સત્યવાદી ચારણ ચાલી નીકળ્યા.
 એને દ્વારકા જવું હતું. રસ્તામાં એક દિવસ નાગડસાળાને
 પાદર રાત પડી. પોતાનાં માણસોને ગામ બહાર રસોઈ
 પકાવવાનું કહીને પોતે ગામમાં કોઈ રજપુતનું ઘર ગોતવા
 નીકળી પડ્યા. રજપુતના ઘર વિના કોઈ વર્ણનું પાણી પણ
 એ નહોતા લેતા. પોતાના ઘરનો રોટલો પણ એણે તળ્યો
 હતો. તે કારણે તે ભાદ્રેજમાં સાડા ત્રણસો રજપુતો આવીને
 વસ્યા હતા. રોજ અકકેક રજપુતને ઘેરે કવિ ભોજન લેતા.
 કોઈ ના પાડે તો આઠ પહોર મુઠ્ઠી ખીલે આંગણે ચડતા નહીં.

ગામના કાટવાળનો જ બેને લેટો થયો. કાટવાળે કહ્યું કે “હા, હા, બારોટજી, સીધે રસ્તે ચાલ્યા બાબો. ત્યાં સાંગાલાઈ દરબારની ડેલી આવશે. આપને ત્યાં જમાડશે.”

કાટવાળના મનમાં ઘણા વખતની દાઝ હતી. ચારણ સાંગાને ઘેર બાય, ખીબાય, ને એનું કાંઈક વાંકું ગીત બોડે તે ગામનાં છોકરાં ગાય, એવો કિન્નો લેવાની એને ઘણી હોંશ હતી.

સાંગાની નાની ઝુંપડીને ઓટલે જઈને બારોટજીએ સાદ કર્યો. ફાટલ લગડાંવાળો, અડખૂત સાંગો દોડીને હાજર થયો. બારોટ જાલ્યા કે “બાપ, તારે ઘેરે ખાવા આવ્યો છું.”

“ઓહોહો ! મારાં એવાં ભાગ્ય કયાંથી ! દેવીપુત્ર મારે ઘેરે કયાંથી ?” કહીને સાંગે ચારણનો સતકાર કર્યો. સાંગાની છુટ્ટી માતા દોડી, તે આડોશી પાડોશીને વેરથી ચોખા, સાકર ને ઘી, ઉછીનાં લઈ આવી. ભલી ભાતની રસોઈ કરીને ચારણને જમાડ્યા.

જમીને ઈસરદાનજીએ કહ્યું, “ભાઈ, મારે નીમ છે કે એક વરસમાં એકજવાર દાન લેવું. આજ તારી પાસે હાથ લાગ્યા કરું છું.”

“માગો દેવ ! મારી પાસે હશે તે બધું આપીશ.”

“આ તારી ઉનની કામળી દે. એ પવિત્ર કામળી ઉપર બેસીને હું ઇશ્વરની પૂજા કરીશ.”

“લલ્લે બાપુ! પણ મને એક વચન આપો.”

“વચન છે.”

“હું વિનવું છું કે દ્વારકાથી પાંછા વળો ત્યારે આંહી પધારો; હું આપને માટે એક નવી કામળી કનૈ રાખીશ. આ તો જૂની થઈ ગઈ છે”

ઈશ્વર ખારોટ વચન આપીને દ્વારકા તરફ ચાલી નીકળ્યા. આંહી સાંગાએ કામળાની ઉન કાંતવા માંડી. વગડામા કાંઈ નહીને કાંઈ વાછડા ચરતા ફેરે, વાછડાને ગળે બાંધેલી ટોકરી રજુકયા કરે. અને હરિનાં ભજનો ગાતો ગાતો સાંગો એની ચરકલી ફેરવી ફેરવીને ઉનનો ઝીણો તાંતણો કાંત્યા કરે. આઠે પહોર એના ઘટમાં એકનું એકજ રટણ ચાલતું કે ‘મારી કામળી ઉપર બેસી ખારોટજી પ્રભુની પૂજા કરશે. હું તરી જઈશ.’

ચાર મહિને કામળો તૈયાર કરીને સાંગો ખારોટજીની વાટ બેવા લાગ્યો. વાછડા ચોમાસાની વાટ બેવા લાગ્યા.

વાછડાને ચોમાસું લો આવી મળ્યું, પણ સાંગાને હજી ખારોટજી ન મળ્યા. એક દિવસ આકાશમાં મેઘાડમ્બર મંડાયો. વાબાજોડું મચ્યું. મનગધાર મે વરસવા માડયો અને ગામની નદી બેચ કાંઠે પ્રલયકારી પાણીના કોગળા કાઢવા લાગી. સાંગો એના વાછડા લગને સામે કાંઠેથી નદીમાં કુતર્યો. એને ગામમાં આવવું હતું. બીજા બધા વાછડા લો ઉતરી ગયા, પણ સાંગાએ જેતું પૂછડું ઝાલ્યું હજી તે વાછડો લથડયો. સાંગો તણાયો. કાંઠે ઉભેલાં લોક ચોકાર

કરી ઉઠ્યાં કે “એ ગયો, એ તણાયો.” પણ એને ખયા-
વવા કોઈ ન ગયું. પાણીમાં ગળકાં ખાતો ખાતો સાંગો
પૂરની વચ્ચેથી શું થાલે છે ?

જળ ડુબન્તે ભય, સાદ જ સાંગરીએ દીઆ,
કહેલો મોરી માય, કવિને દીલો કામળી.

(પાણીમાં ડુબતો ડુબતો સાંગો સાદ કરે છે કે “એ
ભાઈઓ ! મારી માને કહેલો કે કવિરાજ આવે ત્યારે
પેલી કામળી દેવાતું ન બૂલે.)

નદીઆં વેળુ, નાગ; સાદ જ સાંગરીએ દીઆ.
તો'શો કાંઈ ત્યાગ, મન જોલો માવતણું.

(નદીમાં કારમી વેળ આવી છે, ત્યારે તરફ સર્પો ફેલુ
માંડી રહ્યા છે; છતાં તેની વચ્ચેથી પણ સાંગો સાદ વે છે
કે “કવિને કામળી દેવાતું ન બૂલજો.” એને ખીલું કાંઈ
નથી સાંભરતું. હે સાંગા ! કેવો તારો ત્યાગ ? માઠવ રાજ
રાજ ચારણોને લાખપસાવ હતો, છતાં તારા દાનની તોલો
એ ન આવે.)

સાંગરીએ દીધા શબ્દ વહેતે નદ પાણી,
હેલો ઇસરદાસને કામળ સહેલાણી.

(વહેતા પૂરમાં તણાતાં તણાતાં સાંગે શબ્દ કહ્યા
કે ‘કવિ ઇસરદાસજીને મારી યાદી રૂપે એ કામળી હેલો.’

માને એટલો સંદેશે મોકલાવીને સાંગો અલોપ થઈ ગયો.

થોડે દિવસે ઇંસરદાનજી આવી પહોંચ્યા. દીકરા વિના ઝૂરતી ડાસીએ પોતાની પાંપણોનાં પાણી લૂછીને કવિને શેટલો જમાડવાની તૈયારી કરી. જમવા બોલાવ્યા. ઇંસરદાને પૂછ્યું કે “સાંગો કયાં ?”

ડાસી કહે “સાંગો પરગામ ગયો છે. આપ જમી લ્યો, ખારોટજી !”

ચતુર ચારણ ડાસીનાં આંસુ દેખી ગયો. એણે સાંખા વિના ખાવું પાંવુ હરામ કર્યું. ડાસીએ છેવટે કહ્યું કે “સાંગાને તો નદી-માતા તાણી ગઈ.”

ચારણ કહે, “એમ અને જ નહીં. રજપુતનો દીકરો દીધે વચને કરી બાય કે ?”

“અરેરે દેવ ! સાંગો તો ગયો. આખું ગામ સાક્ષી છે. પણ બતાં બતાં તમને કામળી દેવાતું સંભારતો ગયો છે હો !”

“સાંગાના હાથથી જ કામળી ન લઉં તો ચારણ નહીં. ચાલો, બતાવો, કયાં ડુબ્યો સાંગો ?”

ડાસી કવિને નદીને કાંઠે તેડી ગઈ, અને કહ્યું કે “સાંગો આંહી તણાયો.”

“સાંગા ! બાપ સાંગા ! કામળી દેવા હાલ્ય !” એવા આદ કરી કરીને કવિ બોલાવવા લાગ્યા. નદીના નીરમાંથી બાણે કોઈ પડધા દેતું હતું. કવિને ગાંઠા માનીને ડાસી હસતી

બચ, વળી યાદી રેઈ પડે. ત્યાં તો નદીમાં પુર ચડયું. પાણીના
લોઠ પછાડા ખાઈ ખાઈ કોઈ રાક્ષસીની જેમ ગર્જના કરવા
લાગ્યા. ફરી કવિએ સાદ હીથો કે “સાંગા ! બાપ સાંગા !
કામળી દે ! મારી કામળી ! હરિની પૂજાને મોડું થાય છે !”

“અ.વું છું દેવ, આવું છું !” આદેશી એ અવાજ
આવ્યો. જુએ ત્યાં એ જ વાજડાનું પૂછડું ઝાલીને સાંગો
તરતો આવે છે. બહાર નીકળીને સાંગો ચારણને બાઝી
પડ્યો. ઘેરે જઈ, રાટલા જમી, સાંગાએ કવિને પોલાની,
હોશી-હોશી તૈયાર કરેલી કામળી સમર્પી. ઈસર બારાટે
હહો કહ્યો કે

ત્રીધારી દેવળ ચડે, મત કોઈ રીસ કરે:

નાગરસાળાં ઠાકરાં, સાંગો ગોડ સરે.

(નાગર સાળાના હે ઈરબારો ! તમે કોઈ રીસ કર્યો
મા કે હું સાંગાને એક કામળીને ખાતર એટલો બધો
વખાણીને તમારો પણ શિરોમણિ થા માટે બનાવું છું-
કારણ કે એ તો ખરેખરો, દિલનો દાતાર ઈર્યો. દિલનો
દાતાર હોય લેનું જ ઈંડુ ક્રીતના દેવળ ઉપર ચડી શકે
છે. આમાં દાનની વસ્તુની કિંમત નથી, પણ એક વાર
મુખથી કહેલું દાન મરતાં મરતાં પણ દેવા માટે તરફડણું
એની બલિહારી છે.)

પરણેતર

જેઠવા રાજઝાની દેવ-ભૂમિમાં રાણાવાવ નામે એક ગામ આવેલું છે. 'રાણાવાવ' નામની એક વાવ ઉપરથી જ ગામનું નામ પણ રાણાવાવ પડ્યું હતું. એક વખત ત્યાં હળવાં કુલ જેવાં, ખેડુતોનાં નાજૂક ખોરડાં હતાં. માના યાનેલા ઉપર ચડીને જેમ નાનાં ઘાળકેા ધાવતાં હોય, તેમ કણ્ણીનાં કુદુંબો ધરતી માતાને ખોળે ઘસીને ધાન ઉગાડતાં ને પેટ ભરતાં. તે દિવસોની આ વાત છે. ગામમાં ખેતો પટેલ કરીને એક કણ્ણી રહે. એને ઘેરે એક દીકરી: નામ તો હતું અજવાળી, પણ એને 'અંબુ' કહેતાં. અંબુ મહોં મલકાવે તે ઘડીએ ચોમેર અજવાળાંનાં કિરણો છવાય. ભળકેા ઉઠીને અંબુ રોજ દસ ખાર રાટલા ટીપી નાખે, બન્ને લેંસોની છાશ ઘમકાવી કાઢે, ચાર ચાર ભળહોનું વાસીદું ચપટીવારમાં પતાવીને પુલ જેવું આંગણું કરે, અને કાંડા કાંડા જેવાં, એ લેંસોનાં આંચળને જ્યારે મૂઠી વાળીને અંબુ ખેંચતી હોય ત્યારે શું એ દૂધની શેડો વહુટતી ! ઘણાય મહેમાન આવતા, ને ખેતાની પાસે અંબુનું માણું નાખતા. ખેતો કહેતો કે 'હજી દીકરી નાની છે.'

ખેતા પટેલને આંગણે એક દિવસ એક જીવાન કણ્ણી સાથી રહેવા આવ્યો. અંગ ઉપર લૂગડાં નહોતાં, મોઢા ઉપર નૂર નહોતું, પણ માયા ઉપજે એવું કાંઈક એની

આંખમાં હતું. ખેતા પટેલે એ જુવાનને સાથી રાખ્યો. ત્રણ ટક પેટીઉં, એ જોઈ લૂગડાં, એક જોડ કાંટારખાં, અને મોલ પાકે ત્યારે એક દિવસની અંદર એકલે હાથે લણી લ્યે તેટલાં ડુંડાં: આવો કરાર થયો. કણ્ઠી કામે લાગ્યો.

સાથીને ભાત આપવા અંબુ પોતે જાતી. ખપોરે વાડીએ ભાત લઈ જવાની હોંશમાં ને હોંશમાં અંબુ હવે તો એ પહોર ચડે ત્યાં બધું કામ આટોપી લેતી. એ જાડા રોટલા, ઉપર માખણનો એક પીંડો, લીંબુના પાણીમાં ખાસ પલાળી રાખેલી ગરમરના એ કટકા, અને દોણી ભરીને રેડા જેવી ઘાટી છાસ; એટલું માથે મેલીને ખપોરે અંબુ જ્યારે વાડીએ જાતી, ત્યારે એનું મોં જેવું રૂડું લાગતું તેવું ક્યારેય ન લાગે. સાથીની પડખે ખેસીને અંબુ તાણુ કરી કરી ખવરાવતી. “નો ખા તો તારી મા મરે.”

“મારે મા નથી.”

“તારો ખાપ મરે.”

“ખાપે ચ નથી.”

“તારી ખાયડી મરે.”

“ખાયડી તો મા જણતી હશે.”

“એ તારા મનમાં હોય તે મરે.”

છેલ્લા સમ સાંભળીને છોકરો ફરીવાર અરઘો ભૂખ્યો થઈ જતો. એને શરીર રોજ શેર શેર લોહી ચડવા માંડ્યું.

*

*

*

*

એક દિવસ છોકરાએ પૂછ્યું “તું મારા ઉપર આટલી બધી દયા કેમ રાખે છે ?”

“તું અનાથ છે, તારે માબાપ નથી માટે.”

* * * *

એક દિવસ કેસ ચાલતો હતો ત્યાં ડીયુડ ડીયુડ અવાજ સાંભળીને અંબુએ પૂછ્યું કે “મેપા, આ પેટું ને ગરેડી શું વાત કરતા હશે ?”

મેપા બોલ્યો “ પેડાને એનો પર્વ જન્મ સાંભરે છે. ગરેડીને એ કહે છે કે “ગરેડીબાઇ ! એલ્યે ભવ તું હતી પટેલની છોકરી, ને હું હતો સાથી...”

“ મેર રોયા. હવે કાટ્યો કે ? માકડને મેહું આબ્યું કે ? કહેવા દેજે મારા આતાને ! ”

એવી એવી ગમ્મતો મંડાતી.

એમ કરતાં ઉનાળો વીતી ગયો, મેપાએ ખેતર ખેડી ખેડીને ગાહલા જેવું સુંવાળું કરી નાખ્યું. ઘીરડીનું એક આળું તો શું, પણ ખડનું એક તરણું ય ન રહેવા દીધું. સાંડીઓ સૂડી સૂડીને હાથમાં ભંભોલા ઉકયા. અંબુ આવીને એ ભંભોલા ઉપર કુંકતી, અને મેપાના પગમાંથી કાંટા કાઢતી.

ચોમાસું વરસ્યું. જાણે મેપાનું ભાગ્ય વરસ્યું. દોશમાં પણ ન સમાય એવાં તો બાર બાબરનાં ડુંડાં નીંધવાં. બપોરે જ્યારે મેપો મીટ માંડીને મોલ સામે ટાંપી રહેતો ત્યારે અંબુ પૂછતી કે “શું જોઈ સ્વેા છે ?”

“એઈ તો રહ્યો છું કે આટલામાંથી એણે ખાયડી પર-
ણીયે નહ ?”

“પણ તને મફત ખાયડી મળે તો ?”

“તો તો હું અનાથ કહેવાઈ ને !”

* * *

લાણીને દિવસ નહીં થયો. કેટલાય દિવસ થયાં
મેષો રોજ રોજ લીલા લીલા ખડની અકકેક ગાંસડી
વાદીને આમના એક લુવારને ઈઈ આવતો. લુવારની સાથે
એને ભાઈખંધી બામેલી. લુવારે એને એક દાતરડી બનાવી
દીધી. દાતરડીને રાણાવાવનું પાણી પાયું. અને એ દાતરડી
કેવી બની ? હાથ પગ આવ્યો હોય તો ખટકાં ઉડાડી
નાખે તેવી.

લાણીને દિવસે સવાર થયું, ને મેષો ડુંડાં ઉપર, દાત-
રડી લઈને મંડાણો. એ પહેાર થયા ત્યાં ત્રીબ ભાગનું
ખેતર કેરું ધાકેર ! પટેલે આવીને નજર કરી ત્યાં આંખો
ફાટી રહી. ઘેર જઈને પટેલે પટલાણીને કહ્યું કે “નખખોદ
વજ્યું ! મેષો સાંજ પડશે ત્યાં એક ડુંડું પણ આપણા
નસીબમાં નહીં રહેવા છે. આખું વરસ ખાશું શું ?”

અંબુએ એના આતાના નિસાસા સાંભળ્યા. એણે
એની સેના ધજવા માંડી. આભલાનાં ભરત ભરેલો હીરવણી
અણીઓ, અને માથે કમ્બળ સુંદડી; મીંઠલા લઈને
માથું ઓળચું. સેનામાં હીંમતો ભર્યો. ભાત લઈને અંબુ

આજ તો ંહેલી ંહેલી ચાલી નીકળી. ભાતમાં ઘીએ
ઝાંઝાળેલી લાપસી હતી.

મેપો ખાવા બેઠો, પણ આજ એનું 'હૈયું' હેઠું નથી
એસતું. અંબુએ ખૂબ વાતો કાઢી, પણ મેપો વાતોએ ન
અડયો. ગલોફામાં બે ચાર ફોળીઆ આડા અવળા ભરીને
મેપે હાથ વીંછળ્યા. ચુંદડીને છેડે એક એલચી બાંધી હતી
તે છેડીને અંબુએ મેપાને મુખવાસ કરાવ્યો. પણ મેપાને
આજ એલચીની કિંમત નહોતી. એ ઉઠ્યો.

“ બેસને હવે ! બે ડુંડાં એછાં વાલીશ તો નહીં ખાયડી
વિનાનો રહી જા.”

મેપો ન માન્યો. મોઢું ય ન મલકાવ્યું.

“આજ અંબુથી યે તને તારા ડુંડાં બહાલાં લાગ્યાં કે ?”

મેપાનું 'હૈયું' ન પીગળ્યું.

“એલા, પણ તને મફત ખાચડી પરણાવી દઇશ. ઘડીક
તો બેસ ! આમ આમું તો જો !”

મેપો ઉંધું ઘાલીને મોલ લણી ચાલવા જાય છે.

“ હો રહે, એમ તું નહીં માને; ” એટલું કહીને અંબુ
દોઢી. મેપાના કેડીઆમાં ભરાવેલી દાતરડી ખરાબર ગળે
સટકતી હતી.* હેતના ઉમળકામાં ને ઉમળકામાં એણે એ

*લાણી કરનારા માણસો ન્યારે વિસામો ખાય ત્યારે દાતરડી
હમેશાં ગરદનના લાગ ઉપર કેડીઆમાં ભરાવે. અને હાથો બહાર
સટકતો રાખે.

દાતરડીનો હાથો અલ્થો, અલીને ખેચ્યો, મ્હોંમાંથી બોલીઃ
કે “નહીં ઉલો રહે એમ ?”

અરેરે ! મેપો ઉલો રહ્યો. સદાને માટે ઉલો રહ્યા.
દાતરડી જરાક ખેચાતાં તો મેપાની ગરદન કપાકને માથું
નોખું જઈ પડ્યું. મેપો જરાક મલકયો હતો. તે હાસ્ય મોઢા
ઉપર રહી ગયું.

એ દાતરડી ! મેપાને પરણવું હતું. મેપો પચ્છ્યો. એ
ને એ વચ્ચે અંબુ મેપાન! શબની સાથે ચિતામાં સૂતી.
અગ્નિ દેવતાએ બેયને ગુલાબ જેવા અંગારાનું બિછાવું
કરી કીધું.

ત્યારથી દુહો ગવાતો આવે છે કે,

દાતરડી દળદાર, ધઠ વાઢી ઢગલા કરે;

રૂડી રાણાવાવ, કુંવારી કાટ* ચડે.

ત્યારથી એ વાવ પૂરી દેવામાં આવી આજ એ જગ્યાએ
એક મોટી ઇમારત ઉભી છે. આ દુહો સિવય રાણાવાવનું
એકેય નામ નિશાન નથી રહ્યું.

ખુલાસો

રસધારના પ્રથમ ભાગની તારીફ કરનારાઓ તો મળ્યા એ પરમાત્માની કરુણા. પણ એની ત્રુટિઓ બતાવનારા એ સ્નેહીઓની સલાહ મને તારીફ જેટલી જ મીઠી લાગી. સૌરાષ્ટ્રની જૂની વાર્તાઓમાં સાંગોપાંગ સોરઠી શબ્દ-પ્રયોગ, સોરઠી અલંકારો અને શૈલીનો ઝોક પણ સોરઠી હોવો જોઈએ, એ એમની ભલામણ હતી. મેં આ ભાગમાં એને અનુસરવાનો ચત્ન કર્યો છે. ખીનસૌરાષ્ટ્રીઓને સહાયક બનવા જેવો તેવો કોષ પણ આપ્યો છે.

આ સંગ્રહમાં ચક્રકંક ગામડાનું ઐતિહાસિક પાત્ર ઉભું છે. દતકથા પણ અણુલખ્યે અને અજ્ઞાધ્યે ઇતિહાસ જ છે. એને નવલકથા બનાવવા માટે વર્ણનોથી કે કલ્પિત વાર્તાલાપોથી લાદવા કરતાં પ્રત્યેક પાત્રને એની સાદી રીતે જ મૂકવું સારું. તમામ વાતોમાં પાત્રોના વિકાસ નથી, કારણ કે એ પાત્રોનાં જીવનની માત્ર એક બે ઘટનાઓ જ હાથ લાગે છે, બાકી બધી અધકારમાં વીંટળાયેલ હોય છે. વળી તમામ વીરાંગનાઓનું ચરિત્ર સર્વોગ સુંદર પણ ન હોય. એ યુગ લૂંટકારને હતો. આંહી બતાવેલી તેઓની ભવ્યતા જીવનની અમુક દિશા પૂરતી જ સમજાવી.

સંપાદક.

કેટલાક કાઠીઆવાડી પ્રયોગો

બહુવચનમાં નામને છેડે “ઓ” ને બદલે “ઉ” પ્રત્યય લાગે છે. જેમ કે, ભાઇઉ, બાબડીઉ, કાઠીઆણીઉ.

જવાણું, કરાણું, દેવાણું; અને બદલે જવાણું, કરાણું, દેવાણું, એવાં રૂપ વપરાય છે.

બાપા, બાપ, બા, આપા, ઠાકોર, એવા શબ્દો સંબોધન રૂપે “ભાઇ”ના અર્થમાં વપરાય છે. કાઠીને ‘આપા’ ગરાસીઆને ‘દાશ’ અથવા ‘ઠાકોર!’

કાઠીઆવાડી ૩૯ શબ્દો.

અ

અધમાળે=વચ્ચે
 ઓડા લગાવવા=મેરચા માંડવા
 આરદા=પ્રાર્થના
 ઓલ્યો=પેલો
 અટાણુ=અત્યાર
 અશીશુનો ઉતાર=અશીશુનો નશો
 ઉતરી જવાનો વખત
 આડુ આણું=જીને પ્રસવ થતી
 વખતે બાળક આડું આવે
 છે તે

આડુ ભાંગ્યું=પ્રસવ થઇ ગયો
 ઓરીઓ=માટી
 ઓળીપો=ગાર

ઉ

ઉપરવાસ=નદીનું જેણે આવતું
 ફાય તે દિશા

ક

કડાકા=ત્રાંધણ
 કૂખા=કુંપડાં
 કસટાવું=કષ્ટ પામવું અરર ! અરર !
 કરવું.
 કામ આચ્યા=મરામા
 કેની કોર=કઇ બાણુ
 કીરત=કીર્તિ
 કુડલો=ધાડલો

ખ

ખેપટ=ચુંગ.
 ગ
 ગભૂડાં=નાનાં નિદોષ બાળકો.
 ગલદેરા=કાઠી દરખારો.
 ગલદો=ધરડો.

ગઢવા=ચારણુ—ચારણુ લોકોના
 હાથમાં પૂર્વે ગઢ લગાવવું
 વામાં આવતો.

गीरत=होण.

अथु=गुथु, उपकार.

गण=गोण.

घ

धैरा=टोण.

धैर्य धैर्यां=धैराने पाण्ठी पावा.

च

चणो=सन्निपात.

चाडीका=तपास राभनार.

चाप=अप.

छ

छाईका=छाकाभांथी छाह उतरे

तेटलो=लगार.

ज

जाटका=तलवारना धा.

जुपी=यिता.

ट

टोमो=गाम अंधाथुं होय ते जग्या.

टाटकुं=ढलो करवो.

ठ

ठोठ हापली=तमायो.

ड

डकुं=सिद्धनी गणना.

डकुं=कष्ट पामवुं. 'अरर' 'अरर'

करवुं.

ढ

ढीयथु=साथण.

त

तगकुं=डांडी भूकुं

ताता=गरम लोहीवागा. वेगवान.

तोरीग=धोडा.

ताडुकुं=गुस्साथी भोखुं.

तरकुं=अणदनी जेडी.

तरधायो टोख=धीगाणानो टोख.

तेरमु=मृत्यु पछी तेरमा दिवसनुं

सात-भोणन.

तेव तेवडा=सरभे सरभा.

थ

थानेथो=स्तन.

न

नेवण=डामथु.

नेरं=नानी, उंडी नदी.

प

प्रागडना होरा=प्रभातना किरय.

पंथीत=भोत.

पटाधर= थोभाहार=शुरवीर.

पोरस=होश, गर्वलयो आनंद.

पेडा=होलां.

(त्रय) परण=काही कामनी त्रय

शाभा: भायर,

भुमाथु, ने वाणा.

पाटीये नाभवो (धोडाने)=होडाववो.

पेट पीड=पेटनो दु:भावो.

पोरो=विसामो.

भ

भगभगुं=भोसणथुं-tawa

भानडी=हासी

भान पकडुं=भदारवटीया लोडो

कोछ धनवान माथुसग कुंड-

भाने पकडी जय, पंथी येना

अहसाभां पैमा लछने छोडे

લ

ભંકાર=ભયંકર

ભેળવું=ખાઈ જવું. દોર ખેતરમાંથી
 છાનાંમાનાં ચરી જાય, ત્યારે
 “ખેતર ભેળવું” કહેવાય.

ભગદાળું=ખાડો

ભંભોલા=ફેલા.

મ

માળીડાં=મુકામ

માલ=દોર

માલધારી=દોર ઉપર નભનાર ભર-
 વાડ, કાઠી ચારણ વ.

માલ વાળવો=દોર લૂંટી જવા

માઠ=મેઠી

મોકળા=મૂટા

ર

રાંગ વાળવી=ગ્રાહ ઉપર ચડવું

રોળી ટોળી: વાત રોળી ટોળી
 નાંખવી=વાત જતી કરવી

લ

લોચ ખવરાવવી=ધોડાને ખાણુ ઉપર
 વાળવો

વ

વાળાક=વાળા જપૂત અને વાળા
 કાઠીઓને પ્રદેશ

વાવડ=ખખર

(ધામાં) વેતરાઈ ગયા=ખુમ ઝખી
 થયા

વરડી=વરવડી દેવી (જુઓ રસાધાર
 ભા. ૧-૨૧ નવમયુ)

સ

સોતી=સહિત

સાંકળ=ડોક (જુઓ પા-૧૦૨)

હ

હાકલો=હાકલ

હૈયારખી=

હાંસડી=ડોક પહેરવાનો, રપાનો
 વાળો

માત્ર રૂપિયા પાંચ આપો.

બહુલામાં

ડેઝી આઠ પેલ ૧૫૦૦ પાનાનાં સગલગ

૮-૧૦ પુસ્તકો.

ઉપરાંત,

આશરે ૨૦૦ પાનાનું લેટનું પુસ્તક.

પુસ્તકોનાં નામ તો જુઓ;

(૧) રાજા રાણી (૨) કાન્તનાં અપ્રકટ નાટકો (૩) રવી-
પ્રનાથનાં અન્ય નાટકો (૪) રસધાર (૫) ખૂબતો દીપક (૬)
રૂશીઆનો ઇતિહાસ (૭) હંગેરીની કથા વગેરે વગેરે.

લખો. સૌરાષ્ટ્ર સાહિત્ય મંદિર, રાણપુર.

ये पुस्तिकाः

सौराष्ट्रवासी भाष्ये अथर्व्य रापवां

सौराष्ट्रवी रसाधार

भाज १ला किम्मत १—८—०

सौराष्ट्रभुजट

किम्मत ०—१२—०

" उमा काजया " १—०—०

सौराष्ट्र साहित्य मन्त्रिण सचिव

